TEORIJA IN PRAKSA
Družboslovna revija

Let. LVII, št. 2, str. 433–706
Ljubljana, april–junij 2020
UDK 4, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ
Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani

GLAVNI UREDNIK
Anton GRIZOLD

SEKRETARKA REVIJE
Tina ČERNČIČ TOMAŽEVIČ

UREDNIKI
Anton GRIZOLD,
Tina KOGOVŠEK,
Marko LAH,
Igor LUKŠIČ,
Breda LUTHAR,
Peter STANKOVIĆ,
Zdenka ŠADL,
Tomaž KRPIČ (recenzije)

UREDNIŠKI SVET
Milica ANTIĆ GABER,
Marjan BREZOVŠEK,
Ljubica JELUŠIČ,
Maca JOGAN,
Andrej KIRN,
Miran KOMAC,
Janez KREK,
Vlado MIHELJAK,
Zdravko MLINAR (predsednik),
Klement PODNAR,
Rudi RIZMAN,
Marjan SVETLIČIČ,
Zlatko ŠABIČ,
Metka TEKAVČIČ,
Niko TOŠ,
Mirjana ULE

MEDNARODNI UREDNIŠKI SOSVET
Luigi GRAZIANO
(University of Torino, Italija),
Philippe MANIGART
(Bruselj, Belgija),
Helmut WILLKE
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter DAHLGREN
(University of Lund, Švedska)

OBLIKOVALEC
Ismar MUJEZINOVIĆ

PRELOM
Leon BETON

TISK
Tiskarna CICERO, Begunje, d. o. o.
Naklada 250 izvodov

REVIJA TEORIJA IN PRAKSA V BIBLIOGRAFSKIH IN BESEDILNIH ZBIRKAH PODATKOV
SCOPUS, Emerging Sources Citation Index (ESCI), DLib, EBSCO, PROQUEST, COBISS.SI/COBIB, COBISS.SI/ODKLJ, International Political Science Abstracts (IPSA), CSA Worldwide Political Science Abstracts (CSA WPSA), CSA Sociological Abstracts (CSA SA, Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur / International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences (IBR-Online), IBZ-Online, Internationale Bibliographie der geistes- und sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur / International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences / Bibliographie internationale de la littérature périodique dans les domaines des sciences humaines et sociales (IBZ-Online), CSA Social Services Abstracts (CSA SSA).

Naslov: Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, tel.: 01/5805-147, e-pošta: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si
Revija je dostopna na http://www.fdv.uni-lj.si/revije/znanstvene-revije/teorija-in-praksa.

Celoletna naročnina za leto 2020: za študente in dijake 40,00 eur, za druge individualne naročnike 50,00 eur, za podjetja in ustanove 100,00 eur.
Cena posamičnega zvezka v prosti prodaji je 20 eur.

Revija izhaja ob podpori ARRS – Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

TEORIJA IN PRAKSA
Interdisciplinary journal of social science

Vol. LVII, No. 2, pp. 433–706
Ljubljana, April – June 2020
UDK 4, ISSN 0040-3598

FOUNDER AND PUBLISHER
Faculty of Social Sciences,
University of Ljubljana

EDITOR IN CHIEF
Anton GRIZOLD

ISSUE MANAGER
Tina ČERNČIČ TOMAŽEVIČ

ASSOCIATE EDITORS
Anton GRIZOLD,
Tina KOGOVŠEK,
Marko LAH,
Igor LUKŠIČ,
Breda LUTHAR,
Peter STANKOVIĆ,
Zdenka ŠADL,
Tomaž KRPIČ (Book reviews)

EDITORIAL ADVISORY BOARD
Milica ANTIĆ GABER,
Marjan BREZOVŠEK,
Ljubica JELUŠIČ,
Maca JOGAN
Andrej KIRN,
Miran KOMAC,
Janez KREK,
Vlado MIHELJAK,
Zdravko MLINAR (Chairman),
Klement PODNAR,
Rudi RIZMAN,
Marjan SVETLIČIČ,
Zlatko ŠABIČ,
Metka TEKAVČIČ,
Niko TOŠ,
Mirjana ULE

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD
Luigi GRAZIANO
(University of Torino, Italy),
Philippe MANIGART
(Bruxelles, Belgium),
Helmut WILLKE
(University of Bielefeld, Germany),
Peter DAHLGREN
(University of Lund, Sweden)

GRAPHIC DESIGN
Ismar MUJEZINOVIĆ

PAGE LAYOUT
Leon BETON

PRINT
Print run: 250
Printing House CICERO, Begunje, d. o. o.
Impression: 250

ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE
SCOPUS, Emerging Sources Citation Index (ESCI), DLib, EBSCO, PROQUEST, COBISS.SI/COBIB, COBISS.SI/ODKLJ, International Political Science Abstracts (IPSA), CSA Worldwide Political Science Abstracts (CSA WPSA), CSA Sociological Abstracts (CSA SA, Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur / International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences (IBR-Online), IBZOnline, Internationale Bibliographie der geistes- und sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur / International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences / Bibliographie internationale de la littérature périodique dans les domaines des sciences humaines et sociales (IBZ-Online), CSA Social Services Abstracts (CSA SSA).

Address: Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia; Tel.: 00 386 1/5805-147,
E-mail: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si.

Teorija in praksa is available at http://www.fdv.uni-lj.si/revije/znanstvene-revije/teorija-in-praksa.

The annual subscription fee for 2020 is EUR 40.00 for students, EUR 50.00 for other individual subscribers, and EUR 100.00 for companies and institutions. The price of an individual issue is EUR 20.00.

The journal is subsidised by the Slovenian Research Agency.

VSEBINA

ČLANKI

ANG

Vlasta JALUŠIČ, Milica ANTIĆ GABER: ENAKOST ZA KOGA? OVIRE ZA DOSTOP ŽENSK DO POLITIKE NA LOKALNI RAVNI V SLOVENIJI 437–454

Erik PAJTINKA: ZAČETKI EVROPSKE DIPLOMATSKE SLUŽBE V OBDOBJU OD PETDESETIH DO OSEMDESETIH LET 20. STOLETJA 455–470

Ognjen PRIBIĆEVIĆ: TRUMP, BREXIT IN KRIZA LIBERALNE SVETOVNE UREDITVE 471–488

Anna JAGIEŁŁO-SZOSTAK, Joanna KULSKA: VLOGA VERSKIH INSTITUCIJ V PROCESU SPRAVE IN KREPITVE MIRU – ŠTUDIJA PRIMERA BOSNE IN HERCEGOVINE (AHMIĆI, TRUSINA IN BRADINA) 489–508

SLO

Metka KUHAR, Gaja ZAGER KOCJAN: KONGLOMERAT TRAVME: OBREMENJUJOČE IZKUŠNJE V OTROŠTVU IN NJIHOVO SOCIALNO-DEMOGRAFSKO OZADJE 509–526

Aleksandra KANJUO MRČELA, Klavdija ČRTALIČ: DOSTOJNO DELO V PLATFORMNI EKONOMIJI: OKSIMORON NAŠEGA ČASA 527–560

Marija JURIĆ PAHOR: NACIONALNA IDENTITETA V LUČI GLOBALIZACIJE, GLOKALIZACIJE IN TRANSKULTURACIJE 561–580

Mojca MEDVEŠEK: ALI DVOJEZIČNA ŠOLA V PREKMURJU RES RAZDVAJA? STALIŠČA STARŠEV DIJAKOV IN UČENCEV O DVOJEZIČNEM IZOBRAŽEVANJU 581–599

Mojca ŠORLI: MESTO ZNANSTVENE NEVTRALNOSTI V RAZPRAVI O SPOLSKIH KATEGORIJAH JEZIKA 600–621

Vasja VEHOVAR, Blaž POVŽ, Darja FIŠER, Nikola LJUBEŠIĆ, Ajda ŠULC in Dejan JONTES: DRUŽBENO NESPREJEMLJIVI DISKURZ NA FACEBOOKOVIH STRANEH NOVIČARSKIH PORTALOV 622–645

Nina KOLENC, Frane ERČULJ, Samo PAVLIN: IZZIVI RAZVOJA KOMPETENC GLEDE NA RAZLIKE V DELOVNEM OKOLJU: PRIMER KOŠARKARSKEGA TRENERJA 646–663

Igor IVAŠKOVIĆ: UČINKI JAVNEGA FINANCIRANJA NA NEPROFITNA ŠPORTNA DRUŠTVA 664–680

PRIKAZI, RECENZIJE

Clifford Geertz: Interpretacija kultur (Gregor Cerinšek) 681–684

Darja Zaviršek, Natalija Djoković, Laura Radešič, Katerina Meden, Katja Đogić, Maruša Kožman: Romske družine: priročnik za razumevanje etične prakse v socialnem delu in drugih pomagajočih poklicih v podporo slovenskim Rominjam in Romom (Tanja Buda) 684–688

AVTORSKI POVZETKI 689–695

CONTENTS

ARTICLES

ANG

Vlasta JALUŠIČ, Milica ANTIĆ GABER: EQUALITY FOR WHOM? OBSTACLES TO WOMEN'S ACCESS TO LOCAL GOVERNMENT IN SLOVENIA 437–454

Erik PAJTINKA: THE BEGINNINGS OF THE EUROPEAN DIPLOMATIC SERVICE FROM THE 1950s TO THE 1980s 455–470

Ognjen PRIBIĆEVIĆ: TRUMP, BREXIT AND THE CRISIS OF THE LIBERAL WORLD ORDER 471–488

Anna JAGIEŁŁO-SZOSTAK, Joanna KULSKA: THE ROLE OF RELIGIOUS INSTITUTIONS IN THE PROCESS OF RECONCILIATION AND PEACEBUILDING – A CASE STUDY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (AHMIĆI, TRUSINA, BRADINA) 489–508

SLO

Metka KUHAR, Gaja ZAGER KOCJAN: TRAUMA CONGLOMERATE: ADVERSE CHILDHOOD EXPERIENCES AND THEIR SOCIO-DEMOGRAPHIC BACKGROUNDS 509–526

Aleksandra KANJUO MRČELA, Klavdija ČRTALIČ: DECENT WORK IN THE PLATFORM ECONOMY: AN OXYMORON OF OUR TIME? 527–560

Marija JURIĆ PAHOR: NATIONAL IDENTITY IN THE LIGHT OF GLOBALISATION, GLOCALISATION AND TRANSCULTURATION 561–580

Mojca MEDVEŠEK: IS THE BILINGUAL SCHOOL IN PREKMURJE TRULY DIVISIVE? VIEWS OF PARENTS, STUDENTS AND PUPILS ON BILINGUAL EDUCATION 581–599

Mojca ŠORLI: POSITION OF SCIENTIFIC NEUTRALITY IN THE DISCUSSION ON GENDER CATEGORIES IN LANGUAGE 600–621

Vasja VEHOVAR, Blaž POVŽ, Darja FIŠER, Nikola LJUBEŠIĆ, Ajda ŠULC and Dejan JONTES: SOCIALLY UNACCEPTABLE DISCOURSE ON THE FACEBOOK PAGES OF NEWS OUTLETS 622–645

Nina KOLENC, Frane ERČULJ, Samo PAVLIN: CHALLENGES IN DEVELOPING COMPETENCIES GIVEN DIFFERENCES IN THE WORK ENVIRONMENT: THE CASE OF A BASKETBALL COACH 646–663

Igor IVAŠKOVIĆ: IMPACTS OF PUBLIC FUNDING ON NON-PROFIT SPORT ASSOCIATIONS 664–680

BOOK REVIEWS

Clifford Geertz: Interpretacija kultur (Gregor Cerinšek) 681–684

Darja Zaviršek, Natalija Djoković, Laura Radešič, Katerina Meden, Katja Đogić, Maruša Kožman: Romske družine: priročnik za razumevanje etične prakse v socialnem delu in drugih pomagajočih poklicih v podporo slovenskim Rominjam in Romom (Tanja Buda) 684–688

AUTHORS' SYNOPSES

689–695

*Vlasta JALUŠIČ, Milica ANTIĆ GABER**

EQUALITY FOR WHOM? OBSTACLES TO WOMEN'S ACCESS TO LOCAL GOVERNMENT IN SLOVENIA[1]

Abstract. *Based on original fieldwork research (analysis of legislation, interviews with candidates and gatekeepers, and focus groups), the article identifies some of the less visible obstacles to women's participation in local politics in Slovenia. Between 2014 and 2018, 35.6% of parliamentary representatives were women while the share of women ministers in the Slovenian government was 50%. Considerably fewer women were involved in politics on the local level, with just 7.6% holding the position of mayor in the same period and 10 municipal councils were without any women at all. This article discusses the reasons for such subnational variations in women's representation in local politics. The analysis leads to the main conclusion that to change the low representation in certain local councils it is necessary to introduce a well-designed reform of the electoral system and measures related to gender mainstreaming, family life, and partnership roles.*

Keywords: *equality, gender quotas, women's representation, local politics, women candidates, political gatekeepers, political parties*

Introduction

Up until recently, it was believed that women could have a considerable political influence on the local level. Specific problems/issues of relevance to women and their life experience, along with small constituencies, were seen to make it easier for them to obtain local decision-making positions than at the national level. While many women begin their political careers at the local level, they remain largely underrepresented in municipalities,

* *Vlasta Jalušič, PhD, Associate Professor, Researcher, Peace Institute and the Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia; Milica Antić Gaber, PhD, Professor of Sociology, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia.*

[1] *This article is the result of the research programmes P5-0413 (Equality and human rights in times of global governance) and P6-0194 (Problems of autonomy and identities in times of globalisation), both funded by the Slovenian Research Agency. The analysis is based on the findings of the OPENN project conducted with Norwegian Financial Mechanism support.*

particularly as mayors. In many countries, this representation is continuously low and one can find districts, cities and local parliaments that have no women at all or where there are a small number of women holding positions of council officials or mayors. Such examples include Ireland, Slovenia, Scotland and until recently Germany (see Bilinski and Hartmann, 2010; Buckley and Hofman, 2015; Johnston and Elliot, 2015; and EIGE, 2017).

It was hypothesised that the higher numbers of women at the national level of politics could also influence other contexts while establishing a positive environment for changes at the local level and in other areas (IDEA, 2005: 17; also see IDEA, 2018). And, *vice versa*, "the paucity of female representation in local government has a detrimental effect on their political career trajectories in other legislative assemblies" (Johnston and Elliot, 2015: 1). Research thus confirms such local–national interdependence (Sundström and Stockemer, 2015), although no straightforward relationship exists between the two. In many countries that once had a high number of women politicians at the local level, these levels have fallen in the last few years (see Pini and McDonald, 2011: 3). Scandinavian countries are known for the rapid and numerical breakthrough of women into politics, yet even there a discrepancy exists between the national and local levels. For example, Norway, which was a pioneer in women breaking through to local politics, saw fewer women in local politics than at the national level after the elections held in 2011: just 38% of elected local councillors were female and only slightly more than 22% of mayors (Statistics Norway, 2015). Not only is there no automatic progress at any level of governance, but the numbers (descriptive representation) are also never guaranteed to be permanent. Experience and newer studies also demonstrate that gender prejudice, patriarchal thinking and male alliances, which create an unfavourable environment for women, are often entrenched at the local level. It is here that one can find the leftovers of anachronistic practices considered by many to have already been abolished.

In Slovenia, the discrepancy between the national and the local level is seen particularly in the last few years when the number of women elected to the national parliament has risen as a direct consequence of legislated gender quotas being introduced in the sense of a binding requirement and strong sanctions in the form of lists being rejected should they fail to provide the required quota (Antić Gaber and Selišnik, 2017). Since 1991, the best result in this regard is 35.6% of women representatives in parliament and 50% of government ministers in the 2014–2018 mandate. Another reason for women's better electoral chances at parliamentary elections was that newcomer political parties bringing 'new faces' to the scene have emerged in the last decade, whose performance at elections has not yet been measured and they therefore do not know in which district it is 'worth' placing

the candidates they want to see elected. In local-level decision-making bodies, the results are much worse: prior to 2018, Slovenia a mere 7.6% of mayors were women while as many as ten municipal councils had no elected women councillor at all. The share rose slightly at the 2018 local elections to 10.4% of women mayors and 33% of women municipal councillors. In the same year, the share of successful women candidates elected at national elections dropped to 24.5%. In comparison, the 2019 European Parliament elections (with a sanctioned binding quota and preferential vote) gave quite a different result: 50% of those elected to the European Parliament were women.

All of the recent elections in Slovenia confirmed that the electoral system and binding quota have a vital influence on the electoral chances of women (Dahlerup and Antić Gaber, 2017). Moreover, on the local level the quota has helped increase the number of women in local assemblies although, due to the specific voting system, this has only had a limited scope. The presence of women role models (in political elites) has probably also improved women's chances at EU elections. Further, a typical stereotype about women and elections was overcome: that voters (and thus also women) do not vote for women. All women-candidates at EU elections were elected through preferential voting (Državna volilna komisija, 2019).

Newer research suggests "regional factors such as population density and support for left-wing parties can partially account for this (local)[2] variation" (Sundström and Stockemer, 2015: 14). Attention must therefore be paid to the complexity of the obstacles for women entering politics along with intra-country regional variations rather than to accepting the standard homogeneous institutional and political explanations. Therefore, the main research question of this study concerns the biggest structural and personal barriers to women's participation in Slovenian local politics and how they affect a candidate's electoral chances when we consider the variations between regions. While proceeding from freshly collected data (analysis of legislation, two sets of interviews, and focus group discussions in local communities, which took place in 2014 and 2015),[3] we therefore attempt to undertake a somewhat more nuanced analysis.

[2] *Added by the authors.*

[3] *The project was carried out by the Peace Institute and the Faculty of Arts in partnership with the Association of Municipalities of Slovenia and the Slovenian Women's Lobby. Importantly, it relied on collaboration with a group of women mayors and local councillors while certain findings were applied directly in practice: other project results include a local support network of women councillors and mayors (Peace Institute 2015). The authors wish to thank to all of the project's partners and participants.*

Background

Unbalanced gender representation in politics is the result of personal and structural barriers faced by women at all levels and includes socio-economic, cultural and political factors (Norris and Lovenduski, 1993; Norris and Inglehart, 2001; Matland and Montgomery, 2003). The importance of what is ultimately an unfriendly electoral system must be considered: electoral districts, party politics (outdated structures, stereotypes held by gatekeepers, lack of gender equality norms in programmes) and the lack of regulatory mechanisms (quotas) to boost women's presence in politics on the national level (Rule, 1987; Freidenvall and Dahlerup, 2013). Recruiting by way of political parties and largely male networks that are not transparent leads to mainly male candidates being put in electable positions (Paxton and Hughes, 2007). A stereotypical understanding of gender roles in everyday life still prevails in political culture and society in general, even though the obstacles might be seen as "personal" (Burns, Schlozman, Lehman and Verba, 2001; Carrol and Sanbonmatsu, 2009).

To identify and overcome structural barriers, one must therefore consider traditional cultural factors/values, beliefs and attitudes to vital institutions of the (political) system. Moving closer to the local level, which has yet to be comprehensively explored, we first briefly analyse the legal framework and the election system that significantly shape women's chances of becoming elected on the local level. The findings from the fieldwork research on the obstacles, opportunities and needs of women (analysis of interviews with women – candidates at local elections, gatekeepers and focus groups discussions) are then presented and discussed.

Legal framework and its effects

Quotas are a common way and one of the most effective mechanisms to affect women's descriptive representation in institutional politics and in broader decision-making levels. Slovenia introduced them initially after long efforts by NGOs and later with the support of certain female politicians in left and later central-left and other political parties on both the national and local levels (Antić Gaber, 2002; Antić Gaber and Lokar, 2006; Antić Gaber and Selišnik, 2012). Quotas contributed to the gradual rise in the share of women in the National Assembly. In 2011, the share of women in the National Assembly had risen to more than 30% for the first time since 1991. The parties had to ensure that 35% of all candidates on their lists of candidates were women and, if they failed to do so, they were rejected (Pleš et al., 2013). Yet the legislation in Slovenia aimed (in line with the law on equal opportunities) at promoting a gender balance in politics is still

flawed at the local level. It is here that one can clearly see how the difference between the proportional and majority electoral system affects women's electoral chances, even when lists are prepared according to the mandatory quota system.

Voting for mayors, councillors and municipal councils in Slovenia is governed by the Local Elections Act of 2005 which introduced provisions that should ensure equal gender representation on candidate lists and thus balanced representation in municipal councils. Until 2002, the share of elected women local councillors was only 13.1% (ibid.). Still, in 2015 there were 10 municipalities in Slovenia with no women elected as a municipal councillor – although those preparing a list must include a minimum 40% of one gender on the candidate lists, while male and female candidates are 'zipped' or alternated in the top half of the list.

Slovenia has 212 municipalities that vary in size and inhabitant numbers: 11 urban municipalities are also the largest and possess some extended legal powers. The diversity arises due to the complex electoral system entailing a combination of proportional and majority electoral choice. The proportional or majority system is determined by the size of a municipality and its municipal council (see Pleš Murko et al., 2015). In 148 municipalities, among which there are 11 town councils, municipal councils are elected under the proportional electoral system. In this electoral system, an entire municipality may make up a single constituency, or there may be several of them, although at least five mandates are to be elected in each constituency. Voters chose from lists of candidates where they can use a preferential vote (ibid.).

Municipalities with a minimum of 7 council members and no more than 11 members elect their councils according to the majority voting system (64 municipalities or almost one-third). Individual mandates of the municipality are distributed among the constituencies so that only one mandate or a maximum of three are elected within a single unit. The smallest municipalities with seven-member municipal councils can represent a single constituency (16 municipalities). In those with the majority voting system, voters, therefore vote for each candidate and not the entire list. This difference among the municipalities has a strong influence on women's electoral chances.

It is well known that both the magnitude of constituencies and the number of mandates heavily impact the election of women who have greater chances in a proportional system in larger districts and when combined with quotas. Quotas are almost irrelevant in the majority voting system because voters do not vote for the entire list. In the case of three candidates in a constituency, the list proposer must ensure that among the three candidates one of them is of the "other" gender. However, when only one or two mandates are to be elected, which is often the case on the local level, the

law does not provide any measure to ensure a more gender-balanced candidacy (ibid.). Quotas cannot be used as a 'zipper' and hence have no sway in the majority voting system, thereby negatively impacting the election of women. At the same time, the growing populism in Slovenia and suspicions of local corruption have increased distrust in political parties on both the national and local levels. Ever more so-called independent candidate lists are appearing at elections which are sometimes, but often not, independent of the political parties. Still, these lists cannot be influenced by legislation that obligates political parties and can in that way avoid the prescribed quota (Pleš Murko et al., 2015).

All of this is unfavourable for the electoral chances of women. After the gender quotas expressed in percent on political parties' candidate lists were increased at the 2014 elections, of those elected to city councils that follow the proportional electoral system some 40% were women while the figure for other municipal councils with a proportional system was 33%. Nothing similar happened in the municipalities that follow the majority election system. Like in all previous local elections, in 64 municipalities with less than 12 municipal councillors markedly fewer women were elected and in 10 municipalities none at all.

The incomprehensible and complicated local electoral system certainly does not assist in having more women candidates at the local level in Slovenia. In the long run, introduction of a uniform (proportional) electoral system at the local level would add to such a result, while the number of mandates in constituencies should simultaneously also be increased. However, these measures are chiefly accomplishable in the longer run since it is quite challenging to modify the electoral system, even if this would lead to making it simpler (Antić Gaber, Jalušič, Podreka et al., 2016).

Women-candidates (elected and non-elected) at local elections

On the other hand, women do not systematically build their political careers and often doubt their own skills. Considerable encouragement is needed and strong support in private life. They encounter more challenges in reconciling private and professional life, rarely connect with each other and are mostly left on their own. The family often plays a vital role in their decisions on running for political positions – but this is different for men where no typical politician–family relationship emerges when women become an elected representative (Antić Gaber, 1998; Antić Gaber and Selišnik, 2012). In the case of a man, it is usually the politician's partner (a woman) who takes over all of the family management. Women ministers and MPs in Slovenia take better care of their partners and family than their male counterparts do (ibid.). They retain responsibility for family life while

receiving quite general support from their family members. Women also enter politics at a later life stage than men, when their children have already grown up. On average, they have fewer children than their male counterparts, while more of them are single and widows. All this reflects both the former socialist double-burden framework of women as well as the post-1991 re-traditionalisation of gender roles.

Very little is known about women candidates at local elections in Slovenia: why they stand, who supports/supported them, how they see their role as candidates and as women. In the interviews we conducted with candidates, we asked them for some more details about themselves, especially the reasons for their candidacy and what they see as obstacles, what their needs are, and who supported them. The interviews were obtained via an on-line survey: we analysed 160 questionnaires fully completed by both elected (77%) and non-elected (23%) candidates for municipal elections.

Main findings about the obstacles and needs of women-candidates

1. Women who run as candidates at local elections usually recognise themselves as being a potential candidate for local politics: up to 60% of all respondents reported that they themselves were considering the candidacy. Their motivation was above all the fact that they were closely watching the local scene and had good knowledge of actual local problems they wanted to solve. Women's political ambitions are obviously linked to their efforts to bring concrete changes to the local environment and they have specific political goals more than an interest in overall or more general (ideological or symbolic) politics. This is corroborated when looking at their motives for a long-term political career where only one-third of the respondents saw their decision to run for local elections as strategic in the sense they were planning a further political career.

2. Nevertheless, to become a candidate, women generally needed an external incentive and support, particularly from the local community and political and party leaders. The greatest encouragement for their candidacy was received from people in political circles (65%), in the local environment (64%), and friends or partners (around 45%). The way to both the candidature and election of women is as a rule closely linked to their prior involvement in the local environment. Encouragement and support of individuals from this environment as well as political and party leaderships seem vital for recognising women's ambitions, making them push factors in the decision to stand for candidacy and in their eventual electoral success.

3. The interviewed candidates were however generally most satisfied with the support they had received in private life: from family members (74.3%), partners (68.9%) and friends (67.1%). More than half of the

surveyed women (56.6%) were satisfied with the local community support and slightly less than half with the support of their political parties (49.4%). On top of the support of their political parties, support from the local environment was the most decisive for their chances of being elected. The difference between elected and non-elected candidates shows just how much this support counts: 63.5% of those who were elected were either very satisfied or satisfied with the support of the local community/environment, while only 27.5% of non-elected candidates were satisfied with such support.

4. In the process of deciding on standing as a candidate, the respondents saw the biggest obstacles in their personal and private circumstances. The primary difficulty in deciding whether to become a candidate is how to reconcile one's political and family life (39%), the second problem is the lack of knowledge and experience in political matters (37%) while the third is the potential public exposure of one's children and/or family (33%). When thinking about entering politics, women's first concern seems to be their families and the impact their political engagement would have on the life and members of the family. Their worries about placing their children's in the public spotlight suggest that the image of a woman as mother/guardian of the home is still strongly anchored at the local level and that family roles remain tied to the patriarchal model.

5. The role of political parties is essential in boosting the number of women in politics. Those interviewees who ran for office as a party member on a party list consider that the parties were important factors influencing the way they stood. They dissatisfied with the party's proceedings and support. Many women would opt to enter politics if the political parties gave them greater assistance while enrolling as a candidate. Most interviewees believed this could be achieved by increasing the number of women in important positions of power (61%). They would also like to see work in politics to be reorganised in a family-friendly way (organised childcare, flexible schedules, 46%), the establishing of a system of mentors, special women's groups (36%), and greater support from men for women in the party (24%). Being a candidate under the umbrella of a political party at the local level also allows for greater visibility, financial support and the acquisition of specific knowledge and political experience.

6. For women's equal presence in politics, a crucial role is played by the so-called gatekeepers and the candidates were well aware of this. The interviewees noted that what is truly vital is exact placement in electable positions as a main success factor at elections (besides knowing the local issues and a good election campaign). The political parties still play a decisive role as their leaderships function as gatekeepers and often do not place women in these positions. Parties adopting a different attitude to this question could

therefore significantly change the current situation.

7. Research shows that women as breadwinners and participants in public life continue to take on a greater role than men in caring for the family and household, which is hindering them in their professional careers (see Rao, 2005; Federici, 2012). This is confirmed by our study as the most of the women perceive care for the home and the family as a personal matter more than a structural problem limiting the decision on candidacy. The respondents' wish for increased support from men in their political party is particularly understandable when considering their concerns with how to reconcile political and family life and their worries about exposing their children and family to public scrutiny. They believe that measures are needed to reorganise work in politics so as to also enable political decision-making to take place in a more family-friendly way, including organised childcare, more flexible schedules etc.

8. The respondents indicated the most significant shortcoming in their campaigns was a problem with funding and unsystematic support. Electoral success requires two things: sufficient funding and a good professional and operational team. Given the respondents' high average education level, this need might relate to their relatively great requirements for professionalism and additional training better tailored to the campaign.

The role of gatekeepers

While little is known about the candidates themselves, even less is known about how political gatekeepers in Slovenia act and think. The candidates themselves emphasised in the interviews the key role of the gatekeepers in their chances of being elected. Accordingly, we devoted part of the fieldwork to research the thinking, conduct and needs of political/party gatekeepers.

We already mentioned that political gatekeepers are more likely to recruit and promote individuals who are similar to themselves. The greater presence of women's political elites therefore also affects a greater number of women candidates at elections (Niven, 1998; Thremblay and Pelletier, 2001; Cheng and Tavtis, 2011). Besides, internal party rules for placing candidates on lists are much more decisive for the nomination and election of women to political functions than the later choice of voters themselves (Dahlerup, 2006). Previous research on elections to the parliament, at the local level or for the European Parliament in Slovenia show the candidates were often placed in less favourable electoral districts or in less electable places by the party leaderships/gatekeepers (Antić Gaber, 1998; Pleš Murko et al., 2015). Party politics and their democratic or non-democratic arrangements constitute a significant structural moment for women's entry into local politics

(OSCE, 2014). The Norwegian experience demonstrates that it is effective to encourage/reward political parties with regard to the result achieved, and not so much in terms of applying the rules of the candidacy in the election itself. It is vital to introduce mechanisms at the political-party level and legislation that reward and/or punish parties according to the number of women candidates elected (i.e. according to the outcome) rather than the sheer number of women appearing on the candidate lists (Delys, 2014).

Political gatekeepers are those individuals who hold the power to determine the criteria for the entry of other individuals (men and women) into political elites. By regulating the entry into politics of social groups that bring new issues to the existing agenda, they therefore also include/exclude specific topics or social issues from the agenda (Rasmussen, 1981: 601). Gatekeepers also encourage individual candidates. In those situations where gatekeepers choose between (men and women) candidates with similar references, women are less selectable (Cheng and Tavtis, 2011: 461) or must perform much better than men to be selected. Due to specific conditions of local politics where people are more personally familiar with each other, one can also find specific male alliances. Political party officials might therefore restrict the entry of women to political elites (Rassmussen, 1981: 604–606).

We were interested in the behaviour of those people who seek and recruit potential candidates to enter politics for parties/lists/initiatives. Questionnaires were completed on-line by 29 'gatekeepers', namely, party and political functionaries in critical positions. Two focus groups with local political functionaries (women and men) were also carried out.

Main findings about the role of gatekeepers

1. The lack of women's experience in political work is seen by the gatekeepers as the key reason for women candidates' low participation in the local elections, followed by the alleged "lack of interest by women to work in politics". Men gatekeepers tended to think that the low reputation of politics plays a significant role in the smaller presence of women, and that women do not have sufficient experience of working in politics. "The local environment's negative attitude to women in politics" was mentioned as was the electoral system which hurts women's electoral opportunities. Women gatekeepers also thought the most important obstacle was women's lack of experience in politics coupled with the fact that women do not want to change their career (they appreciate their profession too much to replace it with politics). Interestingly, a much smaller share of women than men felt that women lacked interest in politics.

Typical differences reflected the size of an interviewee's municipality.

Those from larger municipalities pointed to women lacking work experience in politics, the low reputation held by politics among women, and the problem that women value their achievements in their current profession highly. However, those from smaller municipalities generally considered the lack of interest in politics as the reason for women's lower participation, followed by a lack of experience and the problem of the negative impact brought by the electoral system.

Gatekeepers often referred to the personal features and concerns of women who want to pursue a political career: their lack of experience and their negative attitude to politics, which implicitly reflects the overall reputation held by politics among the Slovenian public. At the same time, they believe that women are less present at the local level, especially in smaller municipalities, due to having no interest in politics.

The reasons for women's modest presence in politics are, therefore, first attributed to women themselves, i.e. to the stereotypical features of women as gender, while the systemic barriers to women's entry to politics, such as the electoral system, the ranking on candidate lists and, last but not least, how the local environment views women are considered less important.

2. Political gatekeepers generally believe that attitudes in their local environment do discriminate or attribute significant differences between men and women. Yet, in smaller municipalities, they indicted the environment is more favourable for men than women and that voters are more critical of women than men. On the other hand, women are seen as being more critical of politics than men are, and the low reputation held by politics is an obstacle to their candidacy. They do not want to expose themselves and their families to the public spotlight. Gatekeepers of smaller municipalities in particular felt that women often did not run due to a lack of self-esteem and political experience.

3. Most of all, political gatekeepers (regardless of gender and size of a municipality) reported that women usually need to be invited several times before deciding to run for office, while at the same time they stated they had problems filling the quotas. Men believe that this is mainly because women are not sufficiently interested in working in politics, while women repeatedly revealed that "women often sense they want them to run for office only so as to fill the quotas". The stereotype that women have no interest in working in politics is therefore still prevalent in men.

4. Political gatekeepers apply different criteria to find ideal candidates, and gender has a significant influence on them. Expressed differently, there is a gender-stereotypical search for ideal candidates. For the ideal men as candidate, the need for high expertise and professional qualifications were indicated in the first place, followed by the candidate's political visibility and rich experience in local politics. In smaller municipalities, ideal candidates

were described as those who have a well-organised family life, followed by extensive experience of working in different associations. Therefore, professional and socially well-connected men are preferred.

In the case of the women as ideal candidate, the most important feature is a "pleasant outward appearance", followed by the candidate's political visibility, then their visibility within the local environment. A candidate's considerable expertise and professional competence were ranked highest. In smaller communities, the political gatekeepers first highlighted family life and then rich political experience.

A stereotype also appeared in career preferences as a selection criterion. Even if almost no differences exist at the formal level, the general preference is for candidates with a background in economics. However, a tendency is noted whereby for women candidates a 'feminised' profession is preferred (like a degree in education). An important selection criterion is "visibility in the local environment and experience of working in the party". Political party gatekeepers would fill well-positioned places on a list with candidates who are party members and have a significant influence on the local environment, experience of working in the administration etc. The party criteria often rule out women who are unwilling to yield to party discipline and are more focussed on local issues.

Even though an essential feature of a woman standing as a candidate would be a pleasing appearance is evidently stereotypical and amounts to sexist bias, it is interesting that the gatekeepers reported this without hesitation. Political visibility, in second place as a characteristic feature, is also harder to find in the women candidates. They are newcomers to politics, which may be seen as another obstacle. The third factor is the presumption of "orderly family life". In more rural and traditional environments, such a requirement adversely affects women's possibilities for political engagement as an "idyllic family life" will be destroyed or neglected when a woman goes into politics.

5. Which candidates will be placed in electable positions is mainly decided by important people in the political party and outside (in larger municipalities), followed by the presidents of the local political party committee. In smaller municipalities, the chairperson of the local political party committee is mentioned most often, then the party president. The placement is usually decided by a local party committee, i.e. in the majority of municipalities, it is decided by the president of the local party committee, followed by important people within and outside the party. Who the local political candidate will be is typically determined by those who already hold a position in local or national politics.

This confirms the findings of previous research showing that gatekeepers largely recruit those who are similar to themselves. In the absence of

women's political elites, this certainly means men, particularly if the main criterion is whether the candidate has experience of working in the political party and a strong influence on the local environment (larger municipalities). In smaller municipalities and rural areas, the most important candidate feature is a decisive influence on the local environment. For none of these factors are female candidates in the lead. A vicious circle seems to occur: if women are not present in politics, they cannot gather experience; if they do not already occupy important posts on the local level, they will not be placed in the privileged places and will therefore remain outside of local politics. Therefore, male homosociality in politics is so far not seriously endangered on the local level in Slovenia.

Conclusions

What do these findings reveal about women's electoral chances and possibilities for higher participation on the local level in Slovenia?

The study of the local level reveals considerable important information to support a further and more nuanced analysis of women's representation, the obstacles to it and the opportunities. Many decisions are made in local politics: from infrastructure through to the number and placement of schools and kindergartens and thus also about issues directly affecting women's interests (see Sundström and Stockemer, 2015). The Norwegian experience indicates that having more women politicians on the local level can create a system of thoughtful policies – for both women and men and therefore increase substantial representation (Norderval Means, 1972). Such measures include, for example, a strongly subsidised system of public and private kindergartens, flexible working hours and various other services for children and older adults which should facilitate a balance between paid work and care for children and older adults (Aars and Flo, 2011; Bjørn , 2012). Therefore, the community as a whole can benefit from them (Wilkinson and Pickett, 2012).

Slovenia has a relatively long tradition of equality of women and men, and the socialist policies of former Yugoslavia were primarily inspired by the Scandinavian model. Yet the extensive tradition of local self-government and participation has changed while also being weakened and fragmented by multiple post-socialist reforms. The high-quality areas of childcare, healthcare and social care enjoyed a considerable degree of self-organisation. This practice was infringed and partly replaced by the transition to a market economy. The new local government system led to smaller municipalities and greater numbers of them and a complicated system of elections at the local level. The consequence was not only a lower number of women in local politics but also a changed agenda on the local level, which (along

with other factors) increased problems in the areas of childcare, healthcare and social care, and reduced the level of self-organisation.

Despite the general support for equal political participation, the introduction of legislated gender quotas and the more significant breakthrough of women at the national and European levels, women's representation on the local level in Slovenia remains low after many years of the country's independence. The area of local politics comes with several symbolic and many real obstacles that make it difficult for women to enter the game and remain in local politics if elected. This might also be related to the fact that women's political ambitions are more focused and time-limited. Only one-third of the respondents indicated that the decision to run at a local election was a long-term decision to engage in politics, revealing that women are obviously chiefly focused on bringing about tangible political changes.

What then are the barriers to women successfully standing as a candidate, i.e. to their election to local councils in Slovenia?

The first and most substantial is the current electoral system which does not enable the quota system to be effective in all municipalities due to imposing different elements and requirements. The general public is hardly aware of problem. Simultaneously, the prejudicial view dominates that women are not elected because voters, especially women, do not vote for women, or that they simply do not want to run as candidates. With few exceptions, neither the candidates nor the gatekeepers showed awareness of this circumstance either.

Second, as underlined by many candidates and gatekeepers, the 40% quota is insufficient. Namely, in reality, it keeps the number of elected women below 40%. The quota should be raised to 50% of each gender while one should keep in mind that women must be placed in electable positions on the lists. Thus, the order of names appearing on candidate lists should be different and fairer. More women should be placed to the top position, which is not the case today.

Third, the lack of awareness of the electoral system's impact is closely related to prejudices and stereotypes that still loom large regarding women in (local) politics. Proof of this is seen in differences in the women's assessments of the reasons for their lower participation in the candidate lists and for their success or failure at elections and those stated by the gatekeepers. Women see the reasons as mainly not being experienced enough and not having sufficient knowledge about how political affairs are run on a daily basis, yet they identified themselves as an appropriate candidate due to having good knowledge of local problems. However, many male gatekeepers maintain that women are "not interested in politics". Stereotypical and sexist bias still exists among the political gatekeepers: women are to be chosen based on their appearance, not on their competencies.

Fourth, there are significant differences in the positions held by gatekeepers in large and small municipalities, indicating a gap between urban and rural surroundings. Somewhat stronger conservatism is present in both small and rural surroundings and this influences the women's representation in local government.

Fifth, also at the local level women lack experience of working in politics and see a problem in 'dirty' politics, which could harm their representation and that of their family. This and some other findings resonated with the conclusions of previous research about the obstacles and needs of women entering politics. One problem is the reconciliation of family and professional life. It is difficult for female councillors to maintain a favourable work–life balance (Rao, 2005: 323). From the focus group discussions, we also received confirmation that, in addition to the other obstacles, 'old boys' networks' still exist.

Sixth, we also encountered some more nuanced insights. Some political gatekeepers from smaller municipalities still understand that the existing electoral system negatively affects the electability of women. On the other hand, smaller environments are more favourable for men. Therefore, traditional patriarchal patterns and stereotypes about masculinity and femininity remain prevalent there. Traditional values dominate in those smaller municipalities with a modest share of women in politics: they put the family first along with women's traditional role.

Seventh, associated with the larger–smaller municipality differences is the difference between urban and rural environments (the rural is often also smaller). Some recent studies focusing on the local level (Kjær and Matland, 2014) confirm the influence of the size of the municipality and urbanisation (as "geographical variables") on the representation of women. Our fieldwork shows that the conditions of work in the local politics are as a rule difficult (Pini and McDonald, 2011: 2) and complicated by the shallow reputation of the political party's politics.

We may conclude that a complexity of barriers exists to impede women from entering politics on the local level, and they move beyond the originally understood institutional and political causes to which this paper has drawn attention. The introduction of certain specific, systemic solutions (quotas) in themselves without any more profound structural changes has limited range. This implies it is vital to increase knowledge and raise the awareness of women and men, the professional, political and general publics about the structural elements which influence women's decision to enter in politics. Moreover, only a well-thought-out legal framework and support mechanisms that allow newcomers to stay and operate in local decision-making for more extended periods can bring about an important shift. Any alteration of the current trends would therefore have to include changes to

the electoral system and measures related to gender mainstreaming, family life, and partnership.

BIBLIOGRAPHY

Aars, Jacob and Yngve Flo (2011): From Political Rights to Political: Power. The Enfranchisement and Empowerment of Women in Norwegian Local Politics 1910–2010. Norwegian Ministry of Local Government and Regional Development. Accessible at https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/krd/vedlegg/komm/valg/from_political_rights_to_political_power.pdf, 26. 12. 2019.

Antić Gaber, Milica (1998): Slovene Political Parties and their Influence on the Electoral Prospects of Women. In Chris Corrin (ed.), Gender and identity in Central and Eastern Europe. The Journal of Communist Studies and Transition Politics 15 (1): 7–29. Ilford: A Frank Cass Journal.

Antić Gaber, Milica (2002): Ženske v lokalni politiki, In: Posvet lokalna demokracija. Udeležba občanov v lokalnem javnem življenju, 97–107. Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije.

Antić Gaber, Milica and Sonja Lokar (2006): The Balkans: From Total Rejection to Gradual Acceptance of Gender Quotas. In: Drude Dahlerup (ed.) Women, Quotas and Politics, 138–167. London and New York: Routledge.

Antić Gaber, Milica, Irena Selišnik (2017): The Slovene Version of a "Fast Track" to Political Equality. Teorija in praksa 54 (2): 337–354.

Antić Gaber, Milica and Irena Selišnik (2012): Politično polje, zasebno življenje in vstopanje žensk v politiko. Teorija in praksa 49 (2): 396–415.

Antić Gaber, Milica, Vlasta Jalušič, Jasna Podreka, Metka Roksandić and Katarina Vučko (2016): Ženske v lokalni politiki: zakonodaja kot mehanizem uvajanja in ohranjanja enakosti (od primerjave Norveške in Slovenije do nekaterih dobrih praks in priporočil). Accessible at https://spol.si/blog/2016/05/18/zenske-v-lokalni-politiki-zakonodaja-kot-mehanizem-uvajanja-in-ohranjanja-enakosti-od-primerjave-norveske-in-slovenije-do-nekaterih-dobrih-praks-in-priporocil/, 26. 12. 2019.

Bilinski, Merle and Alessa Hartmann (eds.) (2010): Local Power and Women's Rights – Gender Perspectives on Decentralisation Processes. Bonn: Association of German Development NGOs (VENRO).

Buckley, Fiona and Caroline Hofman (2015): Women in Local Government: Moving in from the Margins. Administration 63 (2): 79–99.

Bjørn , Hilde (2012): Gender Balance and Institutions in Local Government – Examples from Rural Norway. Lex Localis – Journal of Local Self-Government 10 (2): 129–152.

Burns, Nancy, Kay Schlozman Lehman and Sidney Verba (2001): The Private Roots of Public Action. Gender, Equality, and Political Participation. Cambridge, London: Harvard University Press.

Carrol, Susan J. and Kira Sanbonmatsu (2009): Gender and the decision to run for the state legislature. Paper prepared for presentation at the Midwest Political Science Association Annual Meeting Chicago, IL, 2–5 April 2009.

Cheng, Christine and Margaret Tavtis (2011): Informal Influences in Selecting Female Political Candidates. Political Research Quarterly 64 (2): 460–471.
Dahlerup, Drude (ed.) (2006): Women, Quotas and Politics. London: Routledge.
Dahlerup, Drude and Milica Antić Gaber (2017): The Legitimacy and Effectiveness of Gender Quotas in Politics in CE Europe. Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja 54 (2): 307–316.
Delys, Sarah (2014): Women & Political Representation. Handbook on Increasing Women's Political Participation in Georgia. Tbilisi: Human Rights Education and Monitoring Center. Accessible at http://www.coe.int/t/democracy/electoral-assistance/Publications/Handbook-Women-Georgia_en.pdf, 26. 12. 2019.
Federici, Silvia (2012): Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle. Oakland: PM Press [Common Notions].
IDEA (2005): Women in Parliament: A Revised Edition. Stockholm: Institute for Democratic and Electoral Assistance.
Johnston, Karen and Donna Elliott (2015): The descriptive political representation of women in Scottish Local Government: Barriers to candidature. Paper at the Political Studies Association Annual Conference.
Kjær, Ulrik and Richard E. Matland (2014): Women's Representation in Local Politics in the Nordic Countries – Does Geography Matter? Paper presented at 44th Annual Meeting of the Urban Affairs Association, San Antonio, USA.
Matland, Richard E. and Kathleen A. Montgomery (eds.) (2003): Women's Access to Political Power in Post-Communist Europe. Oxford: University Press.
Niven, David (1998): Party Elites and Women Candidates. Women & Politics 19 (2): 57–80.
Norderval Means, Ingunn (1972): Women in Local Politics: The Norwegian Experience. Canadian Journal of Political Science 5/3 (Sep. 1972): 365–388.
Norris, Pippa and Ronald Inglehart (2001): Cultural Obstacles to Equal Representation. Journal of Democracy 12: 126–140.
Paxton, Pamela and Melanie M. Hughes (2007): Women, Politics and Power: A Global Perspective. Los Angeles, London. New Delhi, Singapore: Pine Forge Press.
Pini, Barbara and Paula McDonald (eds.) (2011): Women and Representation in Local Government. London: Routledge.
Pleš S., Tanja et al. (2013): Ženske v politiki v Sloveniji. Ljubljana: Inštitut za družbeno kreativnost. Accessible at https://www.google.si/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=0CCsQFjACahUKEwiq8e7pxL3IAhWHmHIKHa73Ako&url=http%3A%2F%2Fwww.idk.si%2Fdocs%2Fanaliza%2520stanja.docx&usg=AFQjCNGbu53Pbic1wai5PlEwB_3I5g53qA, 26. 12. 2019.
Pleš Murko, Angela et al. (2015): Vpliv sistema spolnih kvot na vključevanje načela enakosti spolov pri političnem odločanju na lokalni ravni. Primerjalna analiza kandidiranja in volilnih izidov žensk na lokalnih volitvah od leta 2002 do 2014. Ljubljana: Ženski Lobi Slovenije.
Rao, Nirmala (2005): The Representation of Women in Local Politics. Policy and Politics 33 (2): 323–339.
Rasmussen, Jorgen (1981): Female Political Career Patterns & Leadership Disabili-

ties in Britain: The Crucial Role of Gatekeepers in Regulating Entry to the Political Elite. Polity 13 (4): 600–620.

Sundström Aksel and Daniel Stockemer (2015): What Determines Women's Political Representation at the Local Level? A Fine-grained Analysis of European Regions. International Journal of Comparative Sociology: 1–21.

Thremblay, Manon and Pelletier Rejan (2001): More Women Constituency Party Presidents: A Strategy for Increasing Number of Women Candidates in Canada? Party Politics 7 (2): 157–190.

Wilkinson, Richard and Kat Pickett (2012): The Spirit Level – Why Equality is Better for Everyone. OECD Report, Closing the Gender Gap.

SOURCES

Državna volilna komisija (2019): Rezultati volitev v Evropski parlament. Accessible at https://dvk-rs.si/arhivi/ep2019/#/rezultati, 26. 12. 2020.

EIGE (2017): Women Power Politics – Helene Weber Kolleg. Accessible at https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/good-practices/germany/women-power-politics-helene-weber-kolleg, 26. 12. 2019.

IDEA (2018): Women's Participation in Local Governments. Online Discussion. Accessible at https://www.idea.int/news-media/events/online-discussion-womens-participation-local-government, 26. 12. 2019.

OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (2014): Handbook on promoting women's participation in political parties. Accessible at http://www.osce.org/odihr/120877?download=true, 26. 12. 2019.

Peace Institute (2015): Project OPENN (Obtaining political equality by new names). Accessible at http://www.mirovni-institut.si/en/projects/obtaining-political-equality-new-names-openn/, 26. 12. 2019.

*Erik PAJTINKA**

THE BEGINNINGS OF THE EUROPEAN DIPLOMATIC SERVICE FROM THE 1950s TO THE 1980s[1]

Abstract. *This article examines the development of the European Communities (EC) diplomatic service in the pre-Lisbon period. More specifically, it maps the period from the 1950s, when the first non-diplomatic offices in foreign countries with limited powers were opened, until the end of 1980s, when a network of European missions with full diplomatic status became a reality. It is concluded that the EC diplomatic service has its roots in the establishment of two types of EC foreign representation, differing in their primary purpose, status and tasks. The development of these two EC representation types entailed quite different dynamics, as shown in the different speeds of their transformation to become 'traditional' diplomatic representations.*

Keywords: *history of European Commission delegations, history of the European Commission's diplomatic service, contrôleurs techniques, contrôleurs délégués, delegations of the European Commission, diplomatic service of the European Commission*

Introduction and theoretical background

Diplomatic service, defined as a specialised bureaucracy that promotes interests in international relations, is traditionally associated with sovereign states. The European Union (EU) is a notable exception because it is not a state, yet still has its own diplomatic service. The European External Action Service (EEAS) was officially founded by the Treaty of Lisbon that came into effect on 1 December 2009, although the European Communities (EC)[2] and the EU had a fragmentary and functionally limited diplomatic service long before this time. The diplomatic service began to take shape soon after the

* *Erik Pajtinka, PhD, Assistant Professor, Faculty of Political Science and International Relations, Matej Bel University in Banská Bystrica, Slovak Republic.*

[1] *The study is published within the framework of the research project VEGA No. 1/0437/20 "Potential and limits of the foreign policy in the Slovak Republic within the framework of the EU external relations".*

[2] *In this article, the term European Communities (EC) is used as a common designation for three international organisations: the European Coal and Steel Community (ECSC), the European Economic Community (EEC) and the European Atomic Energy Community (Euratom).*

EC was established in the 1950s with the formation of specialised units or components of European institutions that were authorised to perform tasks in the area of external relations. In the following decades, these 'diplomatic components' of the EC dynamically developed and gradually acquired ever more attributes of 'traditional' diplomatic institutions. By the end of the 1980s, they resembled a standard diplomatic service in many respects. Since much of the contemporary EEAS has its roots in the pre-Lisbon EU/EC diplomatic service, understanding the developments during this period can shed light on how it currently functions and remains distinct from 'traditional' diplomatic services.

In academic literature, a relatively wide range of work considers the issue of the EC diplomatic service. However, most of it focuses on the period after adoption of the Treaty of Lisbon, analysing general organisational and institutional aspects of EEAS operations (e.g. Austermann, 2014; Carta, 2014; Karalus, 2009), dealing with the legal context of its existence and operation (e.g. Petersen, 2011) or analysing selected issues of its internal organisation, like the gender balance and national origins of its staff (e.g. Novotná, 2014) or staffing policy (e.g. Formuszewicz and Liszczyk, 2013). Several works examine the interactions between the EEAS and the national diplomatic services of individual EU member states (e.g. Adebahr, 2013; Raik, 2013). Out of the smaller group of scholarly works dedicated to the EC diplomatic service's pre-Lisbon development, most focus on a specific group of its units or components, such as the EC's representation in developing countries (e.g. Dimier and McGeever, 2006; Dimier, 2014). Few academic works engage in a more complex mapping of the pre-Lisbon development of the EC's diplomatic service. The book *Taking Europe to the World* by Moran and Ponz Canto (2004) merits special mention as it looks at the entire pre-Lisbon development of the EC's diplomatic service. However, this work, written for a popular more than an academic audience, does not provide a detailed map of the EC's diplomatic service's pre-Lisbon development.

In order to address this gap in the academic literature, this article examines the development of the *de facto* diplomatic service of the EC from the 1950s until the end of the 1980s. The ambition of this work is not only to map the most important historical milestones in the EC's diplomatic service's development, but to show how individual fragments of today's EU diplomatic service gradually formed and these EC 'diplomatic' structures gradually came to resemble 'traditional' diplomatic bodies and institutions.

The research for this article relies on a combination of primary and secondary sources. The former include legislative and other documents from EC/EU institutions located in the European Commission's Historical Archives in Brussels or available on official websites, and the latter mainly research articles and monographs.

As far as the research methods are concerned, analysis and synthesis of primary and secondary sources together with the critical-historical method are used in this article.

This study is divided into four sections, with each dedicated to the development of the EC's diplomatic service during a particular decade.

The 1950s

The earliest beginnings of the European diplomatic service may be linked with the first foreign representation of the ECSC, created in the 1950s. The first such representation – officially named the ECSC Information Office – was set up in 1954 in Washington, D.C. (Moran and Ponz Canto, 2004; Austermann, 2014). Establishing this representation was a symbolic response to the accrediting of the permanent representative of the USA with the ECSC in 1952 (Moran and Ponz Canto, 2004); it was also motivated by the desire of ECSC representatives – namely Jean Monnet, then President of the High Authority of the ECSC – to dispel concerns among the US public and within government circles regarding the further development of the European integration process[3] that had arisen due to the recent failure of the European Defence Community (Karalus, 2009; Moran and Ponz Canto, 2004).[4] The role of the newly created ECSC Information Office in this context was, as its name suggests, to provide information about the current development of European integration and the ECSC policies to the US public and its political representatives. In its character, this activity of the ECSC Information Office resembled public diplomatic activities carried out by states' diplomatic missions.

However, the ECSC Information Office was unlike 'traditional' diplomatic missions in other ways. Its mandate was basically limited to the abovementioned provision of information, only one of the many roles fulfilled by 'traditional' diplomatic missions. Another unique feature of the ECSC Information Office was the national origin of its staff who were not exclusively or even mostly citizens of the ECSC member states. Instead, most staff were Americans, that is, citizens of the receiving state, which is very unusual for diplomatic missions. Even the first head of the ECSC Information Office, Leonard Tennyson, did not come from an ECSC member state but was a US citizen. The first European to work in the Information Office was a West

[3] *The European integration process, embodied in the project of the ECSC, was perceived by the USA as an important tool of political stabilisation of the allied states of Western Europe, which were to act as a certain counterbalance to the Soviet bloc. Hence, the successful progress of the European integration process was in America's strategic interest.*

[4] *The Treaty Establishing the European Defence Community was signed in May 1952, but failed be ratified by the French National Assembly in 1954.*

German Euratom official who arrived in Washington in 1958 (Moran and Ponz Canto, 2004).

In an effort to build "an identity in relation to third countries" (Austermann, 2014), an idea supported especially by Jean Monnet, three similar representations were opened in the capitals of the UK, Chile and Ireland in 1956[5] (Moran and Ponz Canto, 2004; Austermann, 2014; Karalus, 2009). The representation in Santiago, Chile was authorised to interact with the Chilean government and certain other states in Latin America (Moran and Ponz Canto, 2004); it thus became the first ever foreign representation of the ECSC or EC to hold multiple accreditations. In 1958, after the founding of the European Economic Community (EEC) and Euratom, the ECSC Information Office in Washington was renamed the Information Service of the European Communities (Delegation of the European Union to the United States, 2020).

The 1960s

The foundation of the EEC was an important impulse for expanding the network of 'European' foreign representations, especially in developing countries. When development aid moved on to the EEC agenda, expert teams were sent to developing countries starting in 1960 to ensure its efficient implementation. These teams, headed by technical supervisors known as *contrôleurs techniques* (Dimier, 2014), consisted mostly of engineers and aid specialists. Their primary task was to supervise the use of development aid provided by the EEC and its member states 'on the spot' and ensure its expediency.[6] The technical supervisors were also tasked with consulting with relevant authorities in the host states and territories and giving technical assistance while preparing development projects. The mandate of the technical supervisors and their teams was thus generally limited to 'non-political' functions related to technical assistance for and monitoring of development projects; it did not include the performance of 'traditional' diplomatic roles. Likewise, these technical supervisors did not possess diplomatic status, which meant they held no diplomatic privileges or immunities. They were not even considered EEC officials, working instead as employees of private consultancy firms. The teams of technical supervisors, which in 1963 were operating in 18 developing states (Spence, 2016), were thus quite different from 'traditional' diplomatic representations in both the extent and focus of their roles and their formal legal standing.

[5] *Some sources suggest this happened in 1955 (e.g. Karalus, 2009).*

[6] *The development aid was provided by the newly created European Development Fund, also known by its French abbreviation FED (Fond Européen du Développement).*

This 'hybrid' position of the technical supervisors, who were working under an EEC Commission mandate but were private contractors, proved to be problematic in practice. When administering and inspecting development projects, they often found themselves faced with conflicts of interest as the firms which employed them were financially involved in the development projects. As a result, when carrying out their tasks, the technical supervisors chiefly focused on the economic interests of the associated private consultancy firms rather than the interests of the EEC or the particular developing state. Such practices of the technical supervisors prevented them from fulfilling their fundamental mission (to ensure the efficient use of the EEC's development aid) and even damaged the EEC's reputation the Commission had been trying to build in the recipient countries.[7] In addition, as a matter of principle, several EEC Commission representatives objected to the fact that the technical supervisors had the power to inspect the use of public resources (development funds) despite being employees of private companies. They argued that this was a prerogative of the state and should be entrusted to state institutions. A similar opinion was held by certain developing states' representatives who in this context went as far as to suggest directly that the EEC Commission create its own specialised agency within its institutional structure to administer and inspect development aid projects (Dimier, 2014).

In 1964, "in the effort to ensure independence of technical supervisors from private consultancy firms" (Dimier, 2014), the EEC Commission finally created a specialised agency for managing development aid, founding the European Association for Cooperation (EAC). This new entity, which from that time onwards officially 'covered' all the technical supervisors, was formally created as a non-governmental non-profit organisation with its seat in Belgium. It was thus not part of the EEC institutional structure, as was originally requested by some representatives of the developing countries.[8] However, the EEC Commission ensured that it would retain a direct influence; the EAC's board of directors would be led by the head of the Commission's Directorate-General for Development (DG VIII) and all board members would be appointed by the Commission (Commission, 1977). The technical supervisors, who became employees of the EAC as a result of this organisational reform, thus gained a more direct link to the EEC Commission. Yet, the EAC was still not an integral part of its bureaucratic

[7] *For example, Heinrich Hendus, DG VIII Director-General, complained to his co-workers at a meeting in 1963 that the behaviour of the technical supervisors could create the impression in recipient countries that the EEC Commission was a corrupt institution (Dimier, 2014).*

[8] *One main reason the idea of an independent EC institution to manage the development aid did not enjoy greater support at the time was the prevailing belief that the provision of development aid was merely a temporary issue, lasting a few years at the most.*

structure (Carta, 2014) and thus the technical supervisors did not hold the status of EC officials.[9]

Likewise, the *contrôleurs délégués* (delegated supervisors), who soon replaced the technical supervisors in the developing states, were formally considered EAC employees and held a purely non-political mandate. This new type of EEC representative in the developing states, created by an EEC Commission decree in 1965, appeared 'in the field' in 1966 when the first such representative was sent to Chad (Moran and Ponz Canto, 2004).

While the EEC representations in the developing states were being founded in the 1960s, initiatives to transform the existing ECSC information centres in Washington and London into joint representations of all three European communities were advanced. As early as February 1960, the EEC Commission submitted a proposal to the Council of Ministers on the basis of which "Representations of the European Communities" were to be established in the capitals of the USA and UK, simultaneously representing the ECSC, EEC and Euratom. Each joint representation of the European Communities was to be directed by a "head of mission", who was to be nominated withe the agreement of the EEC Commission, Euratom Commission, and High Authority of the ECSC. Each of the three entities was to have the power to send instructions to the head of the joint mission within the scope of its mandate. Part of the proposal consisted of provisions defining the protocol guidelines for appointing the head of the mission. Several of them were inspired by the rules applied in the diplomatic practices of sovereign states. According to the proposal, the head of the mission of the European Communities was to be granted an "agrément"[10] by the government of the receiving state and, likewise, the receiving state was to be notified of the appointment through "letters of credence".[11] However, unlike standard diplomatic practice, these were to be addressed to the minister of foreign affairs, not the head of state. The letters of credence of the head of the mission were to be signed by the highest representatives of all three sending European institutions: the President of the High Authority of the ECSC, the President of the EEC Commission, and the President of the Euratom Commission (Europäische Wirtschaftsgemeinschaft, 1960). Again, this is analogous with

[9] *The technical supervisors formally held the status of delegated employees of the Belgian non-governmental organisation and their employment contracts adhered to Belgian national law (European Commission, 1978).*

[10] *Agrément is an official approval of the appointment of a particular person to the position of a diplomatic representative, which is granted by the government of the respective receiving state and must be requested in advance by the respective sending state.*

[11] *Letters of credence (or, simply, credentials) are a diplomatic document by which the head of a diplomatic mission in the rank of ambassador extraordinary and plenipotentiary or envoy extraordinary and minister plenipotentiary is officially appointed. Letters of credence are sent by the head of the sending state to the head of the receiving state.*

the diplomatic practice of sovereign states where letters of credence of the heads of diplomatic missions are signed by the highest representative of the sending state. Yet, the proposal to create joint representations of the European Communities did not gain sufficient support in the EEC Council in 1960 or in 1962 when it was considered again. The chief reason was a concern among the member states, especially France, that establishing these joint representations would grant the EC the *de facto* right of active legation[12] and they would thereby acquire too many powers in areas which are the domain of sovereign states (Karalus, 2009; Dimier and McGeever, 2006).

An important 1960s' milestone in the development of European representations was the establishment of the EEC's first permanent missions at international organisations. In 1964, the EEC established delegations at the OECD in Paris (Delegation of the European Union to the OECD, 2020) and at the UN and General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) offices (predecessor to today's World Trade Organization) in Geneva (Bruter, 1999). It also established a representation at UN Headquarters in New York, initially referred to as an "information office" (Kuijper et al., 2013).

Therefore, starting in the mid-1960s, the European Commission had two different types of permanent representation in the world. The first type were representations at international organisations and in economically developed countries (e.g. the USA). These predominantly performed tasks of a diplomatic character. Within the European Commission, they were managed by the Directorate-General I: External Relations (DG I). The second type were representations in developing countries that mostly carried out technical tasks in the field of development aid. Within the European Commission, these fell under the authority of the Directorate-General VIII: Development (DG VIII) (Carta, 2014). Both types of representations were managed virtually autonomously by the respective directorates-general of the European Commission; the Commission had, so to speak, two parallel 'diplomatic services' that largely worked according to their own rules.

The 1970s

The 1970s also several changes to the system of the Commission's foreign representations. In 1971, the Information Service of the European Communities in Washington was transformed into the Delegation of the Commission of the European Communities. In 1972, this office, the first representation of the EC in a non-member state, acquired diplomatic status (Delegation of the European Union to the United States, 2020) and thereby

[12] *The right of active legation is the right of a certain entity to accredit its own diplomatic representatives in foreign countries.*

also diplomatic privileges and immunities.[13] The extent of these privileges and immunities was identical to those awarded to the diplomatic missions of states under the Vienna Convention on Diplomatic Relations. In the second half of the 1970s, diplomatic status and corresponding privileges and immunities were gradually extended to all other delegations which were subordinated to DG I.

In the first half of the 1970s, the first systematic forms of cooperation between European Commission delegations and the diplomatic representations of member states concerning the state of their accreditation were introduced. In particular, starting in 1972, based on a resolution of the Council of Ministers, the heads of the press and information departments of the delegations regularly took part in meetings of their counterparts in member states' diplomatic missions; they shared in the processing of reports that were sent to EC institutions (Commission, 1978).

From 1976 onwards, on the basis of the Commission's resolution, all European Commission delegations with diplomatic status started to use a single system of diplomatic ranks. This consisted of six ranks altogether, with the following hierarchy:

1. Head of delegation
2. Minister-counsellor
3. Counsellor
4. First secretary
5. Second secretary
6. Attaché

Together with introducing this system of diplomatic ranks, the title "Head of Delegation" (Chef de Délégation) came to be used as an official title of the head of the Commission's delegation (Commission des Communautes Europeennes, 1976).

At approximately the same time, European Commission delegations in the developing countries under DG VIII also underwent certain reforms. According to the Lomé Convention,[14] which entered into force in 1976, the delegated supervisors were replaced in these countries by Delegates of the

[13] *With the aim of awarding diplomatic status to the EC delegation in Washington, the US Congress passed the Act to extend diplomatic privileges and immunities to the Mission to the United States of America of the Commission of the European Communities and the members thereof on 18 October 1972. The Act granted the US President the power to extend the privileges and immunities provided to the diplomatic missions accredited in the USA to the EC representation. Under this law, President Nixon issued a decree on 5 December 1972 awarding the EC delegation in Washington and the members of its staff the same privileges and immunities enjoyed in the USA by the diplomatic missions of foreign states and members of their staff accredited there (Petersen, 2011).*

[14] *The Lomé Convention, concluded on 28 February 1975, defined the conditions of the development and trade cooperation between the EEC and 46 developing states in Africa, the Caribbean, and the Pacific.*

European Commission. Their tasks, explicitly defined in the Lomé Convention itself, included the provision of technical assistance and expert advice to local governmental institutions in preparing development projects and inspecting their financial and technical implementation; they also were tasked with informing recipient governments about the policies and activities of the EEC that might impact their cooperation (ACP-EEC Convention, 1975). Hence the Delegates of the European Commission differed little from their predecessors, the delegated supervisors, in the nature and extent of their duties.

Yet with respect to several formal details the Delegates of the European Commission more closely resembled the 'traditional' diplomats. They were similar to diplomats in that, unlike the delegated supervisors, they could be appointed to their position only with the prior approval of the respective receiving state.[15] The procedure for appointing the Commission's Delegates, whereby the receiving state had the right to express its binding approval or disapproval of the proposed Delegate, was thus from the formal viewpoint very similar to that applied while appointing the heads of the diplomatic missions of sovereign states.[16] Another similarity with diplomatic practice was that the European Commission Delegates – unlike their predecessors – were awarded the position of member of the diplomatic corps by the receiving states[17] and, as a consequence, the names of the Delegates were included on the diplomatic lists of the receiving states[18] (Moran and Ponz Canto, 2004).

In roughly the same period, some 'multilateral' representations of the EC at international organisations underwent changes too. One of the most important changes was undoubtedly the 'promotion' in 1974 of the EEC Information Office at the UN in New York to a delegation. This step was a direct reaction to the adoption of the UN General Assembly's resolution[19]

[15] *Article 31 of Protocol No. 2 to the Lomé Convention expressly states that "the Commission shall be ... represented ... by a European Commission Delegate approved by the ... [receiving] State concerned" (ACP-EEC Convention of Lomé, 1975).*

[16] *A standard part of the procedure for appointing the head of a state's diplomatic mission also included the granting of agrément, that is, the approval of the appointment of the designated diplomatic representative by the receiving state.*

[17] *In its traditional understanding, diplomatic corps consists (narrowly) of all of the heads of diplomatic missions or (more broadly) of all diplomats accredited in a certain receiving state. Currently, membership in the diplomatic corps also tends to be 'awarded' by host states to the permanent representatives of international (intergovernmental) organisations who are accredited there. The inclusion of the European Commission Delegates in the diplomatic corps may be understood in this context as their symbolic approval as de facto representatives of the EC by their host states.*

[18] *A diplomatic list is an official list of members of the diplomatic corps of a particular state and is issued by the department of diplomatic protocol of the ministry of foreign affairs in that state.*

[19] *The resolution of the UN General Assembly No. 3208 (XXIX) on the question of the status of the European Economic Community at the UN General Assembly was adopted on 11 October 1974 at its 2266th plenary session. In this resolution, the UN General Assembly requested the UN Secretary General to*

granting the EEC observer status in this important international body (Delegation of the European Union to the United Nations, 2020).

In 1977, the European Commission had a total of 50 representations across the world: 41 were delegations in the developing states; 2 were information offices (in Ankara and in Athens), and 7 were delegations of the 'diplomatic type' (out of these, 4 were 'bilateral' and 3 were accredited at international organisations). An analysis compiled by the European Commission in that year indicated that several these representations were in practice fulfilling tasks other than those of a strictly 'technical' character, such as providing assistance in the implementation of development aid projects, or the role of an 'information office', including giving information about EC policies to entities in the receiving state. They were also engaging in a number of typically 'diplomatic' tasks, such as informing the European Commission about the development of the situation in the receiving state and the positions and opinions of its inhabitants regarding the EC or the provision of logistical support to EC officials visiting the receiving state. In addition, the Commission's delegations played certain support roles in relation to the diplomatic missions of the EC member states cooperating with them in the receiving state. In particular, this included the regular provision of information to EC member states' diplomatic missions about recently adopted resolutions, initiatives and policies of the EC concerning the receiving state; the goal was to ensure strong mutual coordination of the steps and positions between EC member states in relation to the authorities of the receiving state. A similar role was fulfilled by the European Commission's delegations at international organisations with respect to permanent missions of the EC member states accredited there (Commission, 1977). However, significant differences in practice still existed in the composition and scope of the tasks the Commission's individual delegations performed, especially among delegations in the developing states, whose competence was mainly of a 'technical' character, and the delegations in other (economically developed) states and at international organisations, which fulfilled more 'traditional' diplomatic tasks.

The reform of the Commission's foreign representations realised in 1977 also led to reforms of the organisation. One of these was the introduction of a system in 1978 of staff rotation between the delegations and the European Commission's headquarters in Brussels. As part of this system, a rule was adopted whereby European Commission Delegates were sent to their posts in the delegations for a period of 3 years. This standard mission length could be extended by another 3 years at most, namely, the Delegates could work

"invite the European Economic Community to participate in the sessions and work of the General Assembly in the capacity of observer" (UN General Assembly, 1974).

in their position for a maximum of 6 years altogether (Commission, 1978). However, the rotation system – which mirrored the diplomatic practice of sovereign states – only applied to Delegates with the status of Commission officials working in delegations belonging under DG I. The Commission's Delegates in the developing states who were subordinated to DG VIII were still formally EAC employees and so the new rules did not apply to them.

Another novel practice by DG I introduced after the system of foreign representations was revised was a rule requiring the opening of every new European Commission delegation to be preceded by the signing of a bilateral agreement with the future receiving state. This agreement, called *accord du siege* (establishment agreement), defined the position of the Commission's delegation in the receiving state, including its privileges and immunities (Karalus, 2009; Moran and Ponz Canto, 2004), which had a standardised scope, ensuring the undisturbed performance of the delegation's tasks.

Following a decision of the Council of Ministers adopted in 1979, representatives of the Commission delegations began to take part in the coordination meetings of the EC member states' commercial attachés held in their receiving state. At these meetings, representatives of the Commission delegations had to inform their colleagues from EC member states' diplomatic missions about recent initiatives and decisions of the EC in the field of trade and economic policies, and participate in the elaboration of reports sent to the Commission and the EC member states (Commission, 1979).

The 1980s

In the 1980s, the EC's diplomatic service's gained even greater momentum than in the preceding decades, starting with a report of the Council of Ministers adoption in 1981 at the assembly in London. Based on this report, the European Commission became involved in the mechanism for coordinating the foreign political activities of the EC member states, known as the European Political Cooperation (EPC). This had the practical consequence that European Commission delegations in receiving states and at international organisations began to cooperate more intensively with the EC member states' diplomatic representations. European Commission delegations provided the member states' diplomatic representations with, among other things, their specialist capacities in the area of the joint EC policies; they also helped the diplomatic mission of the state holding the presidency of the EPC with various administrative matters. These new supporting 'services' of the Commission's delegations were much appreciated in practice, especially by the diplomatic representations of small member states that only had limited diplomatic capacities of their own (Merket, 2016). Moreover, the heads of European Commission delegations were invited to the regular coordination

meetings of the heads of diplomatic missions of EC member states in receiving states. At these meetings, however, the heads of European Commission delegations typically still could not participate in discussions concerning political issues (Austermann, 2014), which were held only among member states' diplomats[20].

Together with expansion of the portfolio of European Commission delegations, their number gradually grew too. In 1986, when the European Commission submitted a report to the Council of Ministers concerning the state of its foreign representations' network, 86 European Commission delegations existed in the world, of which 26 were of a 'diplomatic type'. These delegations provided the European Commission with residential representation in 82 non-member states and in 4 international organisations altogether.[21] In addition, the European Commission also had its permanent representation in Turkey in the form of an information office in Ankara (Commission, 1986).

In the mid-1980s, the European Commission delegations adopted another element from the diplomatic practice of states when they started to show a flag[22] on their service vehicles. They introduced this flag use for pragmatic protocol and security reasons. For security reasons, some states in which the delegations operated required vehicles to display an official flag in order to gain access to governmental buildings or airports. The use of a flag was also required by protocol traditions at certain types of ceremonial events organised by local governmental bodies (Dimier and McGeever, 2006). The Commission's delegations under DG I were first permitted to use the flag in 1984; this was extended to include the delegations managed by DG VIII in 1986. However, at the same time, the delegations were instructed by the Brussels headquarters to only display the flag in necessary situations so as to not needlessly 'provoke' the EC member states (Austermann, 2014), which considered flying a flag to be a symbol of state sovereignty.

The situation was analogous to the use of the title "Ambassador" by the heads of European Commission delegations that was officially introduced into practice in 1987 in the delegations managed by DG I. The same year likewise saw the introduction of a protocol rule whereby the

[20] *The head of the European Commission delegation was invited to a meeting of the heads of diplomatic missions, but when it came to negotiating on a certain political question he or she was asked to leave the meeting room (Austermann, 2014).*

[21] *There were four delegations accredited to international organisations: a delegation in Vienna accredited to the IAAE and the UN, a delegation in Paris accredited to the OECD and the UNESCO, a delegation in Geneva accredited to the UN and the GATT, and a delegation in New York accredited to the UN.*

[22] *In 1984, the European Commission emblem with a yellow letter "E" on a dark-blue background began to be used as the flag of European Commission delegations. At the start of 1986, European Commission delegations were using the EC official flag with 12 yellow stars in a circle, as officially approved in November 1985.*

respective receiving state was notified of the appointment of the head of the Commission's delegation – in the same way as the appointment of the heads of states' diplomatic missions – through "letters of credence" signed by the head of the European Commission (Dimier and McGeever, 2006). In that year, the Single European Act also came into force, which – for the first time in primary EC law – legally enshrined the cooperation between the European Commission delegations[23] and the diplomatic representations of the EC member states in receiving states and within international organisations.[24]

The most important change in the Commission's foreign representations in 1987 was the approval of the 10th Amendment to the Staff Regulations of the EC. The European Commission Delegates in developing countries, who had been EAC employees, were granted the status of European Commission officials (Carta, 2014; Dimier and McGeever, 2006). This also raised the prospect of long-term careers in the European Commission 'diplomatic service' for these delegates, which hastened their professionalisation in diplomacy.

Along with their changed status and tasks, the delegations of the European Commission managed by DG VIII were granted diplomatic status by receiving states in 1989. With this new status, conferred by the fourth Treaty of Lomé, European Commission delegations acquired diplomatic privileges and immunities in the developing states that matched those of the diplomatic missions of sovereign states (Dimier and McGeever, 2006). From 1989 onward, all European Commission delegations in the world have possessed diplomatic status.

When the European Commission Delegates in the developing countries gained both 'official' and diplomatic status, almost all of the differences between the delegations of the European Commission directed by DG I and DG VIII were eliminated, unifying the foreign representations in practical terms and creating greater homogeneity across the network.

Thanks to these reforms in the late 1980s, the system of foreign representations of the European Commission began to resemble a 'traditional' diplomatic service.

Another important step in its establishment was the creation of a new Directorate for the Administration of the Delegations in 1989. This was housed within the Directorate-General of the European Commission for Administration (DG IX) and took over the management of all European Commission delegations. The replacement of the 'dualistic' system of

[23] *The text of the Single European Act does not explicitly mention European Commission delegations, only "Commission representations".*

[24] *Under Article 30 of the Single European Act, the member states and the European Commission "through mutual assistance and information, shall intensify cooperation between their representations accredited to third countries and to international organizations" (Single European Act, 1987).*

delegation management, within which the DG I and DG VIII each managed 'their' own network of representations independently, represented the first step in unifying the system of management of the Commission's foreign representations.[25]

Conclusion

The early days of the EU's diplomatic service relied on the establishment of two types of EC foreign representation that differed in their primary purpose, status and tasks. The first of these were 'diplomatic type' delegations, which emerged as so-called information centres in the 1950s. These were created to fulfil tasks of a diplomatic character, such as communicating information about the EC to the public and the government of the host state and/or supporting the development of economic relations between the EC and the host state. The second type of representation consisted of 'technical type' delegations that appeared in the form of teams of technical supervisors in the 1960s. These types of representations were primarily established to fulfil technical tasks, in particular the inspection of development aid projects and the provision of assistance to host governments participating in these projects.

The development of these two EC representation types entailed quite different dynamics, as seen in the different speeds of their transformation to 'traditional' diplomatic representations. For example, most delegations of the 'diplomatic type' received the diplomatic status and privileges and immunities that tended to be awarded to states' diplomatic missions at the end of the 1970s; however, delegations of the 'technical type' only received this status 10 years later at the end of the 1980s. Similarly, delegations of the 'diplomatic type' were awarded the right to use the flag earlier. Compared to the 'technical type' delegations, they were likewise involved substantially earlier in the system of regular staff rotation within the EC diplomatic service.

Nonetheless, the differences between individual EC representation types were gradually eliminated. EC representations of the 'technical type' gradually began to perform ever more diplomatic tasks, bringing their portfolio ever closer to that of representations of the 'diplomatic type'. The granting of diplomatic status to delegations of the 'technical type' at the end of the 1980s was also an important step in eliminating differences between the two types of EC representations, thereby unifying their formal and legal standing.

[25] *In addition to DG I and DG VIII, the Directorate-General of European Commission Information (DG X) participated in the management of some offices abroad, namely a small number of 'information offices'.*

BIBLIOGRAPHY

Adebahr, Cornelius (2013): The Good Europeans: Germany and the European External Action Service. In Rosa Balfour and Kristi Raik (eds.), The European External Action Service and National Diplomacies, 13–22. Brussels: European Policy Centre.

Austermann, Frauke (2014): European Union Delegations in EU Foreign Policy. A Diplomatic Service of Different Speeds. Houndmills and New York: Palgrave Macmillan.

Bruter, Michael (1999): Diplomacy without a State: The External Delegations of the European Commission. Journal of European Public Policy 6 (2): 183–205.

Carta, Caterina (2014): The Diplomatic System of a Non-State Actor. In Doris Dialer and Heinrich Neisser, Anja Opitz (eds.), The EU's External Action Service: Potentials for a One Voice Foreign Policy, 33–44. Innsbruck: Innsbruck University Press.

Dimier, Véronique and Mike McGeever (2006): Diplomats Without a Flag: The Institutionalization of the Delegations of the Commission in African, Caribbean and Pacific Countries. Journal of Common Market Studies 44 (3): 483–505.

Dimier, Véronique (2014): The Invention of a European Development Aid Bureaucracy. Recycling Empire. Houndmills and New York: Palgrave Macmillan.

Formuszewicz, Ryszarda and Dorota Liszczyk (2013): The Staffing Policy of the European External Action Service – Stocktaking Ahead of the 2013 Review. The Polish Quarterly of International Affairs 1 (22): 139–160.

Karalus, Kristin (2009): Die diplomatische Vertretung der Europäischen Union. Tübingen: Mohr Siebeck.

Kuijper, Pieter Jan and Jan Wouters, Frank Hoffmeister, Geert de Baere and Thomas Ramopoulos (2013): The Law of EU External Relations. Cases, Materials, and Commentary on the EU as an International Legal Actor. New York: Oxford University Press.

Merket, Hans (2016): The EU and the Security-Development Nexus. Bridging the Legal Divide. Leiden and Boston: Brill Nijhoff.

Moran, James and Fernando Ponz Canto (2004): Taking Europe to the world. 50 years of the European Commission's External Service. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Novotná, Tereza (2014): Who's in Charge? Member States, EU Institutions and European External Action Service. ISPI Policy Brief 228: 1–13.

Petersen, Lars Ole (2011): Europäisierung der Diplomatie. Völker- und europarechtliche Rahmenbedingungen. Berlin: Duncker & Humblot.

Raik, Kristi (2013): Finland and the European External Action Service. In Rosa Balfour and Kristi Raik (eds.), The European External Action Service and National Diplomacies, 75–84. Brussels: European Policy Centre.

Spence, David (2016): The European Commission's External Service. In Smith, Michael and Stephan Keukeleire, Sophie Vanhoonacker (eds.), The Diplomatic System of the European Union. Evolution, Change and Challenges, 29–46. London and New York: Routledge.

SOURCES

ACP-EEC CONVENTION OF LOMÉ (1975): Published in Official Journal of the European Communities, 28. 2. 1975 (L 25).

COMMISSION DES COMMUNAUTES EUROPEENNES (1976): Note à l'attention de Messieurs les Chefs de Délégation aux Etats-Unis, au Canada, au Japon, en Amérique Latine, à Genève. 5. 2. 1976.

COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (1977): Communication of the Commission to the Council. External Representation – Medium Term Policy. COM (77) 368.

COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (1978): External Representation. Communication from the President, Mr. Haferkamp, Mr. Cheysson and Mr. Gundelach. COM (78) 66. Brussels, 23 February 1978.

COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (1979): Work concerning external representation. Commission information memo. COM (79) 627. Brussels, 14 November 1979.

COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES. (1986): Overseas Representation – Developing and consolidating the network. Communication by the Commission to the Council. COM (86) 227. Brussels, 11 April 1986.

DELEGATION OF THE EUROPEAN UNION TO THE OECD AND UNESCO IN PARIS AND TO THE PRINCIPALITIES OF ANDORRA AND MONACO (2020): About us – structure and organization. Accessible at https://eeas.europa.eu/delegations/paris-oecd-and-un/12344/delegation-european-union-oecd-and-unesco-paris_en, 26. 2. 2020.

DELEGATION OF THE EUROPEAN UNION TO THE UNITED NATIONS – NEW YORK (2020): About us – structure and organization. Accessible at https://eeas.europa.eu/delegations/un-new-york/33806/about_en, 26. 2. 2020.

DELEGATION OF THE EUROPEAN UNION TO THE UNITED STATES (2020): History of the EU Delegation in Washington D. C. Accessible at https://eeas.europa.eu/delegations/united-states-america/32345/history-eu-delegation-washington-dc_en, 26. 2. 2020.

EUROPÄISCHE WIRTSCHAFTSGEMEINSCHAFT (1960): Entwurf der Aufzeichnung für den Rat über die Errichtung der Vertretungen der Europäischen Gemeinschaften in London und Washington. I/KOM (60) 21. Brussels, 16 February 1960.

SINGLE EUROPEAN ACT (1987): Published in Official Journal of European Communities, 29. 6. 1987 (L169).

UN GENERAL ASSEMBLY (1974): Resolution No. 3208 (XXIX) Status of the European Economic Community in the General Assembly. New York, 11. 10. 1974.

*Ognjen PRIBIĆEVIĆ**

TRUMP, BREXIT AND THE CRISIS OF THE LIBERAL WORLD ORDER**

Abstract. *The article aims to analyse the relationship between President Trump's new policies, Brexit and the crisis of the liberal international order. The author's main hypothesis is that the current liberal order is in serious crisis. While Brexit may be described as the biggest change in European politics since the fall of the Berlin Wall, it is argued that Trump's new foreign policy is the most important change in world politics since the Second World War. President Trump is the first American President since then to: 1) choose moderate isolation over cooperation and multilateralism; 2) not promote democracy as a vital feature of US foreign policy; 3) be actively hostile to liberal internationalism; and 4) hold different views to his predecessors on the issues of trade, alliances, the environment, and international law. The author concludes that the world is heading towards a new international order that features the USA, China and Russia as the key players.*
Keywords: *liberal international order, crisis of democracy, international relations, American foreign policy, Trump, Brexit*

Introduction

Most Western analysts and scholars agree that after more than half a century the liberal international order is today in serious crisis (Ikenberry, 2018; Haass, 2019). Moreover, the crisis was already evident 20 years ago, following the terrorist attack on the USA, including the misguided Western policy on the Middle East and the ever more pronounced internal economic and political crisis in major Western countries that has seen the Western model of liberal democracy and international relations lose much of its

* *Ognjen Pribićević, PhD, Principal Research fellow in the Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia.*

** *This article was written as part of the 2020 Research Programme of the Institute of Social Sciences, with the support of the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.*

attractiveness. The extent to which its attractiveness has been lost will be seen in the years and decades to come.

Following the Second World War, the world has been dominated by a liberal world order spearheaded by the USA. Although it was predominant during the Cold War, this order constantly faced security and ideological challenges mostly from the biggest communist countries: the Soviet Union and China. Its primary features included the USA's economic and political domination, free trade, a market economy, liberal democracy and security cooperation among Western countries within NATO. Consistent with the politically dominant theory of liberalism, the USA believed that economic openness would be conducive to general prosperity, while democratisation and the protection of human rights would lead to a more just society and efficient international cooperation, thereby facilitating its global domination (Sullivan, 2018: 15). At the end of the 1990s, it appeared to many scholars and analysts that the world was irreversibly and unstoppably moving towards progress and democratic and liberal values. Huntington's "The Third Wave" and Fukuyama's "The End of History" spoke of the ascendency of democracy and the liberal international order.

However, just one decade following the end of the Cold War and the triumph of the West, the unsuccessful military campaigns waged by Western forces in the Middle East coupled with the great economic crisis of 2008 raised questions about the claims about the end of history and the triumphant Western liberal order. Donald Trump's victory in the USA and Brexit in the United Kingdom announced the end of an almost two-decade transitional period marred by several foreign policy mistakes and a growing number of problems in Western democracies.

The intention of this article is to point out the dramatic changes in global politics following President Trump's election victory and Brexit as well as to analyse the crisis of the current ruling liberal world order. Second, certain key elements of the UK's new foreign policy after Brexit will be examined. Third, we try to identify the internal and external causes of these changes.

Theoretical and methodological framework

A large number of political scientists considering such tectonic changes in global politics base their analyses on the opposing liberalism and realism theories. Those advocating a liberal approach to international relations promote the principles of free trade, multilateralism, promotion of democracy and protection of human rights (Doyle, 1986; Desch, 2008). For the representatives of this liberal school of thought, the main goal of US foreign policy, as the leading world power, is to turn as many countries as possible into a liberal democracy. It has constituted a way of protecting human rights and

fostering American hegemony across the world. However, Mearsheimer, a leading contemporary proponent of the realism school of thought, states that this "conventional wisdom is wrong". "Great powers are rarely in a position to pursue a full-scale liberal foreign policy... great powers of all persuasions care deeply about their survival, and there is always the danger in a bipolar or multipolar system that they will be attacked by another great power" (Mearsheimer, 2018: 1–2). Adherents to the realist school of thought consider that in foreign policy states should foremost be guided by their national interests. Mearsheimer claims that the USA, following the liberalism theory, has wrongfully and harmfully to their own interests promoted liberal democracy around the world. He claims that, instead of spreading democracy, the USA has undermined peace and human rights on a global scale. Accordingly, he urges the USA to return to much more limited foreign policy goals based on nationalism and realism in its relations with other countries, especially with the major world powers of China and Russia.

In addition to the main dichotomy between liberalism and realism, one encounters other confronting theories and concepts dealing with modern world affairs created by Trump's victory and Brexit. The USA elected a president who is opposed to traditional American views on crucial foreign policy issues like liberal vs illiberal hegemony, protectionism vs free trade, multilateralism vs bilateralism or the balance of power.

In the post-Second World War period, in line with its interests as well as liberal hegemony theory, the USA has sought to create an international system based on multilateralism, free trade, international law, and alliances (Ikenberry, 2018: 7–9; Nye, 2019: 63–67). However, some analysts contend that following Trump's election victory the USA has ushered in a new strategy which they label illiberal hegemony. Thus, for example, Posen claims that Trump has taken much of the 'liberal' out of 'liberal hegemony', chiefly in reference to his giving up of the promotion of democracy and free trade. Yet, the USA still seeks to "retain its superior economic and military capability and role as security arbiter for most regions of the world" (Posen, 2018: 20–21). In line with liberal theory, free trade has been crucially important for the economic development of both the USA and Europe (John Ruggie, 1982). Nevertheless, President Trump has challenged this important principle of the liberal world order and theory by promoting an "America First" policy, imposing tariffs on other countries, abandoning the Trans-Pacific Partnership Agreement, weakening the WTO and quitting certain trade agreements signed by the previous administration, thereby seeing a return to the USA's protectionist policies from almost a century ago (Bremmer, 2018: 101–106; Johnson, 2018). He is also the first US president since the 1930s to have questioned the policy and theory of multilateralism. This concept was prominent in US policies after the Second World War and

was based on the assumption that building permanent international institutions was the best way for states to communicate and manage world peace (Russett and O'Neal, 2011). Such international institutions were also supposed to enable closer ties and relations between the USA and its allies. The USA had pursued this position ever since Wilson's Presidency, who believed that the "league of nations based on a collective security pact against aggressors would be more peaceful and just than a cynical alliance required to balance power" (Nye, 2019: 65). President Trump abandoned this theory, instead opting to develop bilateral economic and political relations with other states in the belief that this approach is more beneficial to US interests. It is hence no surprise that he so fervently supported the UK in its efforts to leave the European Union. Brexit itself is part of the same process in which leading Western countries, namely the USA and the UK, are giving up on the concept of multilateralism. To what extent the UK will succeed in compensating for its economic and political losses in the wake of leaving the EU by entering into new bilateral trade agreements with countries like the USA, Australia and Canada remains to be seen. An even bigger question is whether the UK, once out of the EU, will manage to fulfil its intention of retaining its major role in the international political scene. Answers to these questions will not only be interesting from the point of view of political practice but also for theory, which hitherto has largely maintained that on this issue multilateralism brings unquestionable benefits to states as opposed to a bilateral approach. The same is true of the free-trade theory compared to protectionism (Ikenberry, 2018: 14–16).

Since in line with liberal theory (Doyle, 2005: 463) multilateralism's main goal was to preserve peace, the question arises of what can possibly replace international organisations in their role of connecting states and preserving peace. Judging from President Trump's statements, some of that role should be taken over by three leading world powers: the USA, China and Russia, whose relations would be based on their power. However, history teaches us that a world based on a balance of power among big powers easily slides into conflict and war. The dramatic rise in conflicts in northern Syria between Russia, Turkey and Iran following the USA's withdrawal clearly shows that the balance of power among great powers is a changeable category and that former allies, like Turkey and Russia, can easily become rivals. Haass therefore warns that an alternative to the current order is a "world with little order – a world of deeper disarray. Protectionism, nationalism and populism would gain while democracy would lose. Conflicts within and across borders would become more common and rivalry between the great powers would increase" (Haass, 2019: 30).

In this article changes in the liberal world order are analysed using the case study method. This method means that one or a smaller number

of cases are studied in detail while relying on theory and triangulated methods.

> *In brief, the case study method allows investigators to retain holistic and meaningful characteristic of real-life events – such as individual life cycles, small group behaviors, organizational and managerial processes, neighborhood change, school performance, international relations, and the maturation of industries.* (Yin, 2009: 4)

Apart from the case study presented in this article, various theoretical arguments and statistics (economic) data are to be analysed and compared. The main focus is a comparative analysis of President Trump's new foreign policy and the case of Brexit as seen within the historical context of crisis of the liberal international order. We also highlight similarities and differences between these two cases as part of the same historical process. An analysis is also undertaken of commentary provided by the most important political actors in international relations at the start of the 21st century.

Trump's victory and the end of the liberal international order?

The unipolar world that developed post Cold War and was based on absolute US domination is slowly disappearing. The USA and Europe, two key pillars of that world, are losing steam politically and economically. The former is abandoning its previous role in world politics while the UK is leaving the EU. "We seem to be entering an uncertain post-Anglo-Saxon world in which China and India will emerge as superpowers, while Russia and other emerging markets like Brazil, Nigeria, Indonesia, Mexico, Turkey and Vietnam will also play important role" (Rašković, Vuchkovski and Svetličič, 2019: 351). The weakening of their position begs a critical question: does the end of the unipolar world also imply the end of the liberal world order established after the Second World War, characterised by years of economic prosperity, liberal democracy, a global rise in living standards and the unprecedented advancement of science and technology?

The key problem is that both the liberal international order and democracy find it ever more difficult to offer a proper response to the problems of the world, thus questioning their own legitimacy, leading many analysts to conclude we are witnessing the end of the liberal international order (Mishra, 2017). Those less pessimistic place a question mark at the end: "The end of liberal international order?" (Ikenberry, 2018: 7).

Brexit and Trump's election victory have considerably altered the situation in international relations and world politics. President Trump is the first US President since the Second World War to question the biggest

elements of the liberal international order, such as the principles of free trade, economic openness, multilateral institutions, solidarity and security. Instead of joining international organisations and associations, the USA has chosen to leave them and replaced solidarity with moderate isolation. In a statement given at the UN General Assembly in September 2019, President Trump made it clear he was against the current globalisation concept which dominates and that the future belongs to patriots. "The future belongs to sovereign and independent nations who protect their citizens, respect their neighbors, and honor the differences that make each country special and unique" (74th Session of the UN GA, 2019).

Instead of the policy previously based on a belief in the USA's "missionary" role, President Trump asserts that US foreign policy must be based on a simple cost-benefit calculation. This means America will only engage when its immediate interests are at stake. Preferring a policy of bilateral economic and political relations over a multilateral approach, in just the first year of President Trump's presidency the USA abandoned the Trans-Pacific Partnership Agreement that had brought together 12 close American allies like Chile, Canada, Australia and Japan, and been signed by the previous administration. In March 2018, the USA imposed a 25% tariff on steel, and a 10% on aluminium imports. Only the USA's closest neighbours Mexico and Canada were exempted from this decision. President Trump also cancelled many Obama-era regulations connected with climate change that he saw as directly affecting the economic interests of US workers while announcing the USA's withdrawal from the Paris Agreement on the reduction of greenhouse gas emissions. According to President Trump, the agreement favoured foreign states and companies and was against the interests of America and its citizens. Moreover, the President asked NATO member states to increase their defence spending and warned that if this did not occur the USA might leave the organisation that has been a linchpin of US foreign and security policy for the past 70 years. Immediately after assuming office, Trump enacted several executive orders introducing a visa ban on citizens originating from seven Muslim countries on account of the danger of terrorism. In addition, despite objections by his closest associates, he abandoned the Iranian nuclear deal. China in particular came under President Trump's attack who had accused it of unfair competition practices, currency manipulation and intellectual property theft. For these reasons, President Trump imposed high taxes on Chinese imported goods to America and repeatedly called on US companies to leave China and come home. This new policy culminated in his decision to move the US Embassy to Jerusalem, a process alienating America from most countries in the world that voted against this decision in the United Nations despite his threats. Even some of the USA's closest allies like France and Germany voted against.

For the first time in 70 years, the promotion of democracy and human rights around the globe was no longer a priority of the greatest world power, nor an interest of its citizens. "Trump is an idiosyncratic realist who focuses on a narrow definition of American national interests and downplays democracy as a source of American soft power" (Nye, 2019: 68). Back in 2013, according to Larry Diamond, the Pew Survey suggested that even 80 per cent of Americans agreed that the USA should not be concerned with global issues and should instead focus on their problems at home (Diamond, 2016). Trump believed that the USA's past efforts to promote and build democracies around the world had been costly and unsuccessful and he therefore rejected the concept of promoting democracy as a goal of his foreign policy.

Taking stock of Trump's policies in terms of the opposing theories discussed earlier, it could be said that almost all aspects of the US President's new policy fall fully within concepts opposed to liberal views. He opted for a policy of illiberal hegemony, protectionism, bilateralism, a new balance of power between the great powers and is very close to what Mearsheimer labels the theory and politics of realism and nationalism. Therefore, Mearsheimer rightfully claims that Trump has brought into question various aspects of liberal hegemony: "reminding voters time after time that it had been bad for America. Most importantly, he promised that if he were elected president, the United States would get out of the business of spreading democracy around the world" (Mearsheimer, 2018: 230). The platform that propelled Trump and Brexit to victory was the same – America First and UK First. In his presidential campaign, President Trump even promised he would build a wall with Mexico to protect the country from illegal immigrants, while the biggest reason for the UK leaving the EU was a fear of immigrants, especially from new EU members that are former socialist countries (Pribićević, 2018: 200).

However, even the harshest critics of Trump's foreign policy, who mainly advocate liberal concepts, agree that the USA's withdrawal from the global scene did not commence with his coming to power and that it will also not end with his departure. "The crisis of the United States's post-Cold War foreign policy has been a long time in the making and it will last beyond Trump" (Cohen, 2019: 138). Some authors suggest that the USA's withdrawal from global politics started as early as with President Obama's administration. In his 2015 National Security Strategy, President Obama advocated US intervention only when his country's lasting national interests were at stake. "Neo-conservative critics", according to Joseph Nye, "saw more similarity than difference in Trump's and Obama's" strategies (Nye, 2019: 70). Professor of international relations Barry Posen emphasises that Trump is not an isolationist and that he seeks to have the USA maintain both its role

as a guardian of world security and its superior economic and military position, but that he has given up promoting democracy and abandoned many multilateral trade agreements. Posen claims that Trump remains committed to the geopolitical struggle together with other great powers and has kept many alliances inherited from previous administrations. To support his claim that Trump is not an isolationist, Posen refers to his conflict relations with North Korea, the continued war with the Taliban and ISIS in Iraq and Syria, including the delivery of anti-tank missiles to Ukraine. This new model of international relations Trump advocates is called the concept of "illiberal hegemony" (Posen, 2018: 20–21).

Even though some other analysts also claim that Trump's foreign policy is not so isolationist or that much different from the previous one, given the examples of Syria, Afghanistan and Russia (Stokes, 2018: 136) while noting the novelties introduced by the Trump Administration previously discussed, according to us there is no question that this is a major U-turn in US foreign policy compared to the last 70 years. A good illustration of this is the warning given by German Chancellor Merkel who, after meeting with President Trump, announced that the old world order was gone, that the time of an unquestionable alliance with the USA was a thing of the past, and that Europe would have to fight for its own future itself (Merkel, 2019). Those supporting Trump and his policies would argue that what German Chancellor said was actually what they wanted in the first place – Europe and other countries like Japan should be more concerned with their own security and safety and pay more, with less financial assistance from America.

When on 7 October 2019 President Trump decided that US troops would leave northern Syria, this merely confirmed his resolve to break up with the foreign policy his predecessors had pursued for over half a century. President Trump declared it was time for the USA to extricate itself from ridiculous endless wars and leave Turkey, Europe, Syria, Iraq, Iran and the Kurds to deal with the problems in Syria (Trump, 2019). On the occasion, President Trump added that the USA would not defend its allies the Kurds from Turkish attacks, which led to Turkish troops entering northern Syria. Of course, President Trump's decision immediately raised the issue of US loyalty to other allies around the world and made it clear that America had abandoned its former foreign policy.

Still, due to the overwhelming pressure of the media and his political opponents, relations with Russia remain one of the rare foreign policy issues for which Trump has continued in the footsteps of his predecessors (Abrams, 2019: 131–132). He condemned Russia's military operations in Syria, the arrests of demonstrators in Moscow, stating that he expected Russia to return Crimea to Ukraine and extended the sanctions against

Moscow. On 2 August 2019, he withdrew from the Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty. In his State of the Union address, after one year in the White House, President Trump singled out Russia and China as the two biggest rivals that challenge America's interests, economy and values. The conflict in connection with the internal turmoil in Venezuela in 2019 only further exacerbated the relations between the two powers. By all accounts, it would appear that the future relationship of these two states will largely depend on their internal political relations. If President Trump wins a second mandate, one may realistically expect him to try to improve relations with Russia as he wished and promised during his 2016 presidential campaign.

In addition to the above-mentioned issues, one can expect that in the years to come US foreign policy will focus on relations with China, North Korea, Iran and the fight against Islamic extremism. Two pillars of the USA's Middle East policy will be Israel and Saudi Arabia while at the same time more turbulence can be expected in its relations with Turkey.

The British reluctant to follow Washington's new political course

Important changes also took place in the other major Western power – the United Kingdom, with a very similar political pretext as the changes in the United States.

> *President Trump has made statements that, if affected upon, would effectively bring to an end America's role as leader of the liberal world order. Simultaneously, Britain's decision to leave the EU, and a myriad other troubles besetting Europe, appear to mark an end to the long post-war project of building a greater union.* (Ikenberry, 2018: 7)

In fact, Brexit and Trump are part of the same political trend signifying the wish of two major western powers to pursue independent political steps (unconstrained by international institutions and organisations like the UN, WTO, NATO, and the EU) aimed at cutting the financial costs of their current role in the international political scene. The difference is that US President Trump has openly questioned the liberal international order and globalisation while the UK has left the EU with a view to assuming a new global role with the USA's assistance, but without questioning the existing liberal international order.

After 50 years, the UK decided to leave the EU and is attempting to act independently in international politics. The greatest consequence of Brexit at the level of international relations is that for the first time in half a century a process of disintegration was underway within the European community.

The post-Second World War period had been characterised by processes to integrate and establish common institutions, whereas today we face a reverse process.

Despite Brexit, both the UK and the EU will seek to maintain close relations not only due to their many shared interests, primarily in the field of defence and security, but also due to their shared values (Whitman, 2019). After leaving the EU, the UK will have less of an influence on the political situation in Ukraine, northern Africa, the Balkans and Turkey. However, the UK's shrinking role started even before Brexit, initially in connection with the Ukraine crisis where France and Germany assumed leadership roles and in the Balkans where Germany took over. Outside Europe, the UK will continue to play an important role given its status as a permanent UN Security Council member, the international political culture, the UK's colonial past and its nuclear weapons arsenal. Still, some authors (Gifkins, Jarvis and Ralph, 2019) already claim that after Brexit even its influence in the UN might come into doubt. Like before, the UK's foreign policy priorities will be its relations with the USA, the Commonwealth, Southern Asia (especially Afghanistan and Pakistan), the regions of sub-Sahara, the Gulf and Asia/Pacific.

As the UK separates from the European Union, its relationship with the USA will be critical. Given his negative view on supra-national organisations, President Trump was a strong supporter of the UK's decision to leave the EU. On the other hand, Trump's victory has placed the UK in a new position because upon leaving the EU London is looking for a new role to play in the world while the USA has chosen a different role that may be defined as moderate withdrawal from global politics. Therefore, unlike the UK which is seeking to restore its global role in international politics, President Trump has time and again openly expressed his opposition to the globalisation policies discussed earlier. This policy of President Trump puts the UK in a very precarious position since London has counted on the USA's support as its most important economic and political partner to revive its global role. On top of this, while Trump has wholeheartedly supported the UK leaving the EU, Britain will become less important to the USA since London can no longer serve as a major instrument of America's influence within the EU (Pribićević, 2019: 151). Further, the international framework for the UK's activities is today less favourable than it was 10 or 20 years ago. China is today economically stronger while Russia has largely managed to return to the global political scene.

Despite a considerable number of the British political elite, intellectuals and journalists expressing great reservations about the policies of the new US President, especially his attitude to the Muslim population, Russia and the basic principles of liberal society upon which Western civilisation

has rested over the past decades, following Brexit, the UK pragmatically, although reluctantly opted to follow Washington's new course. On the other hand, the UK was fully in support of Trump's fight against Muslim extremism and his demand that NATO countries contribute their fair share and spend at least 2 per cent of their GDP on their defence.

The arrival of Boris Johnson as new British prime minister in July 2019 and the powerful support he was given by President Trump certainly warrants a consideration of the emerging closeness between the two countries, especially in trade and security. Moreover, despite its decision to leave the EU, with Boris Johnson as prime minister the UK, as the USA's closest ally, will be able to align itself with Washington as a third major global factor along with China and Russia. Still, Great Britain will hardly be able to compensate for the loss of an important instrument of its foreign policy, its economic and financial power, when outside of the EU (Pribićević, 2018: 204–205). It also remains to be seen how the UK will harmonise its strategy with Trump's policy of leaving the negotiations with Iran, the relocation of the US Embassy to Jerusalem, and the relations with Russia and China. The UK and the USA do not hold the same positions on such issues and it might be said that the UK remains closer to the EU it just left than to the USA with which it has yet to start building a new strategic partnership.

Causes of the crisis of the liberal international order

What are the biggest causes of the huge crisis of the liberal international order? In his book "The Retreat of Western Liberalism", Edward Luce correctly notes that Trump is a symptom of the crisis rather than its cause (Luce, 2017: 11). Perhaps the strongest causal factor is the crisis of the authority of Western powers triggered by several misguided decisions made in the past 20 years, primarily in the Middle East.

> *Starting with Afghanistan, to Iraq and Libya, the Arab spring all the way to Syria, the West not only failed to bring long-awaited peace but managed to multiply already existing divisions and problems and ultimately brought these problems to its own backyard in the form of millions of refugees and many terrorist attacks. These mistaken decisions not only questioned the West's sincerity to help the Arab countries to solve their problems but also its competency and ability to do so. All of this brought about the biggest authority crisis of the West globally.* (Pribićević, 2018b: 24)

Tony Smith states: "In its transformation from a hegemonic to an imperialist ideology during the 1990s liberal internationalism became the very

danger to the values it professed to champion" (Smith, 2017: 232), while Monica Toft notes that the USA was engaged in 46 military interventions between 1948 and 1991, while from 1992 to 2017 that number increased to 188 (Toft, 2017). British foreign policy expert Robin Niblett believes that for many world countries the USA and its allies are no longer an example to follow (Niblett, 2017: 24). John Mearshamer, adopts a particularly interesting viewpoint to the effect that while liberalism is the best political system it is at the same time a source of endless foreign policy problems.

> *Powerful states that embrace liberal hegemony invariably get themselves into serious trouble at home and abroad.... The principal source of the problems is that liberalism has an activist mentality woven into its core. The belief that all humans have a set of inalienable rights, and that protecting these rights should override other concerns, creates a powerful incentive for liberal states to intervene when other countries – as they do on a regular basis – violate their citizens' rights.* (Mearsheimer, 2018: 218)

It was Western countries' Messiah complex, disregarding the tradition and culture of Arab countries in the Middle East, to help and democratise those people that led to wrong decisions whose consequences are still felt today.

Second, the moment of the West's triumph also signified the beginning of the end of its world domination. Having won the Cold War, the Western liberal international order also became the global order to which many states acceded, including China, Russia, Eastern Europe and many other countries. This has created a totally new situation compared to the previous situation when the liberal international order was only made up of Western countries which, even in the face of disagreement, were able to come closely together around their core values, from liberal democracy to a common foreign policy led by the USA and NATO. Following the end of the Cold War and the liberal international order becoming a global world order, many other states joined in, bringing along their own systems of values, goals and interests. In this period, the USA provided "global services – such as security protection and support of open markets – which made other states willing to work with rather than resist the American pre eminence" (Ikenberry, 2006: 14).

However, at the start of the 21st century the situation in international relations began to change with the emergence of issues like terrorism, migration, climate change, arms proliferation. "One of the deepest starting points is that in recent years crisis has developed into a serious structural crisis, involving all vital areas of human life in society, including values, social and health care, education, culture, politics, environmental issues and others"

(Grizold and Svetličič, 2019: 333). It had become ever more difficult for the USA and other Western countries to cope with these changes, especially since in addition to the crisis of authority these countries began to increasingly face a legitimacy crisis; namely, the third issue triggering the crisis of the liberal international order discussed in this article. Joseph Nye notes internal reasons that explain the crisis of international liberal order and the role of the USA. He claims "America's place in the world may be threatened more by the rise of populist polices at home than the rise of other powers abroad" (Nye, 2019: 80). Not a great admirer of President Trump's new policies, Elliott Abrams (Abrams, 2019: 133) states: "To many Americans, the system that elites ordained for them has come to seem unjust".

Unlike in the period after the end of the Second World War when liberal democracies together with security enabled their citizens to enjoy the constant growth of living standards and prosperity, this is no longer the case. In past 20 years, inequality and poverty have soared in Western democracies, principally connected to globalisation of the international order. A book by Branko Milanović is often cited here since it clearly shows the biggest winners of globalisation have been workers in China and India whose revenues in urban areas have doubled or tripled, as well as the 1 per cent of the world wealthiest, while the biggest loser is the middle class in industrial countries (Milanović, 2016: 19). Of course, the loss of jobs is also certainly largely due to automation processes. The globalisation process in the USA and the UK was coupled with growing social inequalities and the meltdown of the middle class. In the book symbolically entitled "US VS THEM", Ian Bremmer quotes a Pew Research study from December 2015, noting that "after more than decades of serving as the nation's economic majority, the American middle class is now matched in number by those in the economic tiers above and below it". Bremmer adds that in "1970 middle-income households earned 62% of aggregate income in the United States. By 2014, their share had fallen to just 43%" (Bremmer, 2018: 16–17). Economic stagnation is pronounced in America's Midwest and in the north of England where old industrial centres have been run down while new technologies have been unable to create new jobs to fill the void left when big companies departed mostly for Asia. It is the discontent of these people in the USA and the UK that led Trump and Brexit to success (Pribićević, 2018b: 22). Their anger was primarily directed at the illegal workers and immigrants they felt were responsible for their economic and social hardship. Alan Abramowitz states that "racial resentment was the single strongest predictor for Trump among Republican primary voters, although economic and cultural concerns do not exclude each other and that Trump explicitly connected these issues by arguing that illegal immigrants were taking jobs from American citizens" (Abramowitz, 2018: 153). Ian Bremmer shares this view, adding that: "Many

Americans believe that some illegal immigrants, willing to work for less, take the low wage jobs that working class Americans are trained to do while others live off public assistance paid by US taxpayers" (Bremmer, 2018: 20).

Many authors claim that almost all of the progress and revenues made in the USA since the 1980s has ended up in the hands of the top 20 per cent of the richest (Ikenberry, 2018: 20). For the first time since the Second World War, the average American family cannot guarantee that their children will be better off than their parents, which has led to the crisis of the legitimacy of democracy that is increasingly unable to respond adequately to the issues and problems of its citizens (Luce, 2017: 12–13). Things appear even worse when we see the regression of democracy in so-called new democracies like Turkey, the Philippines and even Poland and Hungary. Many analysts believe that nationalism and populism are becoming the guiding ideas and ever more citizens hold the view that progress does not equal democracy (Diamond, 2019).

Conclusion

In the end, it remains to be seen what the world order will look like in the years to come. By all accounts, it will be much closer to what Mearsheimer and other realists claim than to what the advocates of liberalism were hoping to achieve: from abandoning the "missionary" role of the USA to promoting democracy and ushering in a new concept of illiberal hegemony; espousing a policy of protectionism vs free trade; leaving international organisations and treaties Trump considered harmful to US interests, including the shaking off of ideological prejudices in relations with Russia. Of course, it is now impossible to precisely imagine the future world order although one can indicate certain parameters that will surely influence the further development of great power relations. According to most assessments, China will not be able to replace the USA as a future world leader of a multipolar world but the USA will certainly lose its previous position, thereby lowering its chances of influencing international politics and shaping the new world (Cohen, 2019: 144). Many predict that, instead of seeking to destroy the existing order, China will try to increase its influence within it. In fact, China is one country that has benefited the most from the current international liberal order, especially from globalisation. Yet, despite predictions that perhaps in the next few decades China's GDP will overtake that of the USA, in terms of per capita income, military power and even less 'soft power' such expectations do not appear to be realistic.

The USA's reduced influence will be impacted by several factors. First, the decline in America's economic power will cause a weakening of its military power. Second, turning towards its own problems will certainly diminish

Washington's capability to deal with other states' problems. Although the "America First" slogan itself did not ensure Trump's 2016 election victory, it is a policy that future US presidents will need to embrace while seeking to be elected. Third and most importantly, another great 20th century political theorist, Aron, noted that a great power loses its strength if it ceases to serve an idea. This is exactly what is happening to the USA that became leader of the world not only due to its military might but chiefly due to the power of the ideas it was advocating that became global following victory in the Cold War. By turning to itself and its economic problems at home, the USA will cease to be as attractive to other countries and people as before. Yet, this does not imply the end of the important role played by the USA and its Western allies in world politics. The USA is sure to remain a major world power for many years to come, especially since neither Russia nor China offer a model for domestic or international relations of appeal to other world countries, particularly for those on a higher development level. The EU is already the main target for Russia and China, explaining why it should stay close to the USA mainly for security and defence reasons. For a long time, China has been a major investor and important contributor to the UN's peacekeeping forces in Africa (Šabič and Pejič, 2019: 379), yet it can hardly be expected that Chinese policies or even less its internal order will be attractive to Latin American or European countries, let alone in Asia where India and Japan have a significantly different outlook on international relations than Beijing. Hence, it is more realistic to expect the world to move in the direction of a new international order with the USA, China and Russia as the dominant players, despite Russia being prevented from acting as an equal partner as Washington and Beijing due to its economic hardship (Haass, 2019: 30). This gives further support for Mearsheimer's assessment that China is the only country in the world with the potential to challenge the USA. However, the question is whether it will be able to realise this potential (Mearsheimer, 2018: 229).

Still, it is not only China and Russia which pose a challenge to Western policies at the start of the 21st century. I would even venture to claim that it is not the biggest challenge facing the USA and the UK. The greatest challenge is ideological in nature and concerns the crisis of the liberal policies pursued in these countries ever since US President Ronald Reagan and UK Prime Minister Margaret Thatcher. While generating great economic growth in those countries, at the same time these policies led to growing inequality and poverty among the working class and former middle class. The American Dream and a prosperous Britain are no longer as appealing to citizens or the citizens of other countries as they once used to be. People around the world, particularly in Africa, Latin America and the Middle East, perceive the USA and the UK as great powers with mighty weapons but also

as countries pursuing the wrong foreign policy and countries with a rising number of poor and dissatisfied people. The endless rows of desperate refugees from Latin America and the Middle East swarming to the USA and the EU cannot be the sole criterion for determining how successful these societies are, let alone for the even less liberal international order that brought them to this position. Of course, having said this, we do not at all question that, despite all of this, Western countries still offer the best living conditions on our planet.

BIBLIOGRAPHY

Abramowitz, Alan (2018): The Great Alignment: Race, Party Transformation, and the Rise of Donald Trump. New Haven: Yale University Press.

Abrams, Elliott (2019): Trump Versus Government, Foreign Affairs, Council on Foreign Relations, New York (3): 129–138.

Bremmer, Ian (2018): Us vs. Them, The Failure of Globalism. New York: Penguin Random House.

Cohen, Eliot (2019): America's Long Goodbye. Foreign Affairs, Council on Foreign Relations, New York (1): 138–146.

Desch, Michael (2008): Power and Military Effectiveness: The Fallacy of Democratic Triumphalism. Baltimore: Johns Hopkins University press.

Diamond, Larry (2015): Facing up to the Democratic Recession. Journal of Democracy, The Johns Hopkins University, Washington (1): 141–154.

Doyle, W. Michael (1986): Liberalism and World Politics. American Political Science Review (4): 1151–1169.

Doyle, W. Michael (2005): Three Pillars of the Liberal Peace. American Political Science Review 99 (3): 463–466.

Gifkins, Jess, Jarvis Samuel and Ralph Jason (2019): Brexit and the UN Security Council: Declining British Influence? International Affairs (6): 1349–1368.

Grizold, Anton and Svetličič Marjan (2019): The emerging new world order: New trends calling for new answers: Editorial, Teorija in Praksa, Vol. LVI, Special issue: 333–337.

Ikenberry, John (2018): The End of Liberal International Order? International Affairs, The Royal Institute of International Affairs 94, London (1): 7–23.

Johnson, Donald (2018): The Wealth of a Nation, A History of Trade Policy in America. Oxford University Press.

Kaufman, Joyce (2017): The US Perspective on NATO under Trump. International Affairs, The Royal Institute of International Affairs, London (2): 251–267.

Luce, Edward (2017): The Retreat of Western Liberalism: New York: Atlantic Monthly Press.

Haass, Richard (2019): How a World Order Ends. Foreign Affairs, Council on Foreign Relations, New York (1): 22–31.

Niblet, Robin (2017): Liberalism in Retreat: The Demise of a Dream. Foreign Affairs, Council on Foreign Relations, 96 New York (1): 24–31.

Mearsheimer, John (2018): The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities. New Heaven: Yale University Press.

Milanović, Branko (2016): Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Mishra, Pankaj (2017): Age of Anger: A History of the Present. New York: Farrar, Straus and Giroux.
Nye, Joseph (2019): The Rise and Fall of American Hegemony from Wilson to Trump, International Affairs, The Royal Institute of Foreign Affairs 95 (1): 63–80.
Posen, Barry (2018): The Rise of Illiberal Hegemony. Foreign Affairs, Council on Foreign Relations, New York (2): 20–27.
Pribićević, Ognjen (2018a): Ujedinjeno Kraljevstvo izmedju škotskog i evropskog referenduma, (United Kingdom between Scottish and European referendum) Srpska politička misao, Institut za političke studije, Beograd (1): 185–212.
Pribićević Ognjen, (2018 b) Kriza zapadnog liberalizma i njene refleksije na Srbiju (Crisis of Western Liberalism and its implications on Serbia) in Ka evropskom društvu, (Towards European Society) (ed) Lilijana Cickaric and Aleksandar Boskovic, IDN, Belgrade, 11–27.
Pribićević, Ognjen (2019): Britanska diplomatija trgovine i novca, (British diplomacy of trade and money) Medjunarodni problemi, IMPP, Beograd (2): 137–159.
Rašković, Matevž, Davor Vuchkovski and Marjan Svetličič (2019): The Emerging New World Order: New Trends Calling for New Answers: Tectonic Shifts in the Global Environment and the Challenges for Academics. Teorija in Praksa, Vol. LVI, Special Issue: 338–355.
Ruggie, John (1982): International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in Post War Economic Order. International Organizations 36: 2, Spring, 379–415.
Russett, Bruce and John Oneal (2000): Triangulating Peace: Democracy Interdependence and International Organizations. New York: Norton.
Smith, Tony (2017): Why Wilson Matters: The Origin of American Liberal Internationalism and its Crisis Today. Princeton: Princeton University Press.
Stokes, Doug (2018): Trump, American Hegemony and the Future of the Liberal International Order. International Affairs, The Royal Institute of International Affairs, London 94 (1): 133–150.
Sullivan, Jake (2018): The World after Trump. Foreign Affairs, Council on Foreign Relations, New York (2): 10–19.
Šabič, Zlatko and Nina Pejič (2019): The Emerging New World Order: New Trend Calling for New Answers: The New Balancing of Power in International Organisations: China in the Spotlight. Teorija in Praksa, Vol LVI: Special Issue, 372–390.
Haass, Richard (2019): How a World Order Ends. Foreign Affairs, Council on Foreign Relations, New York (1): 22–31.
Xuetong, Yan (2019): The Age of Uneasy Peace. Foreign Affairs, Council on Foreign Relations, New York (1): 40–46.
Whitman, Richard (2019): The UK's European Diplomatic Strategy for Brexit and Beyond. International Affairs, The Royal Institute of International Affairs, London (2): 383–404.

Yin, Robert. K. (2009): Case Study Research: Design and Methods. California: SAGE Publications.

SOURCES

Diamond, Larry: Democracy in Decline. Accessible at https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2016-06-13/democracy-decline, 14. 3. 2019.

Diamond, Larry: Democracy Demotion. Accessible at https://www.foreignaffairs.com/articles/2019-06-11/democracy-demotion, 14. 2. 2019.

Merkel, Angela: Europe must unite to stand up to China, Russia and US Accessible at https://www.theguardian.com/world/2019/may/15/angela-merkel-interview-europe-eu-unite-challenge-us-russia-china, 12. 9. 2019.

Toft Duffy, Monica: Why is America addicted to foreign interventions. Accessible at https://nationalinterest.org/feature/why-america-addicted-foreign-interventions-23582, 12. 8. 2019.

Trump, Donald: Others have to "figure the situation out" after US announces withdrawal from Northern Syria. Accessible at https://www.cnbc.com/2019/10/07/trump-other-countries-must-deal-with-isis-as-us-withdraws-from-northern-syria.html, 12. 9. 2019.

Remarks by President Trump to the 74th Session of the UN GA. Accessible at https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-74th-session-united-nations-general-assembly/, 24. 10. 2019.

*Anna JAGIEŁŁO-SZOSTAK, Joanna KULSKA**

THE ROLE OF RELIGIOUS INSTITUTIONS IN THE PROCESS OF RECONCILIATION AND PEACEBUILDING – *A CASE STUDY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (AHMIĆI, TRUSINA AND BRADINA)*

Abstract. *Bosnia and Herzegovina is a young, post-conflict and ethnically divided country in Europe. It is well known for being the scene of a conflict centred on religious divisions. For the researcher, this raises a number of interesting questions. What is the role of religious institutions in conflict and peacebuilding? Why is religion politicised? Can religious dialogue be perceived as a factor in the process of reconciling opposing ethnic communities; in this case, Serbs, Croats and Bosniaks? A section of this article is devoted to the stories of survivors from Bosniak, Croatian and Serbian families*[1]*. Each of these three ethnic groups suffered during the massacres in Ahmići, Trusina and Bradina, which took place in the first half of the 1990s. In addition, the authors analyse the role played by institutions like the Inter Religious Council in Sarajevo and the Maximilian Kolbe Foundation in order to assess their contribution to reconciliation and peacebuilding. In this regard, the purpose of the article is to conceptualise the issue of religious peacebuilding in the wider context of peace and conflict studies, as well as to call attention to the ubiquitous unobjective and unbalanced perceptions of the role of religion in contemporary conflicts and conflict resolution.*

Keywords: *religion and politic s, peacebuilding, reconciliation, ethnicity, memory, victims, Bosnia and Herzegovina*

Introduction

The history of Bosnia and Herzegovina is interspersed with periods of hatred, conflict as well as mutual cooperation and peace in the areas of politics, culture and religion. On one side, as Vjekoslav Perica notes, the

* *Anna Jagiełło-Szostak, PhD, Assistant Professor, Faculty of Social Sciences, Institute of International Studies, University of Wroclaw, Poland; Joanna Kulska, PhD, Assistant Professor, Faculty of Political Science and Social Communication, University of Opole, Poland.*

[1] *The order is alphabetical.*

first ecumenical movements appeared in the 19th century. An example is Josip Juraj Strossmayer, who urged Catholic Croatian and Orthodox Serbs to work together against Hungarian nationalism. Similarly, in the 1960s, the Catholic Church began annual interreligious dialogue and prayers (Perica, 2006a: 64, 98–104). On the other side, in the time of Yugoslavia (1918–1992) religion and religious institutions played a great role in inter-ethnic relations. Radmila Radić wrote that during the existence of Yugoslavia religious institutions did not establish genuine cooperation and this was another reason for the collapse of Yugoslavia. The struggle of individual religious institutions for 'their nations' led to mutual intolerance and open hostility between Orthodox, Catholic and Muslim Yugoslavs (Radić, 2003: 196–207). The war in Bosnia and Herzegovina during the 1990s occurred on ethnic fronts, with each seeking to protect the interests of individual groups and create statehood as part of their own identity. In all the states that arose from the ruins of Yugoslavia, as Vijekoslav Perica states, religion has become the most important foundation of nationality, except in Slovenia (Perica, 2006b: 104).

Contemporary Bosnia and Herzegovina (BiH) is a young, post-conflict, ethnically divided country in Europe. Its history towards the end of the 20th century has had an impact on the socio-political climate today and the peacebuilding/reconciliation process. From 1991 to 1995, BiH was a fragile state, fighting for independence and international recognition. The nationalistic demands of the larger ethnic groups coupled with a policy centred on cooperation with kin states were important drivers of the conflict. The Srebrenica massacre created international tension and became a symbol of remembrance. The complicated status of BiH and the peacebuilding process raises many questions for the researcher. Who is responsible for BiH's future and for the reconciliation process? Is it society (including civil society and politicians), religious leaders, the international community or NGOs? What is the role of religious institutions in peacebuilding? Can religious dialogue be perceived as a factor in the reconciliation of conflicted ethnic communities in BiH at the local level, in particular of Serbs, Croats and Bosniaks?

The article draws on the workshop "European workshop on dealing with the violence burdened past in Bosnia and Herzegovina. A contribution to dialogue and a culture of listening and solidarity" held in Sarajevo in April 2018. This workshop primarily focused on the complex ethnic, social, cultural, political and economic situation of those affected by resettlement, ethnic cleansing, displacement and other forms of exclusion. The article is divided into two parts, the first of which examines state and non-state strategies of conflict resolution/peacebuilding and the development of a more holistic and anthropocentric approach to conflict and peace in the post-Cold War period. The term "peacebuilding" is borrowed from Johan

Galtung. The concept of religious peacebuilding is explained in the wider context of the transformative and relational approach. Reconciliation and forgiveness are considered as 'bridging' concepts which bring together religious and secular dimensions of conflict resolution and peacebuilding. The second part of the article analyses case studies of events which unfolded in Bradina, Ahmići and Trusina, with a section devoted to the stories of Bosniak, Croatian and Serbian survivors[2]. Contributors to reconciliation and peacebuilding include religious institutions such as the Interreligious Council in Sarajevo and the Maximilian Kolbe Foundation, both of which are included in the analysis.

From peacebuilding to reconciliation: a redefinition of conflict in the post-Cold War era

The term peacebuilding entered public and scientific discourse in the 1990s[3] after first being conceptualised by Johan Galtung in the 1960s (Bartoli, 2013: 200). Galtung understood peacebuilding as the practical implementation of peaceful social change through socio-economic reconstruction and development. Johan Galtung later expanded his initial definition, noting that peacebuilding involves radical change aimed at overcoming contradictions that lie at the root of conflict (Galtung, 1996: 112). This broadened perspective, which took both structural and cultural factors into account, became increasingly influential in the post-Cold War era, when the nature of conflicts fought on a global scale changed from external to internal.

The "wars of our time", which apparently somewhat resemble wars fought in the pre-Westphalian world (Münkler, 2004: 7–11), are now mainly wars continuing as internal conflicts, either civil or ethnic (Nye, 2009: 22). Often described as "new wars" (Kaldor, 1999: 2) or "post-national wars" (Münkler, 2004: 165), these contemporary conflicts revolve more around identity politics than geopolitical or ideological issues, which were once the principal source of conflicts (Kaldor, 1999: 6). While mainly internal, they undergo a process of internationalisation, thereby becoming "internal and internationalized" (Lederach, 1997: 11–12). Cultural factors, especially those relating to identity, play a significant role in such conflicts and, in their own specific way, contribute to their nature. As John Paul Lederach points out, in contemporary conflicts

[2] *The order is alphabetical.*

[3] *The term entered public discourse following the publication of "An Agenda for Peace" by UN Secretary General Bouthros Ghali in 1992.*

> *cohesion and identity [...] tend to form within increasingly narrower lines than those that encompass national citizenship. In situations of armed conflict, people seek* ***security*** *by identifying with something close to their experience and over which they have some control. In today's settings that unit of identity may be clan, ethnicity, religion, or geographic/regional affiliation, or a mix of these. In the worst scenarios, this narrowing of identity becomes what was once called the 'Lebanonization' and may now be called the 'Somalization' of conflict.* (ibid.: 13)

Discussions about identity raise the question of a balanced and comprehensive modus operandi, especially when considering religious factors as its key components. After conducting extensive research into armed conflict, Jonathan Fox concluded that these factors should be approached in a complex, multidimensional way. Drawing on data on internal conflicts he had gathered (Fox, 2006: 2), including data of an ethnic nature, Fox stresses that although religious factors are present in many and these factors are playing an ever more powerful role, they cannot be seen as the sole determinant of those conflicts (Fox, 2004: 62). While many contemporary conflicts, including those in Northern Ireland and Bosnia, are classified as religious, such a perception may result in other determinants of conflicts being overlooked or ignored. The complex nature of those conflicts can only fully be understood in a wider historical and social context. Social identities either unite or divide people and, in certain circumstances, may contribute to hostilities, although whether a conflict actually develops depends on the context. By themselves, "identity markers' such as ethnicity and religion are not enough to provoke conflict (Martin, 1997: 19). Each conflict is different and unique (Lüer, 2018).

One of the questions raised in the debate surrounding the broadened understanding of peace and conflict in the post-Cold War era concerns the definition and redefinition of conflict itself. In his work, Johan Galtung writes not about the resolution of conflicts, but about their transformation. He views conflict as a natural part of life and an opportunity to create a new, better reality achieved as a result of a common, creative effort (Galtung, 2007: 14); in his eyes, conflict is both the "Destroyer" and the "Creator" (Galtung, 2000: 2). He claims that while conflicts were analysed in the past, the processes of their peaceful transformation were not taken into consideration (Galtung, 1985: 141–148). His *concept* of "transcending and transforming" is therefore aimed at re-evaluating the way in which conflict should be perceived and dealt with. Galtung believes that relations establish the starting point of any theoretical or practical considerations. A similar view is found in the work of John Paul Lederach. Johan Galtung notes that relations are the essence of peace. Unlike security, peace can solely be perceived through the prism of relations as it is in itself a relationship between

parties (Galtung, 2007: 14). It depends on the transformation of that other type of relationship: conflict. In this view, violence is the result of untransformed conflict.

This makes it advisable to examine the roots of ethnic conflict in Bosnia and Herzegovina. Socio-psychological factors are often listed among its causes. In her empirical, anthropological and historical analyses, H. Zeynep Bulutgil states that unresolved issues concerning the elections in the 1990s and World War II violence create ethnic divisions in BiH (Bulutgil, 2016: 149). A strong sense of community coupled with hatred of outsiders was fostered over many years: a sentiment chiefly fuelled by revenge and violence. Erin K. Jenne lists several drivers of ethnic cleansing, such as nationalism and national self-determination, both of which were used to justify policies of ethnic cleansing and ultimately led to state-supported genocide. Further, "grievances from past experiences of victimisation and collective desires for revenge may lead victims of ethnic cleansing to become perpetrators in later periods" (Jenne, 2011: 116). It is worth noting that over the last 200 years or so BiH has experienced conflict on average every 40 years, starting with the Austro-Hungarian occupation in the 19th and 20th centuries, through both World Wars and ending with the Bosnian war of independence in the 1990s. These events preserved the 'unhealed memory' which, after decades of accumulation, led to a tragic outcome in the form of rising nationalism and harmful stereotyping, which eventually caused the conflict to reach alarming proportions.

Factors contributing to the ethnic cleansing that took place in BiH include economic competition, social divisions among ethnic groups, mutual enmity and a fear of victimisation associated with political transition, state policy or nation-building. A desire for personal gain might also have been a contributing factor (Jenne, 2011: 117–118). Many experts make a connection between ethnic conflict and modernisation, between fanning the flames of nationalism and the role of leaders (Jesse, Williams, 2011). In the post-Cold War era, a proposed explanation of ethnic conflict has been the concept of ancient hatreds. Raymond C. Taras and Rajat Ganguly refer to it as a "concept that was mainly the creation of journalists and media personnel covering the Balkan ethnic conflicts and the various ethnic civil wars in sub-Saharan Africa" (Taras, Ganguly, 2010: 4). Signed in 1995, the Dayton Peace Agreement established Bosnia and Herzegovina as a federated state comprising three constitutive nations (Serbs, Bosniaks and Croats). This moment marked the beginning of deep ethnic divisions. It was in these unfavourable conditions, following the end of the war, that a comprehensive peacebuilding initiative was finally launched.

Concepts like "relationship", "meeting" and "reconciliation" form the basis of all the initiatives related to transforming the conflict (Lederach, 1997:

24–26). The key lies in "indigenous empowerment" which perceives the transformation of conflict and the recognition and inclusion of human and cultural resources from the inside. In the long term, the transformation of conflict should therefore be understood as a shift in perspective whereby the people involved in the conflict are no longer seen as the source of the problem, but as its solution. It is therefore necessary to create an infrastructure for peace at every level of the conflicted community. It is vital to identify cultural aspects and internal sources of conflict in order to reduce mutual hostility in the short term and, in the long run, to introduce reforms (e.g. political reforms) (Lederach, 1995: 212). Strong emphasis is placed on bottom-up peacebuilding which, according to Jean Paul Lederach, is more "elicitive"[4] and transformative than direct and prescriptive (Ramsbotham et al., 2011: 235).

The transformative approach to peacebuilding may be viewed as a key aspect of the new post-Cold War perspective on conflict resolution, but also as a broad platform for cooperation between various civil society actors (Abu-Nimer, 2001: ix). This approach focuses less on the material and technical aspects of peacebuilding and is associated with the comprehensive relational perspective which emphasises the role of interactions between conflicting parties. This perspective brings together a number of mostly non-state actors; a privileged position among them is occupied by cultural, religious and faith-based subjects who are the most active and hold the greatest experience in the areas of conflict resolution and peacebuilding. In the last few decades their contributions have held both normative and practical implications and contributed significantly to the shift in discourse towards a less structural or material and more identity-oriented approach. During the post-Cold War debate, religious and faith-based entities therefore contributed to the emergence of a more holistic and anthropocentric approach to conflicts. At the same time, the relational and transformative approach became a crucial element of the broadly defined "new diplomacy" and, more precisely, track II or citizen diplomacy which implies the recognition and inclusion of non-state actors in processes traditionally reserved for state actors. The key idea bridging these two domains is most fully represented by the concept of reconciliation which, while rooted in religion, has become the universally applied strategy for moving from conflict to peace.

Religion: between peace and conflict

Matters concerning secular and religious perspectives while studying security and peacebuilding can be approached from a neo-liberal point of view, with an emphasis on the role of non-state actors. In this case, the

[4] *"Elicitive" refers to the creation or emergence of a brand-new reality.*

terminology mostly revolves around concepts like reconciliation, forgiveness and restorative justice, which are all examples of the 'bridging' phenomenon between religious and non-religious perceptions of conflict resolution and peacebuilding, and increasingly rely on the involvement of non-state actors, both religious and secular. Interestingly, since the early 1990s one can find the growing area of both the normative overlapping and empirical realisation of the tenets of secular and religious theory and practice. Several different categories can be identified, such as the role of civil society in peacebuilding and track II or civil diplomacy, as well as a bottom-up approach and transformation of conflict. These categories are not only connected to, but in fact rooted in an 'old/new' attitude to peacebuilding known as the relational approach.

The essence of the relational approach is its focus on the interactions between people and, more precisely, on the transformation of these interactions perceived as the purpose and the method of conflict resolution. Daniel Philpott and Jeniffer Llewellyn describe the relational approach as contextual, general, integrating and holistic (Llewelyn, Philpott, 2014: 15–16) and state that both restorative justice and reconciliation are relational concepts of justice. They refer not only to committing 'wrong', but also to the harm and consequences of wrongdoing at different levels, from the individual through group, community, national or even international level. The fundamental question in this approach concerns what must be done when confronted with wrongdoing in order to establish and sustain peaceful relations and to ensure that the conditions which led to the wrongdoing are not replicated. The purpose of this idea of justice is to create and protect the "reconciled" relations in both the present and the future (ibid.: 16).

The relational approach forms the basis of the post-Cold War perception of non-state perspectives in the areas of conflict resolution and peacebuilding and represents the essence of religious peacebuilding which, although known and used in the past, has only recently (in the last few decades) become a feature of the alternative, "non-state-centric" approach to conflict resolution and peacebuilding. In both the theoretical and practical domain, religious peacebuilding may be viewed as the bridge between activities undertaken by religious and non-religious actors in the field of conflict and post-conflict reconstruction, an example being Bosnia and Herzegovina. An important symptom of this phenomenon has been the inclusion of "non-political" terms associated with religion in political and social science discourse: terms like just peace (Philpott, 2012), brotherhood (Heo, 2012: 7), friendship (von Heyking, Avramenko, 2008), love (Nussbaum, 2015) and hope (Moisi, 2012) which since the early 1990s have been studied as elements of not only the alternative approach to conflict and peace, but also of politics itself (Butler et al., 2011). This approach is characterised by an emphasis on the 'soft' aspects

of peace and conflict, that is mainly psychological and cultural factors, especially religion. Acknowledgement of the religious factor in political science discourse enables researchers to surpass or transcend the secular approach which for the last few decades has dominated the field of political science and social science in general and hindered the inclusion of non-Western cultural perspectives in scholarly reflection. Consequently, the idea of establishing a more holistic and anthropocentric vision of peace, as postulated since the end of the Cold War, becomes more realistic. The concept of post-secularism comes to mind here; first coined by Jürgen Habermas, it suggests that the continued exclusion of religion from the public sphere is not only impossible but also harmful to society itself (Habermas, 2008).

Reconciliation has become a key concept in the area of peace and conflict; it has been transferred from religious discourse (Rotfeld, 2014: 8) and carries moral connotations. It is a very complex term which implies a change in attitude at the individual, interpersonal and institutional levels (Andrieu, 2018). On the basic level, reconciliation is understood as a change or improvement in relations between opposing parties (Renner, Spencer, 2012: 2) and a process which enables society to move from a divided past toward a common future (Bloomfield et al., 2003: 12). Another term closely linked to reconciliation is coexistence, although the presumptions and conditions associated with reconciliation and coexistence are very differently perceived, depending on the author. For Johan Galtung, reconciliation means "closure" and "healing" and requires that various psychological, social, theological, philosophical and "human" aspects be considered (Galtung, 2001: 4). Daniel Philpott perceives reconciliation as a concept of justice and peacebuilding based on the holistic healing of wounds caused by war and dictatorship (Philpott, 2010: 94). Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse and Hugh Miall define reconciliation as the restoration of broken bonds and the process of learning how to live together despite radical differences. According to all of these authors, the role of reconciliation cannot be overstated since it should be regarded as the ultimate purpose of conflict resolution.

The concept's complexity and ambiguity becomes evident while analysing the various, minimalist and maximalist, understandings of the term. In the case of the former, reconciliation is taken to mean peaceful coexistence and lack of war. This implies the cessation of violence, respect for the formal rule of law and an obligation to remain part of the same political community. The essence of reconciliation therefore lies in restoring or creating the minimal conditions for the survival of the political community while refraining from attempting to achieve more ambitious and difficult goals like forgiveness and social solidarity (Verdeja, 2014). As Daniel Bloomfield points out, reconciliation in this sense does not mean that former enemies will love or even forgive each other (Bloomfield et al., 2003: 2), but that they

will coexist and develop a level of cooperation that will enable them to live side by side. The maximalist understanding of reconciliation is far more complex. Here, reconciliation is viewed as meaning the long-term process of building lasting peace between former enemies, implemented on both the state and society level. The necessary elements of reconciliation in this case are friendship, trust and empathy, albeit not necessarily forgiveness. Therefore, this understanding comprises elements of both 'soft power' and 'hard power' (Gardner-Feldman, 2012).

Both reconciliation and the much more controversial and contested forgiveness are rooted in religious discourse and have become elements of the "peace and conflict political discourse". Daniel Philpott notes that although the idea may seem surprising, unrealistic or even utopian, victims of even the worst massacres can and do forgive their oppressors. Political reconciliation, which is the result of dialogue between victims and perpetrators, implies the creation of a platform for mutual respect, as well as a responsibility to become members of a civilised society. External manifestations of these processes come in the form of declarations of forgiveness, like those made by the victims of apartheid in South Africa, the genocide in Rwanda or the war in Bosnia and Herzegovina. Although such acts of forgiveness are not a standard practice, they do happen. They are expressed either through voluntary acts motivated by religious beliefs, especially in the case of Christian victims, or following long-term processes of 'the healing of relations', namely, the key method used in conflict areas by peacebuilding actors, including religious and faith-based ones.

Finally, one must bear in mind that human welfare lies in the centre of every discussion about building peace in a post-conflict reality. The concept of human security, as a new approach in analysing security, focuses on the safety of the individual rather than on state security. Vulnerable populations include displaced persons, migrants, refugees, children, women and other groups who are at risk of or suffer from poverty, diseases, social and economic inequalities, human rights violations, ethnic conflicts, natural disasters or environmental pollution (Gasper 2015; Grizold et al., 2012). Human security refers to "the right of people to live in freedom and dignity, free from poverty and despair (...) with an equal opportunity to enjoy all their rights and fully develop their human potential" (paragraph 143, General Assembly resolution 60/1). Human security is interdisciplinary and connects areas such as international relations, peace and conflict studies, human rights, development studies and others. Survivors in BiH not only face economic, social and political problems[5], but feelings of anger, shame,

[5] *Human Security identifies seven components of security for the individual: economic, food, health, environmental, personal, community and political.*

guilt and a sense of being a victim. The resulting need for social and spiritual aid poses a challenge, which religious institutions can respond to.

The role of religious institutions

Leif-HagenSeibert indicates that the role of religious institutions as actors in peacebuilding is problematic since these institutions have largely lost their credibility due to their involvement in events of the war. Seibert states that in BiH strong religious institutionalisation, aggressive nationalism and bellicose propaganda have all had a vast impact on religious credibility. And "high religious credibility is achieved only by actors who are able to plausibly distance themselves from spoilers and perpetrators" (Seibert, 2018: 429). Despite this, attempts at inter-religious cooperation are underway to build new and peaceful relationships on both the institutional and social levels.

According to *peacebuildinginitiative.org*, religious actors can contribute to the peacebuilding process in several ways. For instance:

1. Religious beliefs may offer crucial intangible components of peacebuilding; 2. Religious actors traditionally perform a certain number of social functions which can be all the more important at the peacebuilding phase; and 3. Religious actors play an important role as members of local civil society (Religion & Peacebuilding, 2019).

It seems that in the case of Ahmići, Trusina and Bradina the third point is particularly relevant; religious institutions can fulfil a number of different functions, like mobilisation (during a conflict, but also for peace), socialisation through education and training, integration of those excluded from society (via socio-economic development or rebuilding the socio-economic fabric of a post-war society) and taking over the role of political and partisan organisations with regard to certain matters, for example those related to human rights (ibid.).

The main purpose of reconciliation and forgiveness is to transform relations between conflicting parties through inter-religious meetings, address the problems facing survivors, provide spiritual and material support and acknowledge the victim status of all those involved. The crucial aspect is moral inclusion, i.e. rehumanisation of the enemy. Jörg Lüer from the Maximilian Kolbe Foundation introduced a workshop by saying "this is not a workshop, this is a mission", and in his closing statement encouraged listeners to "be realistic and defend hope". Therefore, religion is treated here as an agent of change. The workshop was organised by two religious institutions: the Maximilian Kolbe Foundation (MKF) and the Inter-religious Council of BiH. While both organisations are in the category of religious

and faith-based actors and exemplify the involvement of civil society in conflict transformation, the roles they hold are different. The Maximilian Kolbe Foundation (MKF) plays the role of an external actor aiming to implement and promote work on reconciliation in Europe ("to make issues in Europe which have not been reconciled a subject of debate") and is linked to Maximilian Kolbe Werk. The MKF is primarily concerned with the "culture of remembrance" and aims to develop a "culture of listening", and as such is regarded as an "ambassador of reconciliation". The other organisation, the Inter-religious Council of BiH, is an internal party to the conflict. It has existed since 1997 and was established with the support of the World Conference of Religions for Peace (WSCF Europe, 2015) by four religious communities: Orthodox, Jewish, Islamic and Christian. Its key goals include building tolerance and civil society with the help of five working groups: legal, media, education, women's and youth (MRV BiH, 2019). The council's most important achievement came in 1997 with the preparation and signing of the Statement of Shared Moral Commitments, in which changing people's attitudes was one of its key objectives (WSCF Europe, 2015).

Case study: Ahmići, Bradina and Trusina

In BiH, the list of places where ethnic cleansing campaigns unfolded and massacres occurred is very long. This paper particularly focuses on the Ahmići, Trusina and Bradina incidents. Let us begin by analysing the case of Ahmići, a village which before the war had a population of 446 people, 356 of whom were Bosniaks; Croats and Bosniaks live there to this day. When Yugoslavia collapsed, Bosniaks from Travnik and Foča moved to Ahmići. On 16 April 1993, the Croatian army (Hrvatske Vojske Odbrane), called "Jokeri", launched an attack on civilians. According to Islamic Community member Mahir ef. Husić, 180 buildings, houses and mosques were either damaged or destroyed, 116 people were killed, and 29 individuals were reported missing. The perpetrators were sentenced to either 25 or 16 years of imprisonment.

The second case involved Bradina, which prior to the war was mainly inhabited by Serbs (its population of 665 included 600 Serbs, 16 Muslims, 2 Croats and 2 Yugoslavians, among others). From 25–27 May 1992 a Croatian-Muslim formation carried out an attack on Bradina in which 47 civilians were killed and 130 tortured. Several people remain missing even today. Private property was destroyed, along with the village's Orthodox church. The third case involved Trusina, where 22 people were murdered en mass on 16 April 1993. These atrocities were committed by the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (ARBH) during the Croat–Bosniak War. Eight members of an ARBH special unit named "Zulfikar" faced

criminal charges[6] (Balkan Insight, 2012 and 2014). As the Franciscan Darko Drljo said, Trusina's inhabitants were complicit in the crime and the perpetrators, who were never sentenced, continue to roam free (Drljo, 2018). One survivor recalled the words of one perpetrator: "Trusina must fall. No Croat is going to live in this area. We're going to cleanse this area. If a Croat is to live here, we have to convert them to Islam" (Survivor 1, 2018). According to the religious leaders who participated in the workshop, common features of all three incidents included a lack of military facilities and the involvement of unarmed civilians who, totally unprepared for the attack, did not retaliate, but were nonetheless tortured and killed. The workshop included testimonies by five survivors from Ahmići and two from Bradina and Trusina, who spoke on behalf of their respective communities.

The approach to religion, reconciliation and peacebuilding in BiH

The process of peacebuilding and reconciliation is complicated; Ed Vulliamy notes that in BiH the issue revolves more around "false reconciliation and clearance". He writes:

> *In Bosnia, 'reconciliation' is a common word used and abused as often as advertising slogans. It is synonymous with lucrative business and a promising career, although this refers primarily to the 'international institutions' which, during the war, left Bosnia to its tragic fate. These institutions now act on behalf of the 'international community', paying high wages and multiplying costs, and preach reconciliation without achieving any results. (*Vulliamy, 2016: 23)

On the other hand, the question arises of whether there is any serious alternative to the reconciliation attempts in BiH and to what extent religious institutions can help in this respect. With regard to reconciliation in Ahmići, Mahir ef. Husić emphasises that: "Islam is a religion of peace. ... Islam calls on people to come together, because we come from one Father, Adam, and one Mother, Eve (Husić, 2018). He also states that the process of reconciliation and dialogue in ethnically-mixed Ahmići is slow:

> *There is no contact or dialogue between Croats and Bosniaks in Ahmići. They live next to one another, but do not meet or pay each other visits.* (Husić, 2018)

[6] *Mensur Memić, Dževad Salčin, Nedžad Hodžić, Senad Hakalović, Nihad Bojadžić, Zulfikar Ališpago, Rasema Handanović, Edin Džeko.*

As one of the survivors explained:

> *Before the war, life here was good, people were going to work, no fights in this area. ... I do not know the reason, the motives for these atrocities. ... I would like to invite my Croat neighbours to sit down and talk about the past.* (Survivor 2, 2018)

These days the village of Bradina is abandoned, with only a few people living there on a permanent basis. The Orthodox church has been rebuilt and a memorial to the victims erected, but the destroyed Serbian houses stand derelict to this day. According to Orthodox religious leaders, those Serbs who survived moved to Canada, Australia and the USA, or to Trebinje in BiH, which is also where the bones of the people killed in Bradina were transferred. In the case of Trusina, half of the village's population before the war was Croatian. Nowadays, no Croats live in Trusina and there is little prospect of them returning.

In terms of the reconciliation process, survivors from the Serbian and Croatian communities have forgiven their perpetrators, with the families of Trusina survivors claiming to harbour no desire for revenge. Survivor 1 clearly stated that "I have forgiven, I have not forgotten" (Survivor 1, 2018), whereas survivors from the Islamic community never mentioned forgiveness. A Franciscan priest remarked that "time does not heal wounds, time deepens wounds" (Drljo, 2018; Kardinal, 2018). A survivor does not forget what happened to them. However, it should be stressed that during the workshop meeting all local religious leaders (Catholic, Islamic and Orthodox) talked about equality for all victims. Drljo, a Catholic representative, mentioned that all three religions work with families but stressed that, due to certain limitations, religious officials should not be the only ones involved in working with victims (Drljo, 2018). These limitations are probably related to funds and ethno-political perspectives in BiH. It was emphasised that the "victims of war should be respected, not politicised. ... Whoever commits a crime is a participant in a crime" (Kardinal, 2018).

State approaches to the reconciliation process: reactions of Serbia and Croatia

The lack of any clear commitment and active involvement of states like the Republic of Serbia or the Republic of Croatia in the reconciliation process is a result of the ethnicisation and divisions in Bosnian society. Although President Kolinda Grabar Kitarović did attend the site of the massacre in Ahmići, her visit was interpreted as a tourist trip and not an official act of reconciliation. In the eyes of the Islamic community, "she came

alone, without media and in silence" (Husić, 2018). With regard to Bradina, there was no reaction from the Serbian, Croatian or Bosnian governments. Perpetrators remain free and no Croats have been sentenced because they emigrated to Croatia, and Bosnia is not allowed to prosecute them. Mutual recriminations seem to aggravate the stand-off: Croatian people accuse Muslims of committing crimes and the reverse is true for the latter. Another classic instance was the Bosniaks prison camp in Čelebići at which Serbian inmates were abused and murdered. As E. Vulliamy writes, the perpetrators of these crimes were convicted in The Hague and the leaders in Sarajevo did not attempt to hide the culprits (Vulliamy, 2016: 63). Other examples of Serbian aggression towards Bosniaks in BiH include the atrocities committed in Srebrenica, Omarska, Prjedor and Karaterm. E. Vulliamy emphasised that in the case of the Omarska incident the lack of a memorial to the victims indicates a process by which victims are erased from the collective memory and forgotten (ibid., 2016: 25).With regard to Trusina, religious officials mentioned that when it comes to reconciliation, reactions of the media and the state are not enough. In an interview with Franciscan Marinko Štrbac, Željko Ivković stated that

> *Unlike [in the case of] the massacre of Bosniaks in Ahmići, which took place on the same day and prompted a swift response from UNPROFOR as well as extensive news coverage, in the case of the dead on their side, the surviving Croats from the village of Trusina never received media attention.* (Ivković, 2018)

Survivors, perpetrators and forgiveness and their current status

The question of the survivors' current status and their relationship with the perpetrators has only been discussed to a limited extent. The situation of the survivors is described as less than ideal and the general issues raised by all religious establishments are the same and chiefly address the lack of acknowledgement of the atrocities, the victims and their families (Kovačević, 2018; Drljo, 2018). The matter of forgiveness was brought up during the reconciliation process together with the question of whether anyone can really forgive these crimes. In the course of the investigation, we found that both forgiveness and a lack of it, as well as the inability to forget traumatic events, have far-reaching consequences. First, they can reinforce or even cause additional distress instead of helping to deal with the trauma (humiliation, torture). Every individual has their own traumatic memories and lives with stigma. At the same time, those who have lost someone are more responsive to and supportive of peacebuilding initiatives. Survivors

do not harbour hatred or a desire for revenge, but politicians may harness their memories to fuel vindictiveness. Second, the perpetrators still roam free. Frequently, those who committed atrocities are supported by their communities, as in the case of the war criminal Dario Kordić[7] who was given the support of the Croatian community. One survivor stated that "he should be ashamed" (Survivor 3, 2018). Many of the perpetrators were the victims' neighbours; one survivor placed the blame on "our Croatian neighbours [who] destroyed our house" (Survivor 4, 2018).

Conclusion

The peacebuilding process in BiH faces many obstacles such as divisions along educational, historical, religious, political and ethnic lines. Thus, in the light of political, economic and social problems, religion and religious institutions can reinforce conflicts. On the other hand, religion and religious institutions can be a factor for peace and reconciliation in BiH, the former through doctrine and ethics and the latter by stimulating various activities, meetings, workshops, projects as well as ecumenical and inter-religious dialogue. According to Jörg Lüer, the key challenges in dealing with a trauma on the micro level include: 1) solidarity with the victims; 2) dealing with individual responsibility and guilt; 3) dealing with the systematic framework of violence; and 4) differentiating the ways of treating the perpetrators (Lüer, 2018). Some obstacles he listed are fear (perpetrators are still honoured and have schools etc. named after them), shame, rejection, uncomfortable discourses (every group creates a reputation system and protects it), grief and commemoration (space for grief, places of suffering) (Lüer, 2018). J. Galtung's transformation of conflict is applicable to BiH; it begins with destruction and allows for the creation of a new reality and the rebuilding of relations between parties to the conflict.

> *The process of peacebuilding is related to reconciliation, which is a long-lasting process of social and personal transformation requiring a trans-generational perspective. Not everything can be healed, but it is possible to learn how to live with the present wounds and start all over again with respect to the suffering of the victims.* (Lüer, 2018)

When it comes to scholarly analysis of the conflict in the Balkans and, more precisely, in Bosnia and Herzegovina, many different and novel

[7] *Dario Kordić, leader of the Croatian Community of Herceg-Bosna (HrvatskaZajednicaHerceg-Bosna) during the war. The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia sentenced him to 25 years in prison, but he was released in 2014.*

concepts and ideas should be considered. While reconciliation and peacebuilding are among the most frequently discussed, in the discourse most probably one still recalls "religious conflict" and "new wars" more than the very concepts of reconciliation and peacebuilding. At the same time, only a few voices are heard recalling the concept of the "ambivalence of the sacred" (Appleby 2000) and point to the pre- and post-war role of religious factors, which are very difficult to define. Since the conflict in Bosnia cannot be perceived as a definite, unambiguous reality, it may serve as an example of a highly complex contemporary conflict while simultaneously showing the emergence of new approaches and instruments for building peace. They in turn constitute creative and promising answers offered by global civil society to the problems facing the modern world. With a more human-oriented approach and the establishment of a growing area of cooperation among different actors, peace may be easier to understand and more likely to change the reality. Currently, there seem to be no other viable options.

BIBLIOGRAPHY

Abu-Nimer, Mohammed (2001): Introduction. In M. Abu-Nimer (ed.), Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice. Lanham: Lanham Lexington Books.

Andrieu, Kora, Reconciliation, Oxford Bibliographies. Accessible at http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199743292/obo-9780199743292-0148.xml, 10. 8. 2018.

Appleby, Scott (2000): The Ambivalence of the Sacred. Religion, Violence and Reconciliation. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.

Balkan Insight (2012): Witness Recalled Murders in Trusina, 25 September 2012. Accessible at www.balkaninsight.com, 9. 8. 2018.

Balkan Insight (2014): Bosniak Soldier Jailed for Killing Croats in Trusina, 6 June 2014. Accessible at www.balkaninsight.com, 9. 8. 2018.

Bartoli, Andrea (2013): Negotiating Peace: The Role of Non-Governmental organizations. Dordrecht: Republic of Letters Publishing.

Bloomfield, David, Teresa Barnes, Luc Huyse (2003): Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook. Stockholm: International Idea Institute.

Butler, Jonathan, Jūrgen Habermas, Taylor and Charles West (2011): The Power of Religion in the Public Sphere. New York: Columbia University Press.

Bulutgil, Zeynep H. (2016): The Roots of Ethnic Cleansing in Europe. Cambridge: Cambridge University Press.

Fox, J. (2004): Correlated Conflicts: The Independent Nature of Ethnic Strife. Harvard International Review 25: 4

Galtung, Johan (2001): After Violence, Reconstruction, Reconciliation and Resolution: Coping with Visible and Invisible Effects of War and Violence. In M. Abu-Nimer (ed.), Reconciliation, Justice and Coexistence. Lanham: Lanham Lexington Books.

Galtung, Johan (2000): Conflict Transformation by Peaceful Means (The Transcend Method): Participant's Manual. Trainer's Manual. New York: United Nations.
Galtung, Johan (2007): Introduction: Peace by Peaceful Conflict Transformation – the TRANSCEND Approach. In Ch. Webel and J. Galtung (eds.), Handbook of Peace and Conflict Studies. New York: Routledge.
Galtung, Johan (1996): Peace by Peaceful Means. London: Sage.
Galtung, Johan (1985): Twenty Five Years of Peace Research: Ten Challenges, and Some Responses. Journal of Peace Research 22: 2.
Gardner-Feldman, Lily (2012): Historical Reconciliation – Lessons Learned and Best Practices. In Organization for Security and Co-operation in Europe, Workshop Towards a Strategy for Reconciliation in the OSCE Area, Vienna, 18 December 2012. Accessible at: http://www.osce.org/sg/98338?download=true, s. 1, 10. 3. 2016.
Gasper, Des (2015): Human Security: From Definitions to Investigating a Discourse. In Routledge Handbook of Human Security, 28–43.
Grizold, Anton, Marina Mitrevska, John Anthony Wanis-St., Vlado Buchkovski, Iza Tršar (2012): Conflict Prevention and Conflict Management in the New Security Context. The Case of the Former Yugoslav Republic of Macedonia. Ljubljana, 20–23.
Fox, Jonathan (2006): The Future of Religion and Domestic Conflict, 26 June 2006. Accessible at <http://sid-nl.org/documentation/lecture-series-2005-2006/>, 11. 1. 2013.
J. von Heyking, R. Avramenko (eds.) (2008): Friendship and Politics. Essays in Political Thought. Indiana: Notre Dame.
Habermas, Jürgen (...) (2008): Notes on the post-secular society. Accessible at <http://www.signandsight.com/features/1714.html>, 15. 5. 19.
Heo, Emilia S. (2012): Reconciling Enemy States in Europe and Asia. New York: Palgrave Macmillan.
Ivković, Željko (2018): Četvrt stoljeća odzločina u Trusini – Hrvata tamo više nema. Accessible at https://www.nedjelja.ba/hr/iz-zivota/razmisljanje/cetvrt-stoljeca-od-zlocina-u-trusini-hrvata-tamo-vise-nema/4774, 16. 5. 2018.
Jenne, Erin K. (2011): The Causes and Consequences of Ethnic Cleansing. In Karl Cordell, Stefen Wolff (eds.), Routledge Handbook of Ethnic Conflict. London and New York.
Jesse Neal. G, and Kristen P. Williams (2011): Ethnic conflict. A systematic approach to cases of conflict. Washington D.C.: CQ Press.
Kaldor, Mary (1999): New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. Stanford: Stanford University Press.
Lederach, Jean Paul (1997): Building Peace: Reconciliation in Divided Societies. Washington D.C.: USIP.
Lederach, Jean Paul (1995): Preparing for Peace: Conflict Transformation Across Cultures. New York: Syracuse University Press.
Llewellyn, Jennifer and Daniel Philpott (2014): Restorative Justice, Reconciliation and Peacebuilding. New York: Oxford University Press.

Martin, David (1997): Does Christianity Cause War? New York: Oxford University Press.

Mo si, Dominique (2012): Geopolityka emocji. Jak kultury strachu, upokorzenia i emocji przeobrażają świat. [Geopolitics of Emotion: How the Culture of Fear, Humiliation and Emotion is Transforming the World]. Warsaw.

MRV BiH (2019): Interreligious Council in Bosnia and Herzegovina. Accessible at https://www.mrv.ba/lat, 28. 2. 2019.

Münkler, Herfried (2004): Wojny naszych czasów. [The Wars of Our Times]. Cracow: Wydawnictwo WAM.

Nussbaum, Martha C. (2015): Political Emotions: Why Love Matters for Justice. Cambridge: Harvard University Press.

Nye, Joseph, (2009): Konflikty międzynarodowe. Wprowadzenie do teorii i historii. [International Conflicts. Introduction to Theory and History]. Warsaw: Wydawnictwa Naukowe i Profesjonalne.

Perica, Vjekoslav (2006a): Balkanski idoli/1/, Biblioteka XX veka, Beograd.

Perica, Vjekoslav (2006b): Balkanski idoli/2/, Biblioteka XX veka, Beograd.

Philpott, Daniel (2012): Just and Unjust peace: An Ethic of Political Reconciliation. New York: Oxford University Press.

Philpott, Daniel (2010): Reconciliation: A Catholic Ethic for Peacebuilding in the Political Order. In R.J. Schreiter, R.S. Appleby and G.F. Powers (eds.), Peacebuilding: Catholic Theology, Ethics, and Praxis. New York: Orbis Books.

Radić, Radmila (2003): Religion in a Multinational State: the case of Yugoslavia. In D. Djokić (ed.), Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992. London: Hurst & Company.

Rotfeld, Adam D. (2014): Poland-Germany-Russia: An Experience with the Reconciliation Process and Dialogue. In J. Szczudlik-Tatar and P. Majssner (eds.), Polish Experience in Reconciliation: A Model for Rapprochement in East Asia? Warsaw.

Religion and Peacebuilding (2019): Religion & Peacebuilding Processes. Accessible at http://www.peacebuildinginitiative.org/index9aa2.html?pageId=1827, 3. 6. 2019.

Ramsbotham, Oliver, Timothy Woodhouse and Hugh Miall (2011): Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Resolution of Deadly Conflicts. Cambridge: Polity Press.

Renner, Judith and Alexander Spencer (2012): Reconciliation after Terrorism: Strategy, Possibility or Absurdity? New York: Routledge.

Seibert, Leif-Hagen (2018): Religious Credibility under Fire. Determinants of Religious Legitimacy in Postwar Bosnia and Herzegovina. Springer VS Bielefeld.

Taras, Raymond C. and Rajat Ganguly (2010): Understanding ethnic conflict, Longman.

Verdeja, Ernesto (2014): What is Political Reconciliation? In Mobilizing Ideas. 3 February 2014. Accessible at <https://mobilizingideas.wordpress.com/2014/02/03/what-is-political-reconciliation/>, 16. 10. 2018.

Vulliamy, Ed (2016): Wojna umarła, niech żyje wojna. Bośniackie rozrachunki [The War Is Dead, Long Live the War. Bosnian Reckoning], 23, 25, 63. Wołowiec.

WSCF Europe (2015): History of the Interreligious Council of Bosnia and Herzegovina, Accessible at http://wscf-europe.org/news/history-of-the-interreligious-council-of-bosnia-and-herzegovina/, 2. 7. 2019.

Peacebuilding initiative: Accessible at http://www.peacebuildinginitiative.org/index9aa2.html?pageId=1827, 11. 1. 2019.

SOURCES

Drljo, Darko (2018): Speech delivered on 23 April, 2018 at the European workshop on dealing with the violence burdened past of Bosnia and Herzegovina. A contribution to dialogue and a culture of listening and solidarity (Visiting: Bradina, Trusina, Ahmići, Kruščica), Sarajevo, BiH. Organisers: Maximilian Kolbe Stiftung, Berlin; Interreligious Council of Bosnia and Herzegovina; Renovabis. Available from the author's archives.

Husić, Mahir ef. (2018): Speech delivered on 23 April 2018 at the European workshop on dealing with the violence burdened past of Bosnia and Herzegovina. A contribution to dialogue and a culture of listening and solidarity (Visiting: Bradina, Trusina, Ahmići, Kruščica), Sarajevo, BiH. Organisers: Maximilian Kolbe Stiftung, Berlin; Interreligious Council of Bosnia and Herzegovina; Renovabis. Available from the author's archive.

Kovačević, Emir (2018): Speech delivered on 23 April, 2018 at the European workshop on dealing with the violence burdened past of Bosnia and Herzegovina. A contribution to dialogue and a culture of listening and solidarity (Visiting: Bradina, Trusina, Ahmići, Kruščica), Sarajevo, BiH. Organisers: Maximilian Kolbe Stiftung, Berlin; Interreligious Council of Bosnia and Herzegovina; Renovabis. Available from the author's archive.

Lüer, Jörg (2018): Memory, Truth, Justice: Perspectives on Dealing with Violence Burdened Past, German Commission for Justice and Peace, 27 June 2018. Available from the author's archives.

Luer, Jörg (2018): Speech delivered on 23 April, 2018 at the European workshop on dealing with the violence burdened past of Bosnia and Herzegovina. A contribution to dialogue and a culture of listening and solidarity (Visiting: Bradina, Trusina, Ahmići, Kruščica), Sarajevo, BiH. Organizers: Maximilian Kolbe Stiftung, Berlin; Interreligious Council of Bosnia and Herzegovina; Renovabis. Available from the author's archives.

Survivor 1 (2018): Testimony given in Catholic church on 23 April, 2018 at the European workshop on dealing with the violence burdened past of Bosnia and Herzegovina. A contribution to dialogue and a culture of listening and solidarity (Visiting: Bradina, Trusina, Ahmići, Kruščica), Sarajevo, BiH. Organisers: Maximilian Kolbe Stiftung, Berlin; Interreligious Council of Bosnia and Herzegovina; Renovabis. Available from the author's archives.

Survivor 2 (2018): Testimony given on 25 April 2018 in a mosque in Ahmići during the European Workshop on dealing with the violence burdened past of Bosnia and Herzegovina. A contribution to dialogue and a culture of listening and solidarity (Visiting: Bradina, Trusina, Ahmići, Kruščica), Sarajevo, BiH.

Organisers: Maximilian Kolbe Stiftung, Berlin; Interreligious Council of Bosnia and Herzegovina; Renovabis. Available from the author's archives.

Survivor 3 (2018): Testimony given on 25 April 2018 in a mosque in Ahmići during the European Workshop on dealing with the violence burdened past of Bosnia and Herzegovina. A contribution to dialogue and a culture of listening and solidarity (Visiting: Bradina, Trusina, Ahmići, Kruščica), Sarajevo, BiH. Organisers: Maximilian Kolbe Stiftung, Berlin; Interreligious Council of Bosnia and Herzegovina; Renovabis.

Survivor 4 (2018): Testimony given on 25 April 2018 in a mosque in Ahmići during the European Workshop on dealing with the violence burdened past of Bosnia and Herzegovina. A contribution to dialogue and a culture of listening and solidarity (Visiting: Bradina, Trusina, Ahmići, Kruščica), Sarajevo, BiH. Organisers: Maximilian Kolbe Stiftung, Berlin; Interreligious Council of Bosnia and Herzegovina; Renovabis. Available from the author's archives.

*Metka KUHAR, Gaja ZAGER KOCJAN**

KONGLOMERAT TRAVME: OBREMENJUJOČE IZKUŠNJE V OTROŠTVU IN NJIHOVO SOCIALNO-DEMOGRAFSKO OZADJE**

Povzetek. *V Sloveniji smo leta 2019 na velikem panelnem vzorcu odraslih prebivalcev izvedli prvo študijo obremenjujočih izkušenj iz otroštva (OIO). V prispevku predstavljamo njihovo razširjenost, medsebojne povezave in socialno-demografsko ozadje. Več kot tri četrtine udeležencev je doživelo vsaj eno OIO, več kot četrtina pa štiri ali več OIO. Najpogostejši OIO, o katerih so poročali udeleženci, sta čustveno in fizično nasilje. Skladno s predhodnimi študijami so rezultati pokazali, da se različne OIO pogosto pojavljajo v kombinaciji ter so pogostejše v družinah z nizkim socialno-ekonomskim statusom. Dosedanje študije opozarjajo na pomemben učinek OIO na telesno, duševno in socialno funkcioniranje posameznikov skozi vse življenje, zato je nujno, da jih naslovimo s celovito nacionalno strategijo in izvedbenimi načrti v relevantnih sektorjih.*

Ključni pojmi: *obremenjujoče izkušnje v otroštvu, nasilje, zanemarjanje, zasvojenost, težave v duševnim zdravju, revščina*

Uvod

Obremenjujoče izkušnje v otroštvu (angl. *Adverse Childhood Experiences*, poznane tudi pod okrajšavo *ACE*; v slovenskem jeziku OIO) so potencialno travmatični dogodki ali izkušnje v otroštvu, ki so pomembno povezane z različnimi negativnimi izidi ne samo v otroštvu, ampak tudi v odraslosti, na primer z zdravstvenimi kazalniki, psihosocialnim funkcioniranjem in splošno kakovostjo življenja. V OIO-študijah se največkrat meri 10 kategorij obremenjujočih izkušenj v otroštvu. Pet kategorij je osebnih izkušenj: psihično, fizično in spolno nasilje oz. zloraba ter psihično in fizično zanemarjanje. Pet kategorij pa se navezuje na ostale družinske člane oz. člane gospodinjstva (izvorno poimenovane disfunkcije v gospodinjstvu). Mednje uvrščamo

* *Dr. Metka Kuhar, redna profesorica, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija; dr. Gaja Zager Kocjan, docentka, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in Nacionalni inštitut za javno zdravje, Slovenija.*

** *Izvirni znanstveni članek.*

nasilje med odraslimi člani gospodinjstva, zasvojenost, duševne težave in kriminalno dejanje odraslega člana gospodinjstva ter razveza[1] staršev oziroma prekinitev stika med otrokom in starši zaradi smrti starša, razveze ali zapustitve (Anda et al., 2010; WHO, 2018). Prva študija OIO (Felitti et al., 1998) je bila izvedena v Južni Kaliforniji v obdobju 1995–97 na vzorcu več kot 17.000 oseb. Ugotovili so, da so obremenjujoče izkušnje v otroštvu zelo pogoste: 67 % udeležencev je poročalo o vsaj eni OIO, 13 % o štirih ali več (Anda in Felitti, 2003). OIO so bile povezane s slabšim fizičnim in duševnim zdravjem, tveganimi vedenji v otroštvu in odraslosti in drugimi neugodnimi izidi (npr. nižja stopnja izobrazbe in nižji materialni status v odraslosti) (npr. Felitti et al., 1998). Od leta 2009 pod vodstvom Centra za nadzor bolezni in preventivo v večini držav ZDA sistematično zbirajo podatke o razširjenosti OIO. Študije o OIO so prav tako že izvedli v večini evropskih držav ter tudi drugje po svetu in rezultati o razširjenosti teh izkušenj in njihovih posledicah so v vseh raziskavah zelo podobni (npr. Hughes et al., 2017; Norman et al., 2012). V tem prispevku predstavimo razširjenost OIO, njihovo medsebojno povezanost in povezanost s socialno-demografskimi dejavniki na slovenskem vzorcu.

Različne OIO so pogosto povezane med sabo (npr. Dong et al., 2004; Finkelhor et al., 2007), kar pomeni, da so posamezniki, ki so doživeli eno tako izkušnjo, verjetno doživeli tudi eno ali več drugih OIO. Višje število OIO pomeni večje tveganje za vse vrste neugodnih izidov, tudi ob kontroli socialno-demografskih dejavnikov (Felitti et al., 1998). Na področju raziskav viktimizacije in zanemarjanja otrok je bil pred prvo OIO-študijo sredi devetdesetih poudarek na preučevanje posameznih obremenjujočih izkušenj (npr. spolna zloraba, telesno nasilje), kasnejše študije pa izrazito poudarjajo rabo kumulativnih mer (npr. Dong et al., 2004).

Blažilno delujejo varovalni dejavniki iz otroštva, npr. podporni odnosi v širšem družinskem krogu ali soseski (npr. Crandall et al., 2019), psihična odpornost[2] (npr. Beutel et al., 2017), z zdravjem povezana vedenja in socialno-ekonomski status v odraslosti, ravno obratno pa velja za obremenjujoče izkušnje iz obdobja po 18. letu (npr. Monnat in Chandler, 2015; Nurius et al., 2015). Tudi vrsta oz. kombinacija OIO (npr. zanemarjanje vs. nasilje), njihova stopnja resnosti in trajanje ter razvojno obdobje, v katerem je prišlo do OIO, se povezujejo z različnimi vrstami in intenzivnostjo negativnih izidov (npr. Hambrick et al., 2019; Turner et al., 2019).

Obstoječe študije opozarjajo tudi na močno povezanost med številom OIO in revščino oz. nizkim socialno-ekonomskim statusom (SES) v otroštvu (glej npr. metaanalizo relevantnih študij od leta 1998 dalje; Walsch et

[1] *Pod terminom razveza so zajete tako razveze zakonskih kot partnerskih zvez.*

[2] *V slovenščini se uporablja tudi izraz osebnostna prožnost (angl. resilience).*

al., 2019). Nekateri avtorji (npr. Hughes in Tucker, 2018) predlagajo, da se revščina obravnava kot dodatna OIO oz. ena izmed osnovnih OIO, oz. poudarjajo, da se socialno-ekonomske prikrajšanosti v OIO-študijah ne sme spregledovati (Braveman et al., 2018; Taylor-Robinson et al., 2019). Obenem pa OIO ne moremo zreducirati zgolj ali pretežno na slab(š)e socialno-ekonomske okoliščine; raziskave kažejo, da povezava med OIO in neugodnimi izidi (npr. zdravstvenimi) ostaja tudi ob sočasni kontroli SES (npr. Kelly-Irving in Delpierre, 2019).

V Sloveniji je po zadnjih podatkih SURS-a (2020) kljub socialnim transferjem kar 13,3 % oseb pod pragom tveganja revščine, 16,2 % pa pod mejo tveganja socialne izključenosti. Tveganji sta posebej visoki med brezposelnimi. Mešl (2018) ter Mešl in Ilešič Toš (2020) opozarjajo, da okoliščine revščine in socialne izključenosti ter nenehen preživetveni boj povzročajo preobremenjenost in destabilizacijo družine in vzdržujejo kronično nakopičenost problemov. Pogosto prihaja do transgeneracijskega prenosa dominantne družinske zgodbe o neuspehu. Na področju socialnega dela pri nas se je za družine s kompleksnimi, raznovrstnimi problemi (glej tudi Sternad, 2012) uveljavilo poimenovanje »družine s številnimi izzivi« (Mešl in Ilešič Toš, 2020). Avtorici opozarjata, da teh fenomenov ne smemo obravnavati kot individualnih patologij ter s tem odgovornost pripisovati posameznim družinam. Doslej še ni bilo kvantitativne študije, ki bi podala bolj sistematičen vpogled v to, kaj vse tvori obremenjujoče okoliščine družin s številnimi izzivi, imamo le kvalitativne opise posameznih primerov (glej tudi Kodele in Mešl, 2016).

Poleg nizkega SES v otroštvu se lahko z OIO povezujejo tudi drugi demografski dejavniki z medsebojnimi vplivi, in sicer tako na ravni posameznikov (npr. posameznega starša) in družin kot tudi širše skupnosti in družbe. Zato v tej raziskavi pozornost namenjamo tudi drugim socialno-demografskim dejavnikom, kot so spol, starost, narodnost in velikost kraja bivanja. V tujih študijah se konsistentno kažejo razlike v pojavnosti OIO še zlasti glede na raso/etničnost (npr. Slopen et al., 2016). Kar se tiče spola, iz dosedanjih študij vidimo, da ženske pogosteje poročajo o spolni zlorabi, moški pa o čustvenem in telesnem nasilju (glej npr. Cunningham et al., 2014). Glede starosti je med evropskimi OIO-študijami najbolj primerljiva madžarska študija, ki je bila prav tako izvedena na obsežnem panelnem vzorcu in omogoča vpogled v povezanost med OIO in starostnimi skupinami (Nagy et al., 2019). Najvišjo pojavnost OIO so v tej študiji ugotovili v najmlajši starostni skupini udeležencev (18–29 let). Glede velikosti kraja bivanja obstoječe študije prinašajo različne izsledke, npr. da med ruralno in urbano populacijo ni razlik v pojavnosti OIO (Crouch et al., 2020) ali da so prebivalci ruralnih območij izpostavljeni večjemu tveganju za nekatere OIO (Talbot et al., 2016).

Raziskovalni problem

V Sloveniji smo leta 2019 na velikem panelnem vzorcu odraslih prebivalcev prvič izvedli OIO-študijo. Namen tega prispevka je preučiti razširjenost OIO in povezave med različnimi OIO na slovenskem vzorcu. Zanima nas povprečno število pridruženih OIO in velikost tveganja za različne pridružene OIO pri osebah, ki so doživele posamezno OIO. Poleg tega nas zanimajo povezave izbranih socialno-demografskih dejavnikov (socialno-ekonomskega statusa, spola, starostnih skupin, narodnosti in velikosti kraja bivanja do 18. leta starosti) s povprečnih številom OIO in tveganjem za posamezne OIO. Pričakujemo, da se bo z več OIO in povečanim tveganjem za različne OIO najbolj povezoval nizek socialno-ekonomski status v otroštvu.

Odgovori na ta vprašanja so pomembni z vidika obstoječega in nadaljnjega naslavljanja OIO, kar je v številnih državah že oz. bi povsod eksplicitno in sistematično morala biti prioriteta politik in tudi konkretnih praks v različnih sferah (npr. zdravstvo, socialno varstvo, šolstvo) (Welsh et al., 2019). Tematika je bila doslej pri nas relativno spregledana in ni bila sistematično naslovljena s celovito nacionalno strategijo in izvedbenimi načrti v relevantnih sektorjih.

Metoda

Udeleženci in postopek

Vzorčenje je izvedla raziskovalna agencija na podlagi svojega spletnega panela po zastavljenih kvotnih skupinah (spol, starost, statistične regije in izobrazba) glede na splošno populacijo 18- do 75-letnikov. Zbiranje podatkov je potekalo v obliki spletnega anketiranja med 14. 2. in 10. 4. 2019. Izpolnjevanje spletne ankete je v povprečju trajalo 27 minut. Anketo je v celoti izpolnilo 4940 posameznikov. Podatkovna baza je bila utežena po spolu, starosti, izobrazbi in statističnih regijah, tako da čim ustrezneje odraža slovensko stanje v obdobju anketiranja.

Pregled nekaterih demografskih značilnosti uteženega vzorca prikazuje Tabela 1. Nizek socialno-ekonomski status v otroštvu smo pripisali tistim udeležencem raziskave, ki so hkrati ocenili svoj materialni položaj v otroštvu kot slabši ali precej slabši v primerjavi z vrstniki ter navedli, da sta imela mati in/ali oče nizko izobrazbo (tj. le dokončano ali nedokončano osnovno šolo). Takih udeležencev je bilo 21,6 %. 6,5 % udeležencev ni bilo slovenske narodnosti; med njimi jih je bilo 2,1 % hrvaške in prav toliko srbske narodnosti ter 1,1 %, bošnjaške ter prav toliko drugih narodnosti. Pregled po izobrazbeni strukturi pokaže, da je imelo 43,9 % udeležencev največ poklicno izobrazbo, 31,0 % strokovno srednješolsko ali gimnazijsko izobrazbo ter

25,0 % višje- ali visokošolsko izobrazbo. Šolajočih je bilo 5,9 % udeležencev, 55,7 % zaposlenih ali samozaposlenih, 0,5 % kmetovalcev, 10,5 % brezposelnih, 26,5 % upokojenih, preostali pa so izbrali odgovor »drugo«.

Merski inštrument

Merili smo deset OIO, ki so podrobneje predstavljene v nadaljevanju. Vprašanja se nanašajo na odrasle člane gospodinjstva, razen pri spolni zlorabi, pri čemer se nanašajo tudi na storilce zunaj družine/gospodinjstva, in sicer na osebe, vsaj pet let starejše od udeleženca raziskave.

Pri oblikovanju vprašanj smo izhajali iz izvorne študije (Felitti et al., 1998), t. i. kalkulatorja števila OIO (Anda et al., 2010). Ta zajema vprašanja, ki jih ameriški Centri za nadzor nad boleznimi in preventivo zastavljajo v okviru rednega spremljanja vedenjskih dejavnikov tveganja (angl. *The Behavioral Risk Factor Surveillance System*; CDC, b. d.), in vprašanja iz Mednarodnega vprašalnika obremenjujočih izkušenj v otroštvu (WHO, 2018).

Način merjenja posameznih OIO v različnih študijah ni identičen. Nasilje med odraslimi člani gospodinjstva so na primer v izvorni študiji merili le kot nasilje nad materjo, dandanes pa je ta kategorija širša in lahko vključuje tudi nasilje starih staršev nad starši ter druge oblike družinskega nasilja.

Vsako OIO smo merili z več postavkami. Odgovorne kategorije pri postavkah za posamezne OIO niso enotne. Pri petih OIO so udeleženci podali odgovor, kako pogosto so doživeli/doživljali posamezno izkušnjo na petstopenjski lestvici (nikoli, enkrat, nekajkrat, pogosto, zelo pogosto), pri štirih OIO sta bila odgovora da ali ne, pri enem OIO pa drži ali ne drži. Če je udeleženec raziskave vsaj pri eni od postavk za posamezno OIO označil, da je bila prisotna do njegovega 18. leta ali da jo je doživel vsaj nekajkrat, je zanjo dobil točko. Pri spolni zlorabi je oseba dobila točko v primeru, da je na katero koli od navedenih postavk odgovorila z (vsaj) enkrat. Točkovanje posameznih OIO je dihotomno (vrednosti 0 ali 1), točke pa nato seštejemo, da dobimo število vseh OIO, ki jih je doživel posameznik.

Najprej smo preverjali, ali so bili udeleženci v svojih prvih 18. letih izpostavljeni kateri izmed oblik zlorab/nasilja ali zanemarjanja v družini.

Čustveno nasilje – OIO1 (odgovori od nikoli do zelo pogosto):

- *Starš, stari starš ali drugi odrasli član gospodinjstva (najmanj ena oseba) je kričal/a name, me žalil/a, me poniževal/a.*
- *Starš, stari starš ali drugi odrasli član gospodinjstva (najmanj ena oseba) se je obnašal/a tako, da me je bilo strah, da me bo telesno poškodoval/a.*
- *Čutil/a sem, da so me družinski člani z besedami prizadeli, poniževali ali me žalili.*

Telesno nasilje – OIO2 (odgovori od nikoli do zelo pogosto):
- *Starš, stari starš ali drugi odrasli član gospodinjstva (najmanj ena oseba) me je odrival/a, suval/a, grabil/a, klofutal/a ali metal/a stvari vame.*
- *Starš, stari starš ali drugi odrasli član gospodinjstva (najmanj ena oseba) me je brcal/a, grizel/a, udarjal/a s pestjo ali z nečim tepel/a.*
- *Starš, stari starš ali drugi odrasli član gospodinjstva (najmanj ena oseba) me je udaril/a ali tepel/a.*
- *Starš, stari starš ali drugi odrasli član gospodinjstva (najmanj ena oseba) me je udaril/a tako močno, da se mi je poznalo ali da sem bil/a poškodovan/a.*
- *Starš, stari starš ali drugi odrasli član gospodinjstva (najmanj ena oseba) mi je grozil/a s strelnim orožjem ali nožem.*

Spolna zloraba ali nasilje – OIO3 (odgovori od nikoli do zelo pogosto):
- *Odrasli ali oseba, vsaj pet let starejša od mene, me je silila, da gledam pornografske slike ali filme, gledam ali kažem spolne organe ali gledam spolni odnos.*[3]
- *Odrasli ali oseba, vsaj pet let starejša od mene, se me je dotikala ali/in me silila, da se ga/je dotikam na seksualni način.*
- *Odrasli ali oseba, vsaj pet let starejša od mene, me je napeljevala in/ali silila k spolnemu odnosu (oralnemu, vaginalnemu, analnemu).*
- *Odrasli ali oseba, vsaj pet let starejša od mene, me je prisilila v oralni, vaginalni ali analni spolni odnos.*

Čustveno zanemarjanje – OIO4 (odgovora drži ali ne drži):
- *Čutil/a sem, da me nihče v družini ni imel zares rad ali/in da ni nihče mislil, da sem pomemben/a, vreden/a ljubezni, edinstven/a.*
- *Čutil/a sem, da v naši družini nismo bili pozorni drug do drugega/nismo skrbeli drug za drugega, si nismo bili blizu, se med seboj nismo podpirali oziroma nismo bili povezani.*
- *Čutil/a sem, da me je najmanj ena oseba v družini sovražila.*
- *Čutil/a oz. vedel/a sem, da so si moji starši želeli, da se ne bi nikoli rodil/a.*

Fizično zanemarjanje – OIO5 (odgovori od nikoli do zelo pogosto):
- *Zgodilo se je, da v otroštvu in mladosti do 18. leta nisem imel/a dovolj hrane. Bil/a sem lačna.*
- *Zgodilo se je, da sem v otroštvu in mladosti do 18. leta moral/a nositi umazana, ponošena, zastarela oblačila.*
- *Zgodilo se je, da v otroštvu in mladosti do 18. leta nisem imel/a nikogar, ki bi me zaščitil.*

[3] *To postavko smo dodali v okviru te študije – je ni v predhodnih (Anda idr., 2010; Felitti idr., 1998; WHO, 2018).*

- *Zgodilo se je, da v otroštvu in mladosti do 18. leta so bili moji starši ali skrbniki tako pijani ali »zadeti« ali drugače neodgovorni, da niso mogli poskrbeti zame.*

Sledi pet disfunkcij v gospodinjstvu.

Telesno nasilje/zlorabe med odraslimi člani gospodinjstva – OIO6 (odgovori od nikoli do zelo pogosto):

- *Bil/a sem priča telesnemu nasilju ali zlorabam med starši oz. odraslimi člani gospodinjstva (npr. oče je pretepal mamo, dedek ali babica enega od staršev itd.).*

Odrasli član gospodinjstva s težavami v duševnem zdravju – OIO7 (odgovora da ali ne):

- *Vsaj eden od članov gospodinjstva je bil pogosto depresiven, psihično nestabilen, je imel/a psihiatrično diagnozo itd.*
- *Je kdo od članov gospodinjstva naredil samomor?*

Zasvojenost odraslega člana gospodinjstva – OIO8 (odgovora da ali ne):

- *Do 18. leta sem živel/a z nekom, ki je bil zasvojen z alkoholom.*
- *Do 18. leta sem živel/a z nekom, ki je uporabljal prepovedane droge.*
- *Do 18. leta sem živel/a z nekom, ki je zlorabljal zdravila (npr. uspavala, protibolečinska sredstva itd.).*[4]

Razveza staršev, smrt biološkega starša, zapustitev s strani starša ali skrbnika – OIO9 (odgovora da ali ne):

- *Ali vam je mama umrla do vašega 18. leta?*
- *Ali vam je oče umrl do vašega 18. leta?*
- *V obdobju do 6. leta starosti / med sedmim in dvanajstim letom / med trinajstim in osemnajstim letom večino časa nisem živel/a z obema biološkima staršema.*[5]
- *Zgodilo se je, da v obdobju do 18. leta s staršem oz. skrbnikom dalj časa (na primer več mesecev) nisem imel/a stika zaradi razveze, razhoda, ker je zapustil/a družino.*

Kriminalna dejanja odraslega člana gospodinjstva – OIO10 (odgovora da ali ne):

- *Je bil kdo od članov gospodinjstva v zaporu?*
- *Je kdo od članov gospodinjstva storil hujše kaznivo dejanje?*

[4] *To postavko smo dodali v okviru te študije – je ni v predhodnih (Anda idr., 2010; Felitti idr., 1998; WHO, 2018).*

[5] *Namesto vprašanja o ločitvi/razhodu staršev smo vprašanje formulirali širše (Anda idr., 2010; Felitti idr., 1998; WHO, 2018).*

Analiza podatkov

Preliminarna analiza podatkov je zajemala prikaz povprečnega števila OIO in deleža posameznikov v različnih kategorijah izpostavljenosti OIO (0 OIO, 1–3 OIO, 4–6 OIO in ≥7 OIO) glede na demografske značilnosti vzorca. Razlike v povprečnem številu OIO med demografskimi skupinami smo preverjali s *t*-testom za neodvisna vzorca oziroma z analizo variance, razlike v kategorijah izpostavljenosti OIO pa s χ^2-testom. Za osebe, ki so poročale o posamezni OIO, smo izračunali tudi povprečno število pridruženih OIO.

V nadaljevanju smo izračunali prevalence posameznih OIO za različne demografske skupine in z logističnimi regresijskimi analizami ocenili povezanost demografskih značilnosti s tveganjem za posamezne OIO. Nazadnje smo z logističnimi regresijskimi analizami ob kontroli spola in starosti ugotavljali še, ali je za osebe s posamezno OIO značilno večje tveganje za druge pridružene OIO v primerjavi z osebami, ki o tej OIO niso poročale.

Tabela 1: DEMOGRAFSKE ZNAČILNOSTI VZORCA IN ŠTEVILO OIO GLEDE NA DEMOGRAFSKE KATEGORIJE

	N	%	Povprečno št. OIO	*t/F*	Število vseh OIO				χ^2
					0	1–3	4–6	≥7	
Vsi	4939	100	2,4		23,5	49,2	21,3	6,0	
Spol				-7,5***					66,6***
Moški	2513	50,9	2,1		24,5	52,5	19,3	3,8	
Ženski	2426	49,1	2,6		22,4	45,8	23,4	8,3	
Starost				6,5***					31,2***
18–30 let	919	18,6	2,2		25,1	52,2	17,7	5,0	
31–45 let	1436	29,1	2,4		22,3	51,1	20,1	6,5	
46–60 let	1440	29,2	2,6		21,2	48,1	24,0	6,7	
61–75 let	1143	23,1	2,3		26,5	45,9	22,2	5,3	
SES v otroštvu				-18,4***					345,9***
Boljši/enak	3873	78,4	2,0		27,1	51,0	18,2	3,7	
Slabši	1066	21,6	3,6		10,4	42,9	32,3	14,4	
Narodnost				-,1					,6
Slovenska	4619	93,5	2,4		23,5	49,1	21,3	6,0	
Drugo	320	6,5	2,4		22,5	51,2	20,2	6,0	
Kraj bivanja do 18. leta				3,1*					9,8
LJ/MB	1030	20,9	2,5		22,8	47,4	22,6	7,2	
Srednje veliko mesto	834	16,9	2,2		23,9	51,5	20,3	4,3	
Manjše mesto	1206	24,4	2,4		23,4	49,7	21,1	5,8	
Vas/podeželje	1868	37,8	2,4		23,7	49,0	21,1	6,2	

Opomba. * $p < ,05$; ** $p < ,01$; *** $p < ,001$. Srednje veliko mesto: 10.000–100.000 prebivalcev; manjše mesto: 1.000–10.000 prebivalcev; vas/podeželje: manj kot 1.000 prebivalcev.

Vir: avtorjev lastni prikaz.

Rezultati

Udeleženci raziskave so v povprečju poročali o 2,4 OIO; slaba polovica jih je poročala o 1–3 OIO, slaba četrtina ni doživela nobene OIO, 6 % pa jih je poročalo o več kot 7 OIO (Tabela 1). Med ženskami je bilo povprečno število OIO večje kot med moškimi. Značilne so bile tudi razlike med starostnimi skupinami. O največ OIO so poročali posamezniki, stari 46–60 let, o najmanj OIO pa mladi odrasli, stari 18–30 let. Precejšnje razlike je opaziti glede SES. Tisti z nižjim SES so poročali o večjem številu OIO v primerjavi s tistimi z višjim SES v otroštvu. Razlike glede na kraj bivanja v otroštvu so bile majhne, še manjše so bile razlike glede na narodnost (slovenska ali druga).

Med različnimi OIO je več kot polovica udeležencev poročala o čustvenem nasilju, dobri dve petini pa o telesnem nasilju (Tabela 2). Slaba tretjina jih je poročala o razvezi staršev/zapustitvi/izgubi starša, petina o čustvenem zanemarjanju in petina o fizičnem zanemarjanju. Najmanj jih je poročalo o kriminalnih dejanjih odraslega člana gospodinjstva in o spolni zlorabi/nasilju. Največ pridruženih OIO se pojavlja pri kriminalnih dejanjih odraslega člana gospodinjstva, telesnem nasilju med odraslimi člani gospodinjstva, duševnih težavah odraslega člana gospodinjstva in spolni zlorabi/nasilju. Najmanj pridruženih OIO je značilnih za čustveno nasilje in razvezo staršev/zapustitev/izgubo starša.

O vseh OIO, razen o telesnem nasilju in zasvojenosti odraslega člana gospodinjstva, so pogosteje poročale ženske v primerjavi z moškimi (Tabela 3). Primerjava starostnih skupin pokaže, da so mladi odrasli redkeje poročali o telesnem nasilju, fizičnem zanemarjanju, spolnih zlorabah in nasilju,

Tabela 2: PREVALENCA POSAMEZNIH OIO IN ŠTEVILO PRIDRUŽENIH OIO

	N	%	Povpr. št. pridruženih OIO	Število pridruženih OIO		
				0–2	3–5	≥6
OIO1 Čustveno nasilje	2737	55,4	2,7	52,2	37,0	10,8
OIO2 Telesno nasilje	2109	42,7	3,0	46,1	40,6	13,3
OIO3 Čustveno zanemarjanje	1237	25,0	4,0	21,6	55,2	23,2
OIO4 Fizično zanemarjanje	1195	24,2	4,0	21,9	54,5	23,5
OIO5 Spolna zloraba/nasilje	296	6,0	4,3	23,6	41,9	34,5
OIO6 Ločitev/zapustitev/izguba starša	1502	30,4	2,7	53,7	32,1	14,2
OIO7 Telesno nasilje med odraslimi	799	16,2	4,5	14,1	55,6	30,2
OIO8 Zasvojenost	1040	21,1	3,8	30,1	46,0	24,0
OIO9 Duševne težave	643	13,0	4,3	22,7	45,2	32,0
OIO10 Kriminal	161	3,3	4,8	21,6	32,7	45,6

Vir: avtorjev lastni prikaz.

Tabela 3: POSAMEZNE OIO GLEDE NA DEMOGRAFSKE KATEGORIJE.

		OIO1		OIO2		OIO3		OIO4		OIO5		OIO6		OIO7		OIO8		OIO9		OIO10	
		%	OR	%	OR	%	OR	%	OR	%	OR	%	OR	%	OR	%	OR	%	OR	%	OR
Spol	Moški (= Ref)	53,1		43,4		19,8		20,7		2,6		28,5		13,9		20,3		10,1		2,2	
	Ženski	57,9	1,2 ***	42,0	,9	30,5	1,8***	27,9	1,5***	9,5	3,9***	32,4	1,2**	18,6	1,4***	21,8	1,1	16,0	1,7***	4,4	2,0***
Starost	18-30 let (= Ref)	56,6		33,6		24,4		17,5		4,0		31,0		11,5		17,9		17,8		3,6	
	31–45 let	57,9	1,1	42,3	1,4***	24,5	1,0	21,6	1,3*	6,3	1,6*	27,9	,9	17,6	1,7***	24,3	1,5***	14,5	,8*	3,2	,9
	46–60 let	57,2	1,0	48,6	1,9***	27,3	1,2	26,8	1,7**	6,6	1,7**	32,8	1,1	18,6	1,8***	22,2	1,3*	12,1	,6***	2,8	,8
	61–75 let	49,1	,7 ***	43,1	1,5***	23,4	,9	29,5	2,0**	6,4	1,6*	30,0	1,0	15,1	1,4*	18,0	1,0	8,5	,4***	3,6	1,0
SES v otroštvu	Boljši/enak (= Ref)	52,1		39,3		20,8		17,4		5,0		27,2		12,9		17,3		10,8		2,1	
	Slabši	67,6	1,9 ***	55,2	1,9***	40,6	2,6***	48,9	4,5***	9,5	2,0***	42,0	1,9***	28,1	2,6***	34,5	2,5***	21,1	2,2***	7,5	3,9***
Narodnost	Slovenska (= Ref)	55,2		42,7		25,1		24,3		6,0		30,6		16,1		20,8		13,1		3,3	
	Drugo	58,1	1,1	42,3	1,0	23,9	,9	22,2	,9	6,5	1,1	28,1	,9	17,8	1,1	24,2	1,2	11,6	,9	3,1	,9
Kraj bivanja do 18. leta	LJ/MB (= Ref)	56,0		43,8		25,1		24,4		6,8		36,1		17,5		21,6		12,6		3,2	
	Srednje veliko mesto	51,9	,8	40,0	,9	22,1	,8	19,3	,7**	5,6	,8	30,6	,8*	15,4	,9	18,2	,8	11,4	,9	2,9	,9
	Manjše mesto	56,6	1,0	42,8	1,0	24,7	1,0	21,1	,8	6,1	,9	30,7	,8**	16,4	,9	22,1	1,0	14,0	1,1	3,0	,9
	Vas/podeželje	55,9	1,0	43,2	1,0	26,5	1,1	28,3	1,2*	5,7	,8	27,0	,7***	15,7	,9	21,4	1,0	13,3	1,1	3,6	1,1

Opomba. OIO1 = Čustveno nasilje, OIO2 = Telesno nasilje, OIO3 = Čustveno zanemarjanje, OIO4 = Fizično zanemarjanje, OIO5 = Spolna zloraba/nasilje, OIO6 = Ločitev/zapustitev/izguba starša, OIO7 = Telesno nasilje med odraslimi, OIO8 = Zasvojenost, OIO9 = Duševne težave, OIO10 = Kriminal. OR = razmerje obetov v logističnem regresijskem modelu. Ref = referenčna skupina. * $p < ,05$; ** $p < ,01$; *** $p < ,001$.

Vir: avtorjev lastni prikaz.

Tabela 4: PREVALENCA IN TVEGANJE (RAZMERJE OBETOV) ZA PRIDRUŽENE OIO GLEDE NA PRISOTNOST POSAMEZNIH OIO.

		OI01		OI02		OI03		OI04		OI05		OI06		OI07		OI08		OI09		OI010	
		%	AOR	%	AOR	%	AOR	%	AOR	%	AOR	%	AOR	%	AOR	%	AOR	%	AOR	%	AOR
OI01 Čustveno nasilje	Ne			12,5		5,3		8,3		2,2		27,4		3,4		8,4		3,9		1,6	
	Da			67,0	15,9	40,9	12,6	37,0	6,9	9,0	4,3	32,8	1,3	26,4	10,1	31,2	4,9	20,3	6,1	4,6	2,8
OI02 Telesno nasilje	Ne	31,9				12,1		12,1		3,0		28,5		6,3		13,1		7,2		2,0	
	Da	87,0	15,8			42,4	5,6	40,4	4,9	10,0	3,7	33,0	1,2	29,5	6,4	31,7	3,1	20,8	3,7	4,9	2,5
OI03 Čustveno zanemarjanje	Ne	43,7		32,8				11,5		3,3		25,0		8,6		14,5		7,3		1,7	
	Da	90,6	12,5	72,2	5,6			62,1	13,1	13,9	4,2	46,5	2,6	38,9	6,7	40,8	4,1	30,1	5,4	7,8	4,5
OI04 Fiz. zanemarjanje	Ne	46,1		33,6		12,5				3,4		25,7		8,5		13,7		7,3		1,9	
	Da	84,7	6,8	71,3	4,9	64,3	13,1			14,1	4,2	45,2	2,4	40,4	7,3	44,2	5,2	31,0	6,4	7,6	4,1
OI05 Spolna zloraba/nasilje	Ne	53,6		40,9		22,9		22,1				29,7		14,8		19,7		11,8		2,7	
	Da	83,5	4,3	71,3	3,7	58,2	4,1	56,8	4,2			41,8	1,6	37,5	3,2	42,8	3,1	31,3	3,2	11,3	3,9
OI06 Ločitev/zapustitev/izguba starša	Ne	53,5		41,1		19,3		19,1		5,0				12,8		17,1		10,2		2,4	
	Da	59,9	1,3	46,3	1,2	38,3	2,6	35,9	2,4	8,2	1,6			23,9	2,1	30,0	2,1	19,4	2,1	5,2	2,2
OI07 Telesno nasilje med odraslimi	Ne	48,7		35,9		18,3		17,2		4,5		27,6				13,5		9,3		1,9	
	Da	90,5	10,1	77,8	6,4	60,2	6,7	60,4	7,3	13,9	3,2	45,0	2,1			60,3	9,9	32,4	4,8	10,2	5,5
OI08 Zasvojenost	Ne	48,3		37,0		18,8		17,1		4,3		26,9		8,1				9,1		1,6	
	Da	82,2	4,9	64,2	3,1	48,5	4,1	50,7	5,2	12,2	3,1	43,4	2,1	46,4	9,9			27,8	3,9	9,3	6,2
OI09 Duševne težave	Ne	50,8		38,9		20,1		19,2		4,7		28,2		12,6		17,5				2,3	
	Da	86,6	6,1	68,3	3,7	58,0	5,4	57,7	6,4	14,4	3,3	45,3	2,1	40,4	4,8	45,0	3,9			9,6	4,3
OI010 Kriminal	Ne	54,7		42,0		23,9		23,1		5,5		29,8		15,0		19,7		12,2			
	Da	77,7	2,8	64,2	2,5	60,0	4,5	56,2	4,1	20,9	3,9	48,8	2,2	50,6	5,6	60,4	6,2	38,4	4,3		

Opomba. AOR = razmerje obetov v logističnem regresijskem modelu ob kontroli spola in starosti. Referenčna skupina so osebe, ki niso doživele posamezne OIO ('Ne').
$p < ,001$.

Vir: avtorjev lastni prikaz.

telesnem nasilju med odraslimi člani gospodinjstva in zasvojenosti odraslega člana gospodinjstva v primerjavi s starejšimi, pogosteje pa o duševnih težavah odraslega člana gospodinjstva. Nižji SES v otroštvu je povezan z večjim tveganjem za vseh deset OIO. Kraj bivanja v otroštvu se predvsem povezuje z verjetnostjo razveze staršev/zapustitve/izgube starša, ki je največja za tiste, ki prihajajo iz Ljubljane ali Maribora, manjša pa za tiste iz manjših mest ali vasi in s podeželja. Narodnost s tveganjem za različne OIO ni povezana.

Udeleženci, ki so bili izpostavljeni posamezni OIO, so verjetneje poročali tudi o drugih OIO v primerjavi s tistimi, ki posamezni OIO niso bili izpostavljeni (Tabela 4). Razmerja obetov za posamezne pridružene OIO so pri različnih OIO variirala med 1,2 in 15,9 (*Mdn* = 4,2); vsa so bila značilna na 0,1 % ravni tveganja. Med tistimi udeleženci, ki so poročali o čustvenem nasilju, je bilo na primer 67,0 % takih, ki so doživeli tudi telesno nasilje, med tistimi, ki o čustvenem nasilju niso poročali, pa je bilo takih 12,5 % (razmerje obetov znaša 15,9). Najvišja tveganja za pridružene OIO lahko opazimo pri čustvenem nasilju, čustvenem in fizičnem zanemarjanju in telesnem nasilju med odraslimi člani gospodinjstva. Najmanjše tveganje za pridružene OIO pa opazimo pri razvezi staršev/zapustitvi/izgubi starša.

Razprava

V prispevku smo predstavili podatke o razširjenosti desetih osnovnih OIO-kategorij iz prve slovenske OIO-študije. Analiza prinaša tudi podrobnejši vpogled v sopojavljanje različnih OIO oziroma v povezave med posameznimi OIO ter socialno-demografskimi dejavniki. Več kot tri četrtine udeležencev je poročalo, da so v otroštvu doživeli vsaj eno OIO, več kot četrtina pa je doživela štiri ali več OIO. To je nekoliko več, kot kažejo rezultati prve OIO-študije (Anda in Felitti, 2003), ki pa je potekala na specifičnem vzorcu pretežno belskega prebivalstva, višjega srednjega razreda na območju Južne Kalifornije.

V naši raziskavi na obsežnem panelnem slovenskem vzorcu sta se kot najpogostejši OIO izkazali obe vrsti nasilja odraslega člana gospodinjstva nad otrokom, in sicer čustveno in fizično nasilje, ki pa nista med OIO z največjim številom pridruženih OIO – ravno obratno. Možno razlago vidimo v tem, da se pod tema dvema OIO skrivajo disciplinske oz. vzgojne prakse, ki so veljale in ponekod še vedno veljajo za povsem legitimne in neškodljive. Največje povprečno število pridruženih OIO smo ugotovili pri kriminalnih dejanjih odraslega člana gospodinjstva (4,8 pridruženih OIO), telesnem nasilju med odraslimi člani gospodinjstva (4,5 pridruženih OIO), duševnih težavah odraslega člana gospodinjstva (4,3 pridruženih OIO) in spolni zlorabi/nasilju (tudi 4,3 pridruženih OIO).

Ob kontroli spola in starosti smo ugotovili, da so pri vseh OIO z izjemo razveze staršev/zapustitve/izgube starša razmerja obetov za druge pridružene OIO razmeroma visoka, mestoma zelo visoka (prim. Dong et al., 2004). Če izpostavimo le nekatere najmočnejše povezave, se čustveno nasilje najbolj povezuje s povišanim tveganjem za telesno nasilje in nasilje med starši ter za čustveno zanemarjanje, velja pa tudi obratno. Poleg tega sta med seboj močno povezani izkušnji čustvenega in fizičnega zanemarjanja ter telesno nasilje med starši in zasvojenost.

Med socialno-demografskimi dejavniki OIO izstopa SES. Pri posameznikih z nižjim SES je povprečno število OIO znatno višje kot pri tistih z višjim SES, kar potrjuje dosedanje ugotovitve (Walsh et al., 2019). Nižji SES pomeni tudi večje tveganje za vse posamezne OIO, še posebej za fizično zanemarjanje otroka, kriminalna dejanja odraslega člana gospodinjstva, pa tudi za čustveno zanemarjanje, telesno nasilje med odraslimi člani gospodinjstva in zasvojenost odraslega člana gospodinjstva.

Ženske v nasprotju z obstoječimi študijami (npr. Cunningham et al., 2014) nekoliko pogosteje poročajo o večini OIO (izjemi sta čustveno nasilje in zasvojenost odraslega člana gospodinjstva), prav tako so v povprečju doživele več OIO v primerjavi z moškimi. Med mladimi odraslimi je – v nasprotju s primerljivimi podatki iz madžarske OIO-študije (Nagy et al., 2019) – tveganje za večino OIO nekoliko nižje kot v ostalih starostnih skupinah, vendar na podlagi tega ne moremo sklepati, da ti fenomeni z generacijami izginevajo. Mladi odrasli so redkeje poročali predvsem o telesnem nasilju med odraslimi člani gospodinjstva in nad otrokom ter o fizičnem zanemarjanju, hkrati pa pogosteje o duševnih težavah odraslega člana gospodinjstva. Glede telesnega nasilja lahko sklepamo na njegovo manjšo družbeno sprejemljivost. Nenazadnje imamo v Sloveniji od leta 2008 Zakon o preprečevanju nasilja v družini (PISRS), ki vključuje tudi telesno kaznovanje otrok, pa tudi konkretne programe v primeru nasilja (npr. Unicefove Varne točke). Da mladi odrasli pogosteje poročajo o duševnih težavah odraslega člana družine, lahko kaže na manjšo stigmatizacijo in/ali večjo družbeno ozaveščenost o duševnih težavah. Narodnost pri nas za razliko od tujih študij (npr. Slopen et al., 2016) ni bila povezana niti s številom OIO niti s tveganjem za posamezne OIO. Tudi kraj bivanja je igral vlogo pretežno le pri razvezi staršev/zapustitvi otroka, kar je skladno z dosedanjimi ugotovitvami, da je več razvez v urbanih okoljih (Gautier et al., 2009).

Rezultati raziskave skladno s pričakovanji in podobno kot predhodne študije (npr. Dong et al., 2004; Finkelhor et al., 2009) kažejo, da se različne OIO pogosto pojavljajo v kombinaciji ter so pogostejše pri posameznikih, ki izhajajo iz družin z nizkim SES. Dosedanje študije konsistentno opozarjajo, da tveganje za neugodne telesne, duševne in socialne izide v otroštvu in odraslosti kumulativno narašča s številom OIO (Dong et al., 2004), zato je za

preprečevanje takih izidov posebej pomembno razumevanje sopojavnosti različnih OIO in njihovega socialno-demografskega vidika.

Omejitve raziskave

Čeprav so spletni paneli zaradi svoje ekonomičnosti vse pogostejše orodje za preučevanje splošne populacije, je potrebno imeti v mislih, da so panelni vzorci neverjetnostni. V njih sodelujejo posamezniki, ki imajo računalnik (ali podobno elektronsko napravo) in ga znajo uporabljati ter imajo dostop do interneta in dajo svoje soglasje za vključitev v panel. Od kakovosti baze spletnega panela je odvisno, kako dobro odraža populacijo, vendar pa je reprezentativnost takih vzorcev v primerjavi z verjetnostnimi slučajnimi vzorci v vsakem primeru manjša. Demografsko gledano je domet spletnih panelnih študij verjetno še najbolj omejen med starostniki, ki so na splošno manj tehnološko in informacijsko pismeni.

Dodatna omejitev raziskave je, da spremenljivke OIO temeljijo na samoporočanju. Glede na velik starostni razpon vzorca pri tem lahko prihaja do pristranskosti priklica iz spomina (angl. recall bias) – zaradi časovne oddaljenosti otroštva in spomina ter vloge distanciranja nasploh pri starejših udeležencih na eni strani ter časovne bližine in živosti spominjanja pri mladih na drugi. Na pristranskost priklica lahko vpliva tudi historično spreminjanje percepcij OIO – kot smo že izpostavili, telesno kaznovanje (in s tem fizično nasilje) in čustveno nasilje sta bila v preteklosti bolj legitimna, duševne težave večji tabu, razlike so tudi glede fizičnega zanemarjanja, doživljanja revščine – predvidevamo, da imajo glede obojega mlajše generacije strožje standarde osebne presoje.

Sklep

OIO lahko pomembno zaznamujejo številne vidike človekovega funkcioniranja tekom celotnega življenja. Izkušnje drugih držav kažejo, da jih lahko z znanstveno preverjenimi programi in intervencijami učinkovito preprečujemo, zaustavljamo ali vsaj zmanjšujemo njihove posledice in seveda tudi razširjenost. Tudi v Sloveniji obstaja veliko strategij in aktivnosti za izboljšanje zdravja in dobrobiti posameznikov (tako otrok kot odraslih), družin in skupnosti, ki vsaj do neke mere zaobjamejo OIO – vendar obstoječa prizadevanja v Sloveniji, ki vsaj posredno, na različne načine in v raznih sferah naslavljajo OIO, še niso bila predmet sistematičnega pregleda in evalvacije. Korak naprej bi bil na podlagi tovrstne analize oblikovati nacionalno strategijo celovitega, sistematičnega, eksplicitnega naslavljanja OIO, pri katerem bi sodelovali vsi relevantni sektorji: zdravstvo (posebej pediatrija in družinska medicina), predšolska vzgoja in šolstvo, socialno varstvo,

sodstvo, policija, zapori in relevantne nevladne organizacije (posebej tiste, ki delujejo kurativno ali preventivno na področju duševnega zdravja). V medsektorskem sodelovanju bi se razvijali, implementirali in evalvirali akcijski načrti.

Pri tem je izrazito pomembno upoštevanje, da so OIO pogostejše v družinah z nižjim socialno-ekonomskim položajem ter da gre pogosto za konglomerat različnih težav. Tem družinam je potrebno nameniti posebno skrb, da bi zmanjševali nadaljnjo izpostavljenost otrok OIO. Socialno delo (Mešl, 2018) in socialna pedagogika (Sternad, 2012) v našem prostoru razvijata pristope pomoči družinam s številnimi izzivi. Obe stroki poudarjata, da je ključen premislek ne le, kaj ponuditi tem družinam (programi, ukrepi ipd.) ter kako različne vrste pomoči povezati med sabo, temveč kako s takimi družinami sodelovati. Posamezniki iz družin s številnimi izzivi najverjetneje trpijo za posledicami kompleksne travmatizacije. Čeprav v tem prispevku nismo ugotavljali povezanosti OIO, vključno s SES, z različnimi vrstami izidov, številne dosedanje študije opozarjajo, da so med pogostimi izidi OIO zdravstvene težave (v otroštvu in odraslosti) ter slabo funkcioniranje v šoli, tako v medvrstniških odnosih kot pri učni uspešnosti (npr. Bellis idr., 2018). Za delo s tako zahtevnimi fenomeni je potrebna kakovostna usposobljenost strokovnih delavcev ter ustrezni institucionalni okvir, kjer niso v ospredju postopkovna vprašanja, ampak konkretno delo z uporabniki, tudi na terenu, ter kontinuirana izobraževalna in supervizijska podpora.

Opravljena študija nakazuje tudi, kako pomembno je izboljševanje družbene blaginje in zmanjševanje neenakosti za zmanjševanje pojavnosti OIO in s tem njihovih kratko- in dolgoročnih posledic. Številne raziskave kažejo, kakšne ekonomske prihranke omogoča zmanjševanje OIO – npr. metaanaliza je pokazala prihranek 105 milijard dolarjev ob desetodstotnem zmanjšanju pojavnosti OIO v Evropi in ZDA (Bellis idr., 2019). Korak v to smer je tudi čim zgodnejše prepoznavanje OIO (skozi zdravstveni in šolski sistem oz. sistem socialnega varstva) z domišljeno pripravljenimi in senzibilno izvedenimi presejalnimi testi in znanstveno preverjenimi protokoli interveniranja (primer dobre prakse na področju medicine: https://www.acesaware.org/).

LITERATURA

Anda, Robert F., Alexander Butchart, Vincent J. Felitti in David W. Brown (2010): Building a framework for global surveillance of the public health implications of adverse childhood experiences. American Journal of Preventive Medicine 39 (1): 93–98.

Anda, Robert F. in Vincent J. Felitti (2003): Origins and essence of the study. ACE Reporter. Dostopno prek http://thecrimereport.s3.amazonaws.com/2/94/9/3076/acestudy.pdf, 28. 4. 2020.

Cunningham, Timothy J., Earl S. Ford, Janet B. Croft, Melissa T. Merrick, Italia V. Rolle in Wayne H. Giles (2014): Sex-specific relationships between adverse childhood experiences and chronic obstructive pulmonary disease in five states. International Journal of Chronic Obstructive Pulmonary Disease 9: 1033–1042.

Bellis, Mark A., Karen Hughes, Kat Ford, Gabriela Ramos Rodriguez, Dinesh Sethi in Jonathon Passmore (2019): Life course health consequences and associated annual costs of adverse childhood experiences across Europe and North America: A systematic review and meta-analysis. The Lancet Public Health 4 (10): PE517-E528.

Bellis, Mark A., Karen Hughes, Kat Ford, Katie A. Hardcastle, Catherine A. Sharp,... in A. Davies (2018): Adverse childhood experiences and sources of childhood resilience: A retrospective study of their combined relationships with child health and educational attendance. BMC Public Health 18 (1): 792.

Beutel, Manfred E., Ana N. Tibubos, Eva M. Klein, Gabriele Schmutzer, Iris Reiner, Rüya-Daniela Kocalevent in Elmar Brähler (2017): Childhood adversities and distress – The role of resilience in a representative sample. PLOS One 17 (1): e0173826.

Braveman, Paula, Katherine E. Heck, Susan Egerter in Christine Rinki (2018): Economic hardship in childhood: A neglected issue in ACE studies? Maternal and Child Health Journal, 22: 308–17.

Crandall, AliceAnn, Jacob R. Miller, Aaron Cheung, Lynneth K. Novilla, Rozalyn Glade, ... in Carl L. Hanson (2019): ACEs and counter-ACEs: How positive and negative childhood experiences influence adult health. Child Abuse and Neglect 96.

Crouch, Elisabeth, Elizabeth Radcliff, Janice C. Probst, Kevin J. Bennett in Selina Hunt McKinney (2020): Rural-urban differences in adverse childhood experiences across a national sample of children. Journal of Rural Health, 36 (1): 55–64.

Cunningham, Timothy J., Earl S. Ford, Janet B. Croft, Melissa T. Merrick, Italia Rolle in Wayne H. Giles (2014): Sex-specific relationships between adverse childhood experiences and chronic obstructive pulmonary disease in five states. International Journal of Chronic Obstructive Pulmonary Disorder 9: 1033–1042.

Dong, Maxia, Robert F. Anda, Vincent J. Felitti, Shanta R. Dube, David F. Williamson, ... in Wayne H. Giles (2004): The interrelatedness of multiple forms of childhood abuse, neglect, and household dysfunction. Child Abuse & Neglect 28: 771–784.

Felitti, Vincent J., Robert F. Anda, Dale Nordenberg, David F. Williamson, Alison M. Spitz, ... James S. Marks (1998): The relationship of adult health status to childhood abuse and household dysfunction. American Journal of Preventive Medicine 14: 245–258.

Finkelhor, David, Heather Turner, Richar Ormrod in Sherry L. Hamby (2009): Violence, Abuse, and crime exposure in a national sample of children and youth. Pediatrics 124 (5): 1411–1423.

Gautier, Pieter A., Michael Svarer in Coen Teulings (2009): Sin City? Why is the Divorce Rate Higher in Urban Areas? Scandinavian Journal of Economics 111 (3): 439–456.

Hambrick, Erin P., Thomas W. Brawner in Bruce D. Perry (2019): Timing of early-life stress and the development of brain-related capacities. Frontiers in Behavioral Neuroscience, 13 (183).

Hughes, Michelle in Whitney Tucker (2018): Poverty as an Adverse Childhood Experience. North Carolina Medical Journal 79 (2): 124–126.

Kelly-Irving, Michelle in Cyrille Delpierre (2019): A critique of the adverse childhood experiences framework in epidemiology and public health: Uses and misuses. Social Policy and Society 18: 445–56.

Kodele, Tadeja in Nina Mešl (ur.): Družine s številnimi izzivi: soustvarjanje pomoči v skupnosti. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

Mešl, Nina (2018): Collaborative social work in the community with families facing multiple challenges. Ljetopis socijalnog rada 25 (3): 343–367.

Mešl, Nina in Valerija Ilešič Toš (2020): Sodelovalno socialno delo z družino na centrih za socialno delo: Utopija ali nujno izhodišče sodobne prakse? Članek, sprejet v objavo v Socialno delo.

Monnat, Shannon M. in Raeven F. Chandler (2015): Long-term physical health consequences of adverse childhood experiences. The Sociological Quarterly 56 (4): 723–752.

Nagy, Anikó U., Ildikó K. Szabó, Endre Hann in Karolina Kósa (2019): Measuring the prevalence of adverse childhood experiences by survey research methods. International Journal of Environmental Research and Public Health, 16 (6): 1048.

Nurius, Paula S., Sara Green, Patricia Logan-Greene in Sharon Borja (2015): Life course pathways of adverse childhood experiences toward adult psychological well-being: A stress process analysis. Child Abuse & Neglect 45: 143–53.

Slopen, Natalie, Jack P. Sconkoff, Michelle A. Albert, Hirokazu Yoshikawa, Aryana Jacobs, ... in David R. Williams (2016): Racial disparities in child adversity in the U.S.: Interactions with family immigration history and income. American Journal of Preventive Medicine 50 (1): 47–56.

Sternad, Maša (2012): Socialnopedagoško sodelovanje z družinami z več problemi. Socialna pedagogika 16 (4): 437–468.

Talbot, Jean A., Donald Szlosek in Erika C. Ziller (2016): Adverse childhood experiences in rural and urban contexts. Research & Policy Brief PB-64. Maine Rural Health Center. Dostopno prek http://muskie.usm.maine.edu/Publications/rural/Adverse-Childhood-Experiences-Rural.pdf, 28. 4. 2020.

Taylor-Robinson, David C., Viviane S. Straatmann in Margaret Whitehead (2018): Adverse childhood experiences or adverse childhood socioeconomic conditions? Lancet Public Health 3: e262–3.

Turner, Heather, Jenn Vanderminden, David Finkelhor in Sherry Hamby (2019): Child neglect and the broader context of child victimization. Child maltreatment 24 (3): 265–274.

Walsch, David, Gerry McCartney, Michael Smith in Gillian Armour (2019): Relationship between childhood socioeconomic position and adverse childhood experiences (ACEs): A systematic review. Journal of Epidemiology & Community Health 73: 1087–1093.

VIRI

ACE Aware (b. d.). Dostopno prek https://www.acesaware.org, 26. 4. 2020.

Centers for disease control and prevention (b. d.): Behavioral risk factor surveillance system. Dostopno prek https://www.cdc.gov/violenceprevention/childabuseandneglect/acestudy/ace-brfss.html?CDC_AA_refVal=https%3A%2F%2Fwww.cdc.gov%2Fviolenceprevention%2Facestudy%2Face_brfss.html, 22. 4. 2020.

MKB-11 – Mednarodna klasifikacija bolezni in sorodnih zdravstvenih problemov (angl. ICD- The International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems), 11. revizija (2018): World Health Organisation. Dostopno prek https://icd.who.int/en/, 12. 9. 2019.

PISRS / Pravno-informacijski sistem RS (b. d.): Zakon o preprečevanju nasilja v družini (datum začetka veljavnosti 1. 3. 2008), 26. 4. 2020.

Statistični urad Republike Slovenije (2020): Dohodek, revščina in socialna izključenost. Dostopno prek https://www.stat.si/statweb, 24. 4. 2020.

WHO / Svetovna zdravstvena organizacija (2018): Adverse childhood experiences international questionnaire. Dostopno prek https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/activities/adverse_childhood_experiences/en/, 22. 4. 2020

*Aleksandra KANJUO MRČELA, Klavdija ČRTALIČ**

DOSTOJNO DELO V PLATFORMNI EKONOMIJI: OKSIMORON NAŠEGA ČASA**[1]

Povzetek. *V zadnjih desetletjih se srečujemo s pospešenim razvojem platformne ekonomije, za katero so značilni novi globalno prisotni in z informacijsko in telekomunikacijsko tehnologijo podprti načini organizacije dela. Nova ekonomska ureditev in z njo povezane družbene spremembe doživljajo v družboslovju različne odzive. V pričujočem prispevku bomo soočili nekatere pozitivne ocene in bolj kritične analize in ocene preučevanega fenomena. Na osnovi metaanalize nekaterih vidnejših oblik dela na platformah in uporabe koncepta dostojnega dela Mednarodne organizacije dela, ugotavljamo, da delo na platformah ne prispeva k doseganju standardov dostojnega dela in povečuje prekarizacijo dela.*

Ključni pojmi: *platformna ekonomija, delo na platformah, dostojno delo, MOD, prekarnost*

Uvod

V zadnjih desetletjih se srečujemo z novimi načini posredovanja, organizacije in opravljanja plačanega dela v ekonomskem sistemu, katerega lahko poimenujemo platformna ekonomija. Nova globalna (z informacijsko in telekomunikacijsko tehnologijo podprta) ekonomska ureditev in z njo povezane družbene spremembe doživljajo v družboslovju različne odzive. V pričujočem prispevku bomo predstavili pregled pozitivnih in bolj kritičnih analiz preučevanega fenomena. Kljub velikemu pomenu in naraščajočemu obsegu dela, ki se organizira na platformah, tematika še ni bila predmet poglobljene analize v slovenskem znanstvenem prostoru. Ta prispevek želi s kritičnim sociološkim odzivom prispevati k interdisciplinarni razpravi o pomembnem ekonomskem in družbenem fenomenu. Pri

* *Dr. Aleksandra Kanjuo Mrčela, redna profesorica, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija; Klavdija Črtalič, magistrica sociologije, Dolenjska cesta 262a, 1291 Škofljica, Slovenija.*

** *Izvirni znanstveni članek.*

[1] *Ob zavedanju pomembnosti in vpliva spolno občutljive rabe jezika bo v prispevku, z namenom manjše obremenjenosti besedila zaradi dosledne rabe obojespolnih izrazov za poimenovanje žensk in moških, uporabljeni moški slovnični spol veljal za naslavljanje obeh spolov. Za veliko pojmov ponujamo tudi informacijo o originalnem, angleškem poimenovanju, ker gre za koncepte, katere v jezik in tudi v delovne prakse vnašamo iz angleško govorečega okolja.*

analizi uporabljamo dva z delom povezana koncepta: koncept *dostojnega dela* (MOD, 1999; 2013), ki je pomembna sestavina normativnega okvira sodobne analize dela, in koncept *prekarnosti* (Rodgers in Rodgers, 1989; Kalleberg, 2009; Standing, 2012, 2014; Kanjuo Mrčela in Ignjatović, 2018; Kanjuo Mrčela, 2020), ki govori o negativnih spremembah v svetu dela in je učinkovit instrument analize dejanskega položaja naraščajočega števila delavcev v razvitih kapitalističnih gospodarstvih.

Platformno ekonomijo nekateri vidijo kot odmik od kapitalističnega ekonomskega sistema (Mason, 2015), drugi pa kot njegovo razvojno obliko (Srnicek, 2017). Za to novo obliko ekonomskega delovanja se uporabljajo različni nazivi, kot so »sodelovalna ekonomija« (Schmid-Drüner, 2016), »delitvena ekonomija« (Lozar, 2018), »sodelovalna potrošnja« (Murillo, Buckland in Val, 2017: 67; Schmid-Drüner, 2016: 2–3). Ta poimenovanja poskušajo zaobjeti ključne spremembe gospodarstva v zadnjih treh desetletjih, s tem da afirmirajo pozitivne potenciale ter vidike digitalizacije in dela na platformah. Opisujejo procese, ki naj bi omogočili večjo avtonomijo pri delu, izboljšali in/ali na boljši način uporabili veščine delavcev, jim odpirali nove zaposlitvene možnosti, povečali sodelovanje med ljudmi ipd. Zagovorniki platformne ekonomije trdijo, da organizacija dela prek platform zagotavlja dvig produktivnosti in ekonomsko rast ter splošno dobrobit družbe. Med drugim naj bi prispevale k zmanjšanju negativnih vplivov na okolje, k izboljšanju dostopa do dobrin in storitev neprivilegiranim posameznikom in posameznicam ter jim omogočile dodaten zaslužek, s katerim naj bi se delež prebivalcev pod pragom revščine zmanjšal (Heylighen, 2017).

Številni raziskovalci platformnega dela pa opozarjajo, da tako organizirano delo predvsem povečuje prekarnost, zmanjšuje število standardnih in spodobnih delovnih mest, prispeva k nižanju socialne varnosti, povečanem nadzoru na delovnem mestu ter večanju neenakosti v družbi, saj spletne platforme ekonomske priložnosti v prvi vrsti omogočajo tistim, ki že imajo nek kapital, in manj tistim, ki so v izhodišču v deprivilegiranem položaju. Opozarjajo tudi, da bo nadaljnja digitalizacija samo še povečevala obseg prekarnega dela, dohodkovne in družbene neenakosti ter povečala moč menedžerskega nadzora. Ker torej novi tip kapitalističnega gospodarstva ne odpravlja neenakih odnosov moči med delom in kapitalom (ampak jih celo poglablja) in ker temelji na pojavu in širitvi platformnih podjetij in platformnem delu, lahko zanj uporabljamo tudi koncept »platformni kapitalizem« (Srnicek, 2016; Kenney in Zysman, 2016; Langley in Leyshon, 2017; Murillo et al., 2017). Nekateri govorijo tudi o novi razredni ureditvi, pojavu novega dela oz. nove vrste vladajočega razreda – »vektorijalnih kapitalistov«, katerim moč zagotavlja lastninjenje in nadzor nad informacijami, a ne nad zemljo in nad sredstvi za proizvodnjo, kot je to bil v primeru prejšnjih kapitalistov (Wark, 2004, 2019).

S sociološke perspektive je pojav zanimiv zaradi večdimenzionalnega vpliva na družbo, na trge delovne sile in na življenja vključenih posameznikov in posameznic. V pričujoči analizi se bomo posebej osredotočili na delovanje platform dela in njihov vpliv na tiste, ki se v delovanje platform vključujejo s svojim delom; tako bomo prispevali k razumevanju novega načina organiziranja gospodarskih dejavnosti. Zanimalo nas bo, ali platforme prinašajo priložnosti za bolj kakovostno delovno in zasebno življenje ali pa ti poslovni modeli vodijo k večanju deleža negotovega dela in k zniževanju blaginje delavcev in delavk. Z analizo podatkov o pozitivnih in negativnih učinkih spletnih platform na trg delovne sile in posameznike, ki ponujajo svoje delo na platformah, želimo odgovoriti na dve raziskovalni vprašanji: 1) Ali je delo na spletnih platformah oblika prekarnega dela? 2) Ali spletne platforme prispevajo k doseganju standardov dostojnega dela?

Analiza temelji na pregledu dostopnih podatkov o nekaterih najvidnejših spletnih platformah ter metaanalizi petih večjih mednarodnih raziskav o delu na spletnih platformah. Članek je sestavljen iz petih delov. V prvem bomo predstavili konceptualno teoretični okvir analize in osrednji predmet raziskovanja. V drugem delu bomo predstavili izbrane spletne platforme dela, na katere smo se osredotočili v raziskovanju platformne ekonomije na osnovi predhodno opravljene kategorizacije spletnih platform. Predstavili bomo pregled statističnih in drugih dostopnih podatkov in rezultatov dosedanjih analiz o razširjenosti, lastnostih ter načinih delovanja spletnih platform dela. V četrtem delu bomo predstavili analizo vpliva spletnih platform dela na družbo in posameznike. Glavna analitična instrumenta pri tej analizi bosta koncepta dostojnega dela Mednarodne organizacija dela (MOD, 1999, 2013) in prekarnosti. Delo na platformah bomo analizirali s pomočjo ocene naslednjih dimenzij: stabilnost in varnost zaposlitve, dostojno plačilo, socialna varnost, avtonomija delavcev in razmere pri delu, kot so časovna in prostorska prožnost, delovni čas ter varnost in zdravje pri delu, enakost možnosti in enakovredna obravnava delavcev. V sklepnem delu bomo predstavili glavne ugotovitve analize in odgovorili na zastavljena vprašanja.

Kaj je platformna ekonomija?

Analiza kaže na raznolikost pojmovanj in definicij pojava platformne ekonomije. Vsako izmed poimenovanj poudarja določen vidik pojava. Raznolikost uporabljene terminologije je znak, da imajo platforme že opazne posledice na družbo, trge delovne sile, gospodarstva in posameznike, a da sta obenem dinamika in smer njihovega razvoja še nejasni (Schor in Attwood-Charles, 2017).

Različna poimenovanja pojava imajo tudi različne normativne vidike; jezik, ki ga uporabljamo, neizogibno vpliva na naš način razmišljanja, zato

je skrben izbor termina oz. poimenovanje analiziranega fenomena ena pomembnejših nalog raziskovanja. Pogosto zasledimo uporabo pojmov »ekonomija povpraševanja« (*on-demand economy*), »sodelovalna potrošnja« (*collaborative consumption*), ekonomija »naredi si sam« (*DIY economy*), »delitvena ekonomija« oz. »ekonomija souporabe« (*sharing economy*) (Murillo et al., 2017: 67), »sodelovalna ekonomija« (*collaborative economy*), »platformna ekonomija« (*platform economy*) (Schmid-Drüner, 2016: 2–3) ter »gig ekonomija« (*gig economy*).

Evropski parlament je leta 2016 sprejel termin »ekonomija souporabe« za tisto vrsto ekonomije, ki »... posameznikom omogoča deljenje dobrin in storitev s pomočjo uporabe spletnih platform, informacij in aplikacij komunikacijske tehnologije« (Valant, 2016: 1). Evropska komisija uporablja termin »sodelovalna ekonomija« za »... poslovne modele, kjer so dobrine in storitve, pogosto s strani zasebnih posameznikov, ponujene prek sodelovalnih platform, ki jim omogočajo stik s potrošniki« (Evropska komisija, 2019: 1).

Becker in Rajwani (2016: 8–18) ekonomijo souporabe opredeljujejo kot »... širok sklop ekonomskih aktivnosti, kjer posamezniki z uporabo spletnih aplikacij, ki jih omogočajo platforme, ustvarjajo priložnosti za prodajo, nakup, najem in oddajanje dobrin ter storitev«. Ekonomija »souporabe« je opredeljena kot del kapitalistične družbe ter obenem kot njegova alternativa. Za nekatere je to »neoliberalizem na steroidih« (Murillo in drugi, 2017), za druge zdravilo za hiperpotrošno kulturo (Richardson, 2015: 121). Prednosti ekonomije souporabe vidijo v njenem potencialu za razvoj trajnostno usmerjenega potrošništva, v katerem je vrednost obstoječih virov maksimalno izkoriščena, s čimer se zmanjšajo potrebe po proizvajanju novih ter s tem do zmanjšanja količine odpadkov in smotrnejše izrabe virov (Mair in Reischauer, 2017: 13). Nova ekonomija naj bi s premikom miselnosti od »si, kar imaš v lasti,« k »si to, do česar lahko dostopaš«, torej s premikom iz kulture lastništva v kulturo dostopa, vodila k večji enakosti v družbi (Belk, 2014). Termin »ekonomija povpraševanja« poudarja značilen odmik od tradicionalne ekonomije, ki temelji na ekonomiji ponudbe.

Diani (1992) poudarja demokratično naravo nove ekonomije, ki je ploske strukture in opolnomoča navadne ljudi. Pojav razume kot eno izmed najbolj transparentnih gibanj, ki spodbuja medsebojno zaupanje in je v precejšnji meri bolj vključujoče, pravično in trajnostno kot drugi sektorji v ekonomiji (v Murillo et al., 2017: 3). Novo ekonomijo mnogi razumejo kot orodje za opolnomočenje posameznikov in možnost, da z monetizacijo svojih neizkoriščenih sredstev, časa in veščin postanejo mikropodjetniki (Kessler, 2014 v Dreyer et al., 2017: 89[2]; Martin, 2016: 149–159).

[2] *Dreyer, B., Lüdeke-Freund, F., Hamann, R. in Faccer, K. (2017). Upsides and downsides of the sharing economy: Collaborative consumption business models' stakeholder value impacts and their relationship to context. Technological Forecasting & Social Change, 125, 87–104.*

Medtem ko imajo termini »sodelovalna« ekonomija in ekonomija »souporabe« ter »deljenja« jasno pozitivno konotacijo, termin »gig-ekonomija« opozarja na precej bolj negativne vidike nove ureditve (Evropski parlament, 2017: 21). Izraz »gig« je okrajšava besede »sodelovanje« (*engagement*), ki je bil kot del slenga prvotno uporabljen za glasbene nastope v živo (Partridge et al., 2007: 288; Rouse, 2019), a je kasneje postal oznaka za kratkoročne naloge in delo, ki je običajno opravljeno skoraj sočasno ob samem nastanku povpraševanja (Mair in Reischauer, 2017: 13). Delavci opravljajo naloge, ki so posamično plačane, a z naročniki nimajo sklenjenega delovnega razmerja (*Cambridge Dictionary b.d.*). Številni analitiki (Chappelow, 2019; Dreyer et al., 2017; Schor in Attwood-Charles, 2017; Schor et al., 2017) opozarjajo na nevarnosti gig-ekonomije, ki spodjeda tradicionalno ekonomijo in standardne oblike zaposlitve ter pomeni korak k večanju prekarnih oblik zaposlitev.

Mnogi avtorji (Murillo et al., 2017: 68; Schor in Attwood-Charles, 2017: 2–5; Drahokoupil in Fabo, 2016: 1) opozarjajo, da je konotacija termina »ekonomija souporabe« oziroma »delitvena ekonomija« zavajajoča, saj se izraza »deliti s kom« oziroma »souporabljati s kom« splošno razume kot nekaj altruističnega. Deliti kaj oziroma souporabljati po takšni definiciji ne bi smelo zajemati plačil (Schor in Attwood-Charles, 2017: 2–5). Delovanje na spletnih platformah ni osnovano na deljenju, temveč na monetizaciji človeškega truda in potrošnih dobrin (Kenney in Zysman, 2016: 61–63). Na profitnih platformah so dobrine in storitve izmenjane z denarjem ter z motivom ustvarjanja dobička (Dreyer et al., 2017: 88–89).Transakcije, ki se dogajajo na profitnih spletnih platformah (npr. oddajanje odvečne sobe ali neuporabljenega avtomobila), so standardne tržne transakcije (Schmid-Drüner, 2016: 2–3), spletne platforme pa zgolj podaljšek tržnega mehanizma (Drahokoupil in Fabo, 2016: 1).

Zato avtorji (Kenney in Zysman, 2016: 61–63; Drahokoupil in Fabo, 2016: 2) predlagajo drug termin za označevanje te nove ekonomije, to je »ekonomija spletnih platform« oziroma »platformna ekonomija«. Izraz platformna ekonomija poudarja storitve ujemanja, ki jih platforme opravljajo med ponudniki in potrošniki (Schmid-Drüner, 2016: 2–3). V ospredje so postavljene platforme, ki so najvidnejši in ključni akterji v ekonomiji ter hkrati osnova za njen razvoj (Codagnone et al., 2016: 10; Dyal-Chand, 2015: 248). Termin bo uporabljen tudi v tem besedilu.

Razvoj poslovnega modela platformne ekonomije

Nastanek platformne ekonomije je povezan predvsem z razvojem informacijske in telekomunikacijske tehnologije, ki postaja vse bolj nepogrešljiva tako pri poslovanju podjetij kot tudi v vsakodnevnem življenju ljudi (Parker

et al., 2016). Spletne platforme povezujejo »... pravila in infrastrukture, ki olajšujejo interakcije med uporabniki omrežja« (Hagel, 2016). Srnicek (2017: 26–92) platforme na najbolj splošni ravni definira kot digitalne strukture, ki omogočajo interakcijo med skupinami. Platforme igrajo vlogo posrednikov, ki združujejo potrošnike, oglaševalce, ponudnike storitev, proizvajalce in dobavitelje, olajšujejo izmenjavo dobrin in storitev ter s tem ustvarjajo dodano vrednost za vse udeležence. Zagotavljajo odprte, participativne infrastrukture in obenem določajo njihova pravila upravljanja (Parker et al., 2016: 1–6).

Srnicek (2017) meni, da so razvoj platformne ekonomije determinirali predvsem globalna kriza v 70. letih, tako imenovani dot.com bum v 90. letih in gospodarska kriza, ki je svoj vrh dosegla leta 2008. Po drugi svetovni vojni je bilo gospodarstvo zaznamovano z množično proizvodnjo, visoko trajno zaposlenostjo in vključenostjo delavcev v sindikate, s čimer je bilo vzpostavljeno ravnovesje moči med delavci in kapitalisti, ter aktivno državo blaginje. Konkurenca velikih gospodarstev predvsem Združenih držav Amerike, Japonske in Nemčije ter proizvodna nasičenost sta pripeljali do gospodarske krize v 70. letih. Pritiski nižanja cen so povzročili nižanje stroškov dela, predvsem z nižanjem plač ter najemanjem zunanje cenejše delovne sile (*outsourcing*). S pojmom »dot.com bum« oziroma »internetni bum« označujemo obdobje špekulativnih investicij v spletna podjetja, ki je vrh doseglo med letoma 1995 in 2000. Pritok kapitala v 90. letih je omogočil razvoj informacijsko-komunikacijske infrastrukture in z njo razvoj digitalne ekonomije (Srnicek, 2017: 9–35, Drahokoupil in Fabo, 2016: 2). Tudi tradicionalna podjetja so sodelovala pri spodbujanju razvoja platform, saj so v njih videla potencialno uspešen poslovni model. Drastično znižanje transakcijskih stroškov zaradi informacijsko-komunikacijske tehnologije je spodbudilo zunanje izvajanje storitev (Srnicek, 2017: 9–35). Tretja socio-ekonomska spodbuda razvoju platformne ekonomije je po Srniceku gospodarska kriza, ki je svetovno ekonomijo zajela v prejšnjem desetletju. Z namenom doseganja ekonomske rasti in za to nujno potrebne visoke stopnje potrošnje so v ZDA umetno podpihovali pretok denarja, s čimer se je ustvarjal balon, ki je zaradi znižanja premoženja gospodinjstev in neplačevanja nepremičninskih kreditov počil (Srnicek, 2017: 9–35). Da bi ZDA rešile finančni sektor, je država prevzela breme in poglobila svoj deficit. Podobno se je zgodilo tudi v EU. Posledica je bilo okolje nizkih obrestnih mer (Elliot, 2011), kar je investitorje z željo po višjih donosih usmerilo k investicijam v visoko tvegane naložbe, v takrat še nedobičkonosna in nedokazano uspešna tehnološka podjetja oz. digitalno ekonomijo (Srnicek, 2017: 9–35). Poleg finančne spodbude, ki je pospešila razvoj platformne ekonomije, je gospodarska kriza ustvarila še »rezervno armado delovne sile«. Srnicek ugotavlja, da je »vse od propada komunizma prisoten trend proletarizacije in večanja presežka delovne

populacije – brezposelnih oziroma prekarno zaposlenih« (Srnicek, 2017: 9–35); njihovo število je s krizo leta 2008 močno naraslo. Znižanje dohodkov in prihrankov gospodinjstev ter povečanje dolgov je mnogo posameznikov prisililo v to, da sprejmejo kakršnokoli delo (Arnold in Bongiovi, 2013).

Eksponentno rast platformne ekonomije, še posebej v zadnjem desetletju (Hunte et al., 2018), ilustrirajo naslednji podatki. Leta 2009 je bila med prvimi osmimi javnimi delniškimi družbami z največjo tržno kapitalizacijo v svetu le ena spletna platforma (Microsoft; The Economist, 2009), v prvem četrtletju 2019 pa je bilo v prvi osmerici podjetij že šest spletnih platform (Microsoft, Apple, Amazon, Alphabet – Google, Facebook, Alibaba Group) (FXSSI, 2019). Parker in soavtorji (2016: 6–16) razloge za uspešnost in hitro rast platform vidijo v novem poslovnem modelu in načinu ustvarjanja dodane vrednosti. Tradicionalni sistemi ustvarjajo »linearno dodano vrednost« skozi postopen proces – od oblikovanja, proizvodnje, ponudbe produkta na trgu do potrošnika. Na platformah pa so proizvajalci, potrošniki in platforme v sočasnih interakcijah, pri čemer z uporabo tehnologije ustvarjajo kompleksno matriko dodane vrednosti.

Skokovit porast produktivnosti spletnih platform izvira iz uporabe novih virov za ustvarjanje dodane vrednosti, kot so splet 2.0, ki je enosmerno komunikacijo spremenil v internetno interakcijo (Srnicek, 2017: 36–92), komercializacija interneta, množična uporaba pametnih telefonov, razvoj zaupanja na spletu in razvoj globalnih spletnih socialnih omrežij (Becker in Raywani, 2016: 18–44). Sodelovanje uporabnikov na spletnih platformah je postalo pomemben kanal participacije v ekonomskem dogajanju in na trgu delovne sile. Z deljenjem neizkoriščenih nepremičnin, strojev, prevoznih sredstev, svojega časa in veščin si posamezniki zagotovijo (dodaten) dohodek. Osrednja značilnost platform je njihova vloga posrednika med uporabniki platform – med ponudbo in povpraševanjem (Schmid-Drüner, 2016: 1–2). Platforme s tehnologijo in z zagotavljanjem storitev za zmanjševanje tveganj pri tržnih transakcijah nižajo transakcijske stroške, kar se odraža v njihovi priljubljenosti pri uporabnikih (Drahokoupil in Fabo, 2016: 2). Nižanje stroškov z vitko proizvodnjo in nižanje stroškov delovne sile sta med najpomembnejšimi lastnostmi poslovnega modela platformne ekonomije. Gre za izjemno učinkovit način akumuliranja in koncentracije kapitala, ki leži v osrčju profitabilnosti platform.

A produkti in storitve, ki so predmet trgovanja na spletnih platformah, niso edini vir dodane vrednosti. Vloga posrednika platformam ne zagotavlja zgolj dobička v obliki provizij od opravljenih transakcij med uporabniki, temveč s seboj prinaša tudi privilegij dostopa do spremljanja in zbiranja podatkov o aktivnostih uporabnikov (Srnicek, 2017: 36–92), to je dostop do informacij, ki so ključni vir vrednosti v platformni ekonomiji. Uporabniki jih spletnim platformam zagotavljajo s svojimi aktivnostmi, predvsem nevede,

platforme pa so eno izmed najučinkovitejših orodij za pridobivanje, analiziranje, monopolizacijo in uporabo velikih količin podatkov. Podatke uporabljajo za optimizacijo proizvodnih procesov, za razumevanje potrošnikovih preferenc, za snovanje novih produktov in storitev ter za prodajo informacij oglaševalcem (Srnicek, 2017: 36–92).

Zbiranja podatkov se lotevajo na več načinov. Eden izmed njih je vzpostavljanje navzkrižnih podružnic (*cross subsidiaries*), s katerimi platforme pridobivajo nove uporabnike in določajo področja, s katerih želijo pridobivati informacije. Sistem navzkrižnih podružnic z namenom pridobivanja novih uporabnikov sicer pomeni odmik od logike vitkega poslovnega modela. Platforme na eni strani ponujajo cenovno ugodno oziroma brezplačno storitev, katerih prvotni namen je pridobivanje novih uporabnikov. Na drugi strani iste platforme na trgu ponujajo visokocenovne storitve, kjer z dobičkom pokrivajo izgube brezplačnih storitev. Primer takšnega delovanja ima Alphabet oziroma Google, ki ponuja brezplačno uporabo elektronske pošte in oglasni prostor višjega cenovnega razreda (Srnicek, 2017: 36–92). Z navzkrižnimi podružnicami platforme ustvarjajo dostop do informacij z različnih področij. Platforma, ki se prva pojavi na določenem področju, pridobi konkurenčno prednost. Zato platforme stremijo k pridobivanju infrastrukture, s katero si zagotovijo dostop do čim večjega obsega informacij (Srnicek, 2017: 93–166). Vzpostavljanje navzkrižnih podružnic podpira rast platform na še en način. Platforme jih namreč uporabljajo za dosego pojava, ki je glavni motor skokovite rasti ekonomije in ena izmed njenih glavnih značilnosti – to je mrežni učinek (*network effect*). Več kot imajo platforme uporabnikov, večjo vrednost imajo za vsakega uporabnika. Platforma Facebook je postala glavno družbeno omrežje ravno zaradi velikega števila uporabnikov (Srnicek, 2017: 36–92).[3] Za uspešno obvladovanje mrežnih

[3] *Nieborg in Poell (2018: 4279–4280) v platformni ekonomiji prepoznavata pomembno vlogo tako imenovanega dvosmernega mrežnega učinka, kjer povečevanje uporabnikov na eni strani trga pomeni povečevanje števila uporabnikov tudi na drugi. Razlikujeta med štirimi vrstami mrežnih učinkov glede na to, ali se vzročno-posledični proces odvija na isti ali na nasprotnih straneh trga, torej ali gre za neposredni ali posredni učinek, ter glede na vrsto posledic, ki jih učinki prinašajo. O neposrednih mrežnih učinkih govorimo, kadar delovanje ene strani trga vpliva na ostale uporabnike z iste strani trga. Kadar delovanje ponudnikov vpliva na ostale ponudnike oziroma kadar delovanje potrošnikov vpliva na ostale potrošnike. S posrednimi mrežnimi učinki se označuje pojav, kadar delovanje ene strani trga prinaša posledice nasprotni strani. Do pozitivnega neposrednega mrežnega učinka, to je s posledicami na isti strani trga, prihaja, kadar ob večanju števila uporabnikov na eni strani nastaja dodana vrednost za uporabnike na isti strani trga (Parker et al., 2016: 16–34). Uspeh Facebooka je primer pozitivnega mrežnega učinka, ki se odvija na isti strani trga (Nieborg in Poell, 2018: 4279). Mrežni neposredni učinek je lahko tudi negativen. Kadar število uporabnikov Uberja na strani povpraševanja močno zraste brez hkratnega povečanja števila ponudnikov prevoza, to za stran povpraševanja pomeni manj možnosti, da dobijo prevoz v kratkem času, kar posledično predstavlja padec vrednosti v očeh uporabnikov. Tretja vrsta mrežnega učinka je neposredni pozitivni mrežni učinek. Primer takšnega učinka je porast povpraševanja na spletni platformi Amazon, ki zato privabi dodatne uporabnike na strani ponudnikov. Primer neposrednega negativnega*

učinkov platforme oblikujejo drugačna strukturo od tradicionalnih podjetij. Vrednost platform ni v njihovem lastnem kapitalu, temveč v kapitalu, ki ga imajo njeni uporabniki. Za razliko od industrijskih kapitalistov, ki so krepili svojo moč na podlagi povečevanja obsega ponudbe (z večanjem učinkovitosti proizvodnje, nižanjem stroškov na proizvodno enoto in povečevanjem števila proizvedenih produktov in storitev), se v obdobju interneta in platformne ekonomije moč krepi s povečevanjem obsega povpraševanja. Strategije se zato preusmerjajo od nadzora internih redkih virov h grajenju velikih skupnosti in upravljanju zunanjih virov (Parker et al., 2016: 6–16). Platforme ostajajo vitke, brez večjih lastnih sredstev, dostop do redkih virov pa si zagotavljajo prek nadzora nad programsko opremo, strežniki, podatkovnimi centri in pametnimi telefoni (Srnicek, 2017: 36–92).

Spodbujanje mrežnih učinkov krepi monopolizacijo, ki je ena pomembnih značilnosti platformne ekonomije. Gre za logiko »zmagovalec dobi vse«, saj se z mrežnimi učinki reproducira in utrjuje moč že dominantnih udeležencev na trgu (Murillo et al., 2017: 69). Mrežni učinek pogosto pomeni tudi, da tisti, ki prvi vstopijo na določeno področje, ohranjajo svojo vodilno vlogo v industriji (Srnicek, 2017: 93–116). Owyang (v Murillo et al., 2017: 69) ugotavlja, da imajo vodilne platforme običajno nadzor nad vsaj polovico aktivnosti na določenem področju; npr. prek Kickstarterja poteka 57 % vseh transakcij na področju množičnega financiranja; prek platforme Craigslist je opravljeno 65 % vseh profesionalnih storitev, ki se sklepajo v platformni ekonomiji; Ubervozniki opravijo 86 % voženj, dogovorjenih prek spletnih platform. Pogosto se platforme tudi povezujejo, da bi dosegale večkratne mrežne učinke. Za platformno ekonomijo je značilna tudi gradnja zaprtih ekosistemov dobrin in storitev, s katerimi blokirajo konkurenco. S t. i. »ustvarjanjem lijakov« (*funnelling*) platforme onemogočajo ali otežujejo uporabo alternativnih platform in tako skušajo uporabnike narediti odvisne in obenem vse podatke zakleniti na lastno platformo. Najuspešnejše v omenjeni strategiji je podjetje Apple, ki svoje naprave in programe oblikuje po načelu močne soodvisnosti in nekompatibilnosti z drugimi alternativami (Srnicek, 2017: 93–116).

Platformna ekonomija je danes najbolj razvita v industrijah, v katerih so informacije ključni predmet trgovanja, kot so na primer mediji, a Srnicek (2017: 1–5) ugotavlja, da se platformna ekonomija lahko razširi praktično na vse industrije, saj informacije o vedenju potrošnikov, cenah in tržnih trendih pomenijo vir konkurenčnosti. Platformna ekonomija se razvija v industrijah z visoko fragmentiranostjo in informacijsko asimetrijo, kjer prispeva k agregaciji trgov, znižanju stroškov iskanja dobrin in storitev ter posledično

mrežnega učinka je prekomerno povečanje števila oglaševalcev in njihovih oglasov na spletni platformi, ki zaradi prenasičenosti z oglasi na stran uporabnikov deluje odbijajoče in lahko vodi do upada uporabe platforme.

k višji učinkovitosti. V nekaterih industrijah pa so možnosti razvoja platform otežene. Za visoko regulirane in nadzorovane industrije, kot sta zdravstvo in bančništvo, platforme trenutno pomenijo visoko tvegan poslovni model, saj napake v teh industrijah pomenijo visoke stroške. Strošek napačne diagnoze bolnika je namreč viden kot precej višji od stroška prikazovanja neprimerne vsebine na medijski platformi.[4] Počasnejši razvoj platform lahko pričakujemo tudi v tistih industrijah, kjer informacije ne predstavljajo glavnega vira vrednosti. To so kapitalsko intenzivne industrije, kmetijska industrija, rudarstvo, nafta in plin.

Poslovnega modela platform se ne poslužujejo zgolj nova podjetja, temveč tudi vse več tradicionalnih podjetij, in sicer kot dopolnilo obstoječim storitvam (Murillo et al., 2017: 67–69). O hitri rasti ekonomije priča podatek, da je platformna ekonomija v petih sektorjih, kjer so platforme najpogosteje prisoten poslovni model, leta 2013 ustvarila za 15 milijard prihodkov od prodaje. Za leto 2025 je napovedana rast prihodkov na 335 milijard dolarjev (PwC 2015 v Becker in Raywani, 2016: 2). V Evropi je platformna ekonomija leta 2016 dosegala prihodke v višini 17 milijard dolarjev; 17 % prebivalstva EU je eno izmed platform uporabilo vsaj enkrat (Drahokoupil in Fabo, 2016: 3). Kiesling in soavtorji (2018) ugotavljajo, da je leta 2014 v platformni ekonomiji sodelovalo 6,6 % prebivalstva EU, leta 2019 pa že 31,4 %; za leto 2022 napovedujejo 37,3-odstotno vključenost prebivalstva v platformno ekonomijo.

V obstoječi literaturi obstajajo različne kategorizacije platform. Drahokoupil in Fabo (2016: 2) spletne platforme delita na dve skupini glede na tip ponudbe. Na tiste, ki povpraševalcem omogočajo dostop do dobrin in lastnine ponudnikov, ter na tiste, ki povpraševalcem omogočajo dostop do dela in storitev ponudnikov. Primer prvega tipa platforme je Airbnb, ki ponudnike nastanitvenih kapacitet povezuje z iskalci. Primer drugega tipa je Uber, ki ponuja storitve prevoza. Druga delitev, po Drahokoupilu in Fabou (2016: 2), je glede obsega delovanja platform. Nekatere platforme sodelujejo pri organizaciji lokalnega trga dela in pri izmenjavi dobrin na lokalni ravni. Druge platforme sooblikujejo trg delovne sile in omogočajo tržno izmenjavo dobrin na globalni ravni.

Srnicek (2017: 36–92) prepoznava pet tipov platform:

1) Oglaševalske platforme zbirajo in analizirajo podatke o uporabnikih in njihovih spletnih iskanjih ter prodajajo rezultate oglaševalskim agencijam (npr. največjima spletnima platformama Alphabet in Facebook prodaja informacij še vedno pomeni glavni vir zaslužka).

[4] *Ta ocena je utemeljena na dejstvu deprofesionalizacije (izgube moči profesionalnih skupin, utemeljene na specifičnem znanju) na mnogih področjih v sodobni družbi, med katerimi sta tudi novinarsko in ostalo delo v medijih. Upad profesionalne moči se kaže v slabši kakovosti in nižanju standardov sprejemljivega. Na žalost se že kaže, da tudi trdnjave profesionalnosti, kot je npr. medicina, niso izključene iz trenda deprofesionalizacije.*

2) Oblačne platforme služijo z oddajanjem svoje programske in strojne opreme (npr. AmazonWebServices, ki omogoča zunanje izvajanje večine IT-nalog podjetij: storitev na področju shranjevanja in računalniških zmogljivosti, razvoj programskih orodij, operacijske sisteme in aplikacije).

3) Industrijske platforme proizvajajo strojno in programsko opremo za potrebe transformacije tradicionalnih proizvodnih procesov v spletne procese. Rezultati pa so nižji stroški dela, energije, vzdrževanja, višja kvaliteta, časovna učinkovitost in kostumizacija proizvodov v skladu s potrebami potrošnikov.

4) Produktne platforme sicer imajo lastna sredstva, dobiček pa ustvarjajo z oddajanjem teh sredstev drugim platformam. Služijo z najemninami ali članarinami (Srnicek, 2017: 36–92). Primer takšnega podjetja je slovensko podjetje, ki skupnosti uporabnikov storitve Avant2Go ponuja najem električnih avtomobilov in s tem spodbuja logiko souporabe avtomobilov (*car sharing*) (Valenčič, 2017).

5) Vitke platforme (dela) svojim uporabnikom omogočajo dostop do storitev oziroma do delovne sile. Tem platformam bomo v nadaljevanju posvetili največ pozornosti.

Spletno delo na platformah

Proučevali bomo delovanje in socio-ekonomski vpliv organiziranja dela na spletnih platformah, ki uporabnikom omogočajo dostop do storitev oziroma do delovne sile tako na lokalni kot globalni ravni.[5] V nadaljevanju bomo predstavili nekatere vidnejše platforme, njihova področja in način dela, strukturo in lastnosti delovne sile ter razširjenost v Evropi in svetu.

Codagnone in soavtorji (2016: 17) opredeljujejo platforme kot spletni trg za nestandardne in začasne oblike dela, za katere veljajo naslednje značilnosti: da pretežen del opravljenih storitev predstavlja delo (in ne prodaja ali oddajanje nepremičnin in premičnin); da je delo opravljeno za plačilo; da je ujemanje med ponudbo in povpraševanjem digitalno organizirano in posredovano, opravljanje dela pa je lahko fizično ali elektronsko posredovano ter da razporeditev delovne sile in denarja določajo kupci in prodajalci, ki delujejo znotraj zastavljenega cenovnega sistema.

[5] *Omenjena vrsta platform ni edina, ki vpliva na trg delovne sile. Tudi Airbnb, ki po prej navedenih kriterijih spada v skupino platform, ki omogočajo dostop do dobrin in se na njih neposredno ne izvajajo transakcije na področju trga dela, nanj še vedno vpliva. Dogovori o najemu nastanitvene kapacitete namreč vključujejo tudi delo, kot je na primer vzdrževanje in čiščenje objekta. V primerjavi s tradicionalnimi ponudniki nastanitev, kot so hoteli, v katerih takšno delo opravljajo zaposleni, v primeru Airbnb omenjena dela opravljajo najemodajalci sami oziroma imajo za to pogosto najete zunanje izvajalce, s katerimi je dogovor o delu lahko sklenjen tudi prek platform dela (Drahokoupil in Fabo, 2016: 2).*

Podatki v nadaljevanju so zajeti iz večjega števila empiričnih raziskav o delu na platformah, predvsem pa iz petih obsežnejših analiz:

- dve raziskavi spletnih platform dela, ki ju je opravila Mednarodna organizacija dela (MOD) v letih 2015 in 2017. Raziskovano populacijo so predstavljali uporabniki petih največjih spletnih platform dela, ki delujejo na globalnem spletnem trgu dela: Amazon Mechanical Turk, CrowdFlower, Clickworker, Microworkers in Prolific. Prva raziskava je vključevala uporabnike iz 51 držav, druga uporabnike iz skupno 75 držav (MOD, 2018);
- obsežno metaštudijo platform dela Codagnona, Abadia in Biagia za Evropsko komisijo leta 2016, v kateri so analizirali dvesto štirideset primarnih in sekundarnih virov in prišli do ugotovitev o različnih vidikih delovanja platform dela (Codagnone et al., 2016);
- analiza rezultatov iz Eurobarometrovih anket iz let 2016 in 2018 o vključenosti prebivalcev Evropske unije v »sodelovalno ekonomijo«. Pri merjenju sodelovanja so upoštevane tudi platforme dela (Evropska komisija, 2016; 2018);
- raziskava socio-ekonomske situacije evropskih delavcev na spletnih platformah Huwsa in Joycea. Gre za pionirsko raziskavo na tem področju v Evropski uniji, ki je bila najprej izvedena na vzorcu naključne populacije prebivalcev Velike Britanije, kasneje tudi v Nemčiji, Švedski in na Nizozemskem (Huws in Joyce, 2016a; 2016b; 2016c; 2016č; 2016d).

Spletne platforme dela s programsko opremo povezujejo ponudbo in povpraševanje po delovni sili. Na osnovi množičnega ocenjevanja (*crowdsourced ratings*) se ustvarja ugled delavcev (in redkeje naročnikov) z namenom lažjega in kakovostnejšega sklepanja dogovorov o transakcijah (Srnicek, 2017: 36–92). Platforme vse udeležene uporabnike na strani ponudbe (delavce) vedno opredeljujejo kot neodvisne pogodbene sodelavce, kar je predmet mnogih razprav in tudi naše analize v nadaljevanju.

Drahokoupil in Fabo (2016: 2) delita platforme dela – na podlagi dveh dimenzij – v štiri kategorije. Podobno kategorizacijo zasledimo tudi pri drugih avtorjih (Codagnone et al., 2016: 18–19; Huws in Joyce, 2016d). Prva dimenzija je zahtevnost del. Razlikujejo med platformami, ki omogočajo dostop do nižje in srednje kvalificirane delovne sile (vnosi podatkov, čiščenje, hišna opravila, prevozi, dostava, kozmetične storitve ipd.), ter platformami, ki se osredotočajo na posredovanje visoko zahtevnih del (arhitekturni načrti, vizualni dizajn, prevajanje ipd.; Drahokoupil in Fabo, 2016: 2). Glede na drugo dimenzijo – razširjenost platforme – se platforme delijo na tiste, ki organizirajo lokalne trge delovne sile (Codagnone et al., 2016: 18–19) oziroma »mobilne trge delovne sile« (*mobile labour markets*), in na platforme, ki omogočajo posredovanje storitev na globalni ravni (Drahokoupil in Fabo, 2016: 2). Platforme, ki omogočajo posredovanje med povpraševanjem na določeni lokaciji in med ponudnikom storitve, ki se nahaja kjerkoli na svetu,

saj transakcija v celoti poteka prek spleta (Drahokoupil in Fabo, 2016: 2), predstavljajo »spletni trg delovne sile« (*online labour market*) (Codagnone et al., 2016: 18–19).[6]

Med spletnimi platformami, ki organizirajo nizko in srednje kvalificirana dela so najvidnejše tiste, ki delujejo na področju prevozov (Lyft in Sidecar) in dostave (Postmates, Instacart in Favour) v ZDA; BlaBlaCar deluje tudi v Sloveniji. Najbolj znana platforma na tem področju je Uber, ustanovljen leta 2009 v San Franciscu. Na platformah lokalnega značaja se srečujeta ponudba in povpraševanje po različnih storitvah, ki zahtevajo fizično prisotnost in lokalno opravljanje del, zahtevnost del pa se razlikuje. Ena izmed največjih tovrstnih platform je TaskRabbit; ustanovljena je bila leta 2008 v ZDA, deluje pa tudi v Kanadi in Veliki Britaniji in ima več kot 140.000 uporabnikov. Sprva je ponujala dostavne storitve, dandanes pa tudi številne druge (selitvene dejavnosti, čiščenje in druga hišna opravila). Po uspešno opravljeni storitvi delavec prejme 85 % dogovorjenega plačila, 15 % zneska je provizija platforme (*TaskRabbit b. d.*). Platforme za organiziranje lokalne delovne sile ponujajo storitve čiščenja, montaže pohištva, selitve, urejanje zunanje okolice, električne, vodovodne, slikopleskarske storitve (*Handy b. d.*), storitve skrbstvenega dela, kot je varovanje in skrb otrok, ostarelih in hišnih ljubljenčkov, gospodinjske storitve (*Care.com b. d.*), storitve za podjetja s področij spremljanja blagovnih znamk, trgovine na drobno, svetovanje in tržne raziskave (*Gigwalk.com b.d.*).

Med spletnimi platformami, ki posredujejo nizko in srednje kvalificirana virtualna dela, tako imenovanimi platformami za mikronaloge je ena največjih in najvidnejših platforma Amazon Mechanical Turk, na kateri lahko podjetja najamejo storitve zunanjega izvajanja enostavnih delovnih procesov, ki so razdrobljeni na tako imenovane mikronaloge (*micro tasks*).[7] Delavci prek spleta opravljajo »naloge človeške inteligence« (*human inteligence tasks*), katerih računalniški algoritmi še ne zmorejo opravljati, kot so identificiranje specifičnih vsebin na fotografijah ali videoposnetkih, pisanje opisov izdelkov, transkripcije, sodelovanje v anketah ipd. (Crockett, 2019). Zaradi anonimnosti uporabniških računov in kratkotrajne aktivnosti nekaterih članov je dejansko število aktivnih uporabnikov težko določiti. Ocene o številu uporabnikov se gibljejo med 100.000 in 200.000 (Difallah et al., 2018: 1–9). Delo na platformi je od leta 2019 omogočeno prebivalcem 49 držav, med njimi je tudi Slovenija (*Amazon Mechanical Turk, 2017*). Cene storitev na platformah za mikronaloge določajo naročniki (*Mturk.com b. d.*).

[6] *Storitve oziroma delo, ki se opravlja izključno prek spleta (prevajanje, programiranje, računovodstvo ipd) Schmid-Drüner (2016: 1), imenuje virtualne storitve.*

[7] *Podobne so platforme CrowdFlower, Crowdsource, Microworkers, Prolific, Crowdguru.de itd.*

Med najvidnejšimi predstavniki platform za posredovanje visoko zahtevnih spletnih del sta platformi Upwork in Freelancer (oblikovanje spletnih strani, razvoj mobilnih aplikacij, grafično dizajniranje, administrativna dela, marketing, pisanje člankov, vnos podatkov itd.).

Huws in Joyce (2016 d: 11) sta ugotovila, da je znaten delež odraslega prebivalstva Švedske, Nemčije, Velike Britanije in Nizozemske že uporabljal spletne platforme za iskanje plačanega dela. 12 % Nizozemcev in Švedov, 11 % Britancev ter 14 % Nemcev je delo na platformah tudi dejansko opravljalo (Huws in Joyce, 2016d: 11). Eurobarometer ugotavlja, da je odstotek prebivalcev, ki opravlja delo na spletnih platformah dela, največji v Latviji (17 %) in Franciji (11 %), najmanjši na Cipru (2 %), povprečje EU 6 %. V Sloveniji je 8 % prebivalcev že opravljalo delo prek spletnih platform (Evropska komisija, 2018: 63).

Po podatkih MOD (2018: 29–45) je delo na spletnih platformah v svetu bolj razširjeno med prebivalci urbanih regij, saj štirje od petih delavcev živijo v mestnih središčih in v primestju. Pregled deleža delavcev po državah kaže, da jih je največ iz Brazilije, Indije, Indonezije, Nigerije, Združenih držav Amerike ter iz vzhodne in zahodne Evrope.

Po podatkih MOD (2018: 16–45) na platformah dela vlada precejšnje neravnovesje med spoloma. Evropska komisija v letu 2016 ugotavlja, da na nekaterih platformah številčno prevladujejo moški in na drugih ženske (Codagnone et al., 2016: 31). Razmerje med spoloma se razlikuje tudi po državah. Delavci na platformah dela so mlajši in višje izobraženi v primerjavi s celotno delovno populacijo (Codagnone et al., 2016: 31–33). MOD (2018: 16) ugotavlja, da večina delavcev spada v starostno skupino med 25 in 40 let. Povprečna starost med delavci na platformah v raziskavi, izvedeni leta 2017, je bila 33,2 let, zgolj 10 % je bilo starejših od 50 let. Podobno sta Becker in Rajwani (2016: 27) ugotovila, da je 67,5 % delavcev na platformah iz držav Severne Amerike v starostni skupini med 18 in 34 let. Tudi v Veliki Britaniji je bila polovica delavcev (51 %) mlajša od 35 let, a je bil delež starejših od 55 let – v primerjavi z državami Severne Amerike – višji (16 %) (Huws in Joyce, 2016a: 3). Na Švedskem je 58 % delavcev mlajših od 35 let ter 10 % starejših od 55 let (Huws in Joyce, 2016b: 3).

Izobrazba delavcev na platformah se razlikuje po državah in tipih opravljenega dela, a so v poprečju dobro izobraženi, saj je po podatkih MOD (2018: 35–36) več kot polovica delavcev imelo diplomo (37 %) ali še višjo izobrazbo (20 % ima dokončan podiplomski študij ali več). Manj kot 18 % vprašanih je imelo dokončano srednjo izobrazbo ali manj, približno četrtina sodelujočih tehnično ali višjo izobrazbo. Eurobarometer ugotavlja, da je od prebivalcev z najvišjimi stopnjami dosežene izobrazbe 9 % ponudilo svoje storitve na platformah dela, medtem ko je enako storil 1 % tistih z nižjo izobrazbo (Evropska komisija, 2018: 65).

Ocena vpliva spletnih platform na kakovost dela in življenja

Zagovorniki platformne ekonomije poudarjajo njen potencial za opolnomočenje milijonov posameznikov z višjim ovrednotenjem njihovega časa. Prednosti dela prek spletnih platform naj bi občutili predvsem tisti, ki niso (standardno/polno) zaposleni, kot so nezaposleni starši, upokojenci, študentje, prekarno zaposleni ali brezposelni ter neodvisni visoko usposobljeni strokovnjaki. Spletne platforme dela se predstavljajo kot pomoč posameznikom pri pridobivanju dodatnega dohodka, kot orodje za lažje usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja ter kot možnost, da se izognejo dolgočasju, izrazijo svojo kreativnost in (p)ostanejo avtonomni. Podjetjem, ki so običajno na strani povpraševanja, se spletne platforme ponujajo kot možnost, da delo organizirajo brez nepotrebnih fiksnih stroškov ter kot kanal, prek katerega imajo dostop do talentov, ki jih sicer na lokalnih trgih ni moč najti (Codagnone et al., 2016: 12–13).

Platforme dela nedvomno ustvarjajo prednosti za svoje uporabnike, sicer njihova rast in razvoj ne bi bila tako hitra. A kot vsaka poslovna, družbena in tehnološka inovacija ima lahko tudi nenadzorovan in nereguliran vzpon platformne ekonomije stranske učinke in negativne posledice. Nekateri raziskovalci trga delovne sile zaradi negativnih eksternalij – stroškov, katerih ne nosijo tisti, ki jih ustvarjajo, temveč tisti, ki s problemom obtičijo (Parker et al., 2016: 229–260) – vidijo spletne platforme kot nov način ustvarjanja prekarnih oblik dela, ki ne ponuja nikakršnih koristi ter socialne zaščite delavcem, temveč spodbuja nadaljnjo erozijo delovnih razmerij in večanje družbene neenakosti (Codagnone et al., 2016; Schor in Attwood-Charles, 2017). Ker maksimizirajo dobičke z nižanjem stroškov in brez lastne infrastrukture, so vitke platforme ekstremen primer zunanjega izvajanja storitev.

V nadaljnji analizi spletnih platform dela in njihovega vpliva na trg delovne sile in družbo bomo uporabili koncept dostojnega dela, s katerim MOD že vrsto let želi spodbuditi »dostojno in produktivno delo v razmerah svobode, enakosti, varnosti in človeškega dostojanstva« (*MOD b.d.*). Ocenjujemo, da je koncept pomemben del določanja standardov kakovosti dela in življenja v mednarodnem merilu in ima pomembne implikacije za normativni okvir, s tem pa tudi določen vpliv na dejanske spremembe dela in življenja ljudi. Leta 1999 je koncept promoviran v poročilu Dostojno delo (MOD, 1999), v sklopu osnovnega poslanstva MOD – izboljšati položaj ljudi v svetu dela; v začetku tega stoletja je postal osnova MOD Agende dostojnega dela (Decent Work Agenda), ki se prizadeva za spodbujanje ustvarjanja novih delovnih mest, delavskih pravic, socialne varnosti in socialnega dialoga ter enakosti spolov. Leta 2015 so dostojno delo in štirje temelji Agende za dostojno delo postali sestavni del Agende trajnostnega razvoja 2030 OZN (2015). MOD prepoznava delo kot univerzalno in pomembno človeško izkušnjo, ki ima

ključno vlogo za delavce in njihove družine, obenem pa tudi za širšo skupnost in celotno družbo. Koncept dostojnega dela je utemeljen na glavnem namenu MOD: spodbujati možnosti žensk in moških, da dobijo dostojno in produktivno delo v razmerah svobode, pravičnosti, varnosti in človekovega dostojanstva. MOD pri tem poudarja skrb za vse delavce, čeprav je zaradi svoje zgodovine in nastanka največ pozornosti namenila potrebam (večinoma moških) delavcev v plačanih standardnih zaposlitvah. Tripartitna organizacija, v kateri se srečujejo glasovi in interesi vlad, delodajalcev in sindikatov, ugotavlja, da obstaja veliko ljudi, ki delajo preveč, sočasno pa veliko brezposelnih ljudi, in da se MOD mora ukvarjati tudi z delavci zunaj formalnega trga delovne sile (kot so neformalno plačani delavci, samozaposleni in delavci na domu). Skrb za dostojno delo pomeni spodbujanje ustvarjanja delovnih mest sprejemljive kakovosti, pri čemer MOD poudarja potrebo po oblikovanju socialnih in ekonomskih sistemov, ki »zagotavljajo osnovno varnost in zaposlitev«, hkrati pa »sposobnost prilagoditve hitro spreminjajočim se okoliščinam na zelo konkurenčnem svetovnem trgu« (MOD, 1999).

MOD (2013) je izoblikoval smernice za raziskovanje statističnih in zakonodajnih indikatorjev dostojnosti dela. Izbrali smo nekatera področja, na katerih lahko ocenimo stopnjo dostojnosti dela na spletnih platformah: stabilnost in varnost zaposlitve, enakost možnosti in enakovredna obravnava delavcev, socialna varnost delavcev, ustreznost dohodkov, delovni čas, možnosti usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter varnost delovnega okolja. Vse te elemente obravnavajo tudi analitiki prekarizacije dela, ko ugotavljajo, da delo in življenje posameznikov v zadnjih nekaj desetletjih postajata vse bolj negotova. V nadaljevanju bomo na osnovi dostopnih podatkov ocenili delovanje platform na omenjenih področjih.

Stabilnost in varnost zaposlitve ter socialna varnost

Stabilnost in varnost dela sta dimenziji, po katerih MOD razlikuje med tistimi delavci, katerih delo je zaznamovano z določeno stopnjo trajnosti in zanesljivosti, in prekarno zaposlenimi. S konceptom prekarne zaposlitve se najpogosteje označuje kratkotrajnost pogodb o zaposlitvi in visoka stopnja možnosti za hitro prekinitev delovnega razmerja (MOD, 2013: 127).[8]

[8] *Rodgers in Rodgers (1989: 3) ponujata širšo definicijo in prepoznavata štiri dimenzije prekarnosti. Prva dimenzija je kratkoročnost in/ali visoka stopnja negotovosti zaposlitve. Drugo dimenzijo predstavlja nizka stopnja nadzora, ki jo ima delavec nad svojim delom, torej nad delovnimi razmerami in intenziteto dela. Tretja dimenzija je pomanjkanje varnosti oziroma nizka stopnja, do katere so z zakonom ali kolektivnimi dogovori delavci zaščiteni pred diskriminacijo, odpovedjo, spremembami delovnih razmer. V tretjo dimenzijo spada tudi stopnja socialne varnosti in z njo pokojninsko, invalidsko ter zdravstveno varstvo, starševsko varstvo in varstvo v primeru brezposelnosti. Četrta dimenzija prekarnega dela je nezadosten prihodek. Podobno tudi kasnejše definicije številnih drugih avtorjev opozarjajo na obsežne nega-*

V diskusiji o platformni ekonomiji so prisotna stališča o koristih, ki jih omogoča delavcem, ki preferirajo prožnost in avtonomijo dela ter želijo biti »sami svoji šefi«, in ocene o negativni nepredvidljivosti položaja prekarno zaposlenih delavcev (Bolotnik, 2017: 2–3; Schor et al., 2017: 4). Glavni predmet diskusij je opredelitev statusa spletnih platform dela ter definiranje odnosa med njimi in delavci (Parker et al., 2016; Schmid-Drüner, 2016; Kenney in Zysman, 2016; Cunningham-Parmeter, 2016; Becker in Rajwani, 2016; Murillo et al., 2017; Codagnone et al., 2016; Schor in Attwood-Charles, 2017; Dyal-Chand, 2015; Rogers, 2016). Tisti, ki upravljajo platforme dela, jih opisujejo kot sisteme posredovanja in usklajevanja ponudbe in povpraševanja (Parker et al., 2016: 249). Spletne platforme oseb, ki ponujajo delo, ne želijo obravnavati kot delavcev; imenujejo jih »partnerji« (Cunningham-Parmeter, 2016: 1680–1728), »ponudniki storitev«, »samozaposleni« (Schmid-Drüner, 2016), »freelancerji« (Parker et al., 2016: 229–260), »pogodbeniki« (Codagnone et al., 2016: 7) ipd. Poudarjajo njihovo neodvisnost ter obenem zavračajo, da bi se platforme obravnavale kot delodajalci.

Ob pregledu delovanja platform ugotovimo, da gre pri platformah dela za nadaljevanje trenda rezanja vezi med organizacijami in delavci ter do večanja prekarizacije.[9] Mnoga podjetja so se namreč že do sedaj, zlasti od globalne recesije naprej, izogibala delodajalskim odgovornostim s povečanjem alternativnih načinov pridobivanja delovne sile, kot so zunanje izvajanje storitev in uporaba agencij za posredovanje dela. Te oblike posredovanja dela so že z zakonodajo prepoznane in regulirane ter zagotavljajo delavcem vsaj določeno zaščito. Pri platformah pa je delavcem status zakonsko neprepoznan in se zaenkrat spletne platforme dela v veliki meri razvijajo v »regulatornem vakuumu« (Codagnone et al., 2016: 11). Države in zakonodajalci se počasi odzivajo na njihovo izjemno hitro rast, kar spletnim platformam omogoča, da same prevzemajo vlogo regulatorja, ki določa pogoje in pravila igre (Schmid-Drüner, 2016: 2–3). V trenutni situaciji imajo platforme izjemen nadzor nad organiziranjem dela (Kenney in Zysman, 2016: 61–63. Manj odgovornosti pomeni za platforme nižje stroške, prav ta vitkost pa je glavno gonilo rasti in konkurenčne prednosti pred tekmeci s tradicionalnimi načini delovanja. Platforme dela se statusu delodajalca upirajo z argumenti, da ne izvajajo rednega in neposrednega nadzora nad delavci (Cunningham-Parmeter, 2016: 1673–1680). A ugotovitve kažejo, da platforme določajo cene dela, implementirajo vedenjske kodekse, izvršujejo deaktivacije računov uporabnikov (kar je ekvivalent za odpuščanje

tivne posledice sodobnih sprememb v sferi dela na kakovost dela in življenja delavcev (Kalleberg, 2009; Standing, 2012; 2014; Kanjuo Mrčela in Ignjatović, 2018; Kanjuo Mrčela, 2020).

[9] *MOD prekarno delo vidi kot: »...prenos tveganj in odgovornosti na delavce« (MOD, 2011: 5) prav z »nejasnim opredeljevanjem vloge delodajalca oz. vse pogostejšimi multilateralnimi kompleksnimi odnosi, v katerih ni določeno čigava odgovornost je skrb za delavce« (MOD, 2011: 5–6).*

delavcev v primerih delovnega razmerja) (Schor in Attwood-Charles, 2017: 6–11). Vse te aktivnosti odražajo dinamiko tradicionalnih odnosov med delodajalcem in delavci (Cunningham-Parmeter, 2016; 1680–1728).

Uber je s tremi milijoni voznikov najbolj razširjena platforma dela na svetu in obenem zaradi številnih sodnih sporov (Bolotnikova, 2017) ikoničen predmet diskusij, ki opozarjajo na pasti platformne ekonomije (Dubal, 2017; Schor in Attwood-Charles, 2017; Schor in drugi, 2017; Drahokoupil in Fabo, 2016). Gre za spletno platformo, ki trdi, da »povezuje ponudnike in iskalce prevoza, ne na način klasičnih taksi služb, temveč z logiko souporabe prevoznih sredstev in maksimalno izkoriščenostjo sredstev« (*Uber Marketplace b. d.*). Načela ekonomije »souporabe« velevajo, da bi se iskalec prevoza in voznik s prostim sedežem v avtomobilu, ki potuje v isto smer, s pomočjo platforme srečala in dogovorila o deljenju stroškov za pot (*ride sharing*). Praksa je drugačna, saj prevozov ne opravljajo posamezniki, ki bi potnike na svoji poti mimogrede pobrali, temveč vozniki delujejo enako kot taksi službe, kjer svojo pot potovanja popolnoma prilagodijo željam potnika. Status »taksi službe« je v primeru Uberja potrdilo tudi sodišče Evropske unije (Court of Justice of the European Union, 2017).

MOD (2018: 40–41) ugotavlja, da je 55 % vprašanih delavcev s platform zaposlenih zunaj platform, torej delo na platformah opravljajo poleg dela pri drugem delodajalcu. Tako razširjeno potrebo po opravljanju dodatnega dela in pridobivanju dodatnega zaslužka lahko imamo za pokazatelj tako imenovane podzaposlenosti delavcev. Podzaposleni so delavci, ki imajo zaposlitve, ki so neprimerne glede časa (delavec bi rad delal več) in/ali glede izobrazbe (delavec opravlja dela pod svojo izobrazbo ali sposobnostmi) in/ali plačila (delavec zasluži premalo za dostojno življenje). Narašča število delavcev, ki so neprostovoljno zaposleni za krajši delovni čas, obenem pa iščejo in opravljajo tudi dodatno delo, da dosežejo zadosten prihodek.[10] Kljub temu da neposrednih dokazov za obstoj povezave med podzaposlenostjo in opravljanjem dela na platformah ni, je mogoče o njej sklepati na podlagi rezultatov ločenih raziskav. Visok odstotek delavcev (90 %) na platformah Amazon Mechanical Turk in Crowdflower je poudarilo, da bi želeli delati več, a to ni mogoče zaradi nezadostnega števila nalog, ki so objavljene na platformi (Berg, 2016: 13). Podobno željo po dodatnem delu izražajo tudi delavci na drugih platformah (Codagnone et al., 2016: 34; MOD, 2018: 59–70). V raziskavi MOD (2018: 17) je ugotovljena visoka stopnja podzaposlenosti, saj je namreč več kot 60 % vprašanih izrazilo željo po večji količini dela zunaj platform.[11]

[10] *V EU28 je 24,8 % zaposlenih za krajši delovni čas tako zaposlenih neprostovoljno (Eurostat, 2019a), 7,4 % zaposlenih za določeni čas neuspešno išče dolgoročnejšo zaposlitev (Eurostat, 2019b).*

[11] *Glede trajanja aktivnosti delavcev na spletnih platformah so kratkoročne aktivnosti pogost pojav (Drahokoupil in Fabo, 2016: 3). MOD (2018: 36) ugotavlja, da velik del delavcev po nekaj poskusih iska-*

Odvisnost delavcev od platform ter odsotnost ustreznega statusa zaposlenega sta neposredno povezani s socialno varnostjo delavcev, ki jo MOD prepoznava kot indikator dostojnega dela. Socialno varnost zagotavljajo finančni prejemki in nefinančne ugodnosti, ki nadomestijo prihodke iz dela v primeru bolezni, starševstva, poškodb na delu, brezposelnosti, starosti, smrti družinskih članov ter pomagajo v primerih omejenega dostopa do zdravstvene oskrbe, nezadostnih dohodkov gospodinjstva, splošne revščine in socialne izključenosti (MOD, 2013: 169). Velik del pravic, vezanih na socialno varnost, je v večini sistemov, tudi v Sloveniji, vezan na status posameznika kot delavca ali samozaposlenega. Stopnja socialne varnosti delavcev na platformah je v celoti odvisna od njihovega statusa zunaj platform. Lahko pričakujemo, da se bo ob večanju odvisnosti delavcev od spletnih platform dela in ob nespremenjeni opredelitvi njihovega razmerja večal delež tistih, ki so izključeni iz sistemov socialnega varstva.

Dostojno plačilo

Pomembna dimenzija dostojnega dela je ustrezen zaslužek. To pomeni, da si delavci lahko z delom zagotovijo dohodke vsaj v višini minimalnih stroškov preživetja (MOD, 2013: 65).

Raziskave ugotavljajo, da je primarni razlog za sodelovanje delavcev na spletnih platformah dela želja po (dodatnem) zaslužku (Eurofound, 2015: 114; Codagnone et al., 2016: 6–7; Berg, 2016: 7; Hamari et al., 2016: 2055), celo kadar so zaslužki na platformah zelo nizki (Codagnone et al., 2016: 6–7).[12] Zagovorniki platform trdijo, da platformni delavci, ki formalno niso vezani izključno na eno platformo, lahko za služenje dodatnega prihodka opravljajo raznolike storitve (npr. kombinirajo prevoze, gospodinjska opravila, administrativne naloge, enostavne naloge itd.). Zaradi visoke stopnje prilagodljivosti možnosti za dodaten zaslužek naj bi bile odprte tudi tistim, ki so sicer iz različnih razlogov (med drugim tudi zaradi skrbstvenega dela ali zdravstvenih omejitev) izključeni iz tradicionalnega trga delovne sile (MOD, 2018: 59–70).

Bolj kritične analize pa ugotavljajo, da je kombiniranje različnih del prej nuja (zaradi nizkih zaslužkov vsakega od teh del) kot izbira. Ugotavljajo tudi, da je za delo na platformah značilna nezanesljivost prihodkov. To je problematično, še posebej za tiste, ki so od dela na platformah eksistenčno odvisni. Schor in soavtorji (2017: 12–13) so v svoji študiji opredelili različne stopnje odvisnosti delavcev od platform, na katerih opravljajo delo. Poleg

nja dela zapusti platformo. 56 % delavcev trdi, da na platformah delo opravljajo več kot eno leto, 29 % delavcev je na platformah kontinuirano aktivnih tri leta.

[12] Kot drugi najpogostejši razlog za opravljanje dela na platformah delavci izpostavljajo možnost, da svoj čas učinkovito izkoristijo (Schor et al., 2017: 17).

delno odvisnih delavcev in dopolnilnih delavcev, ki jim prihodki iz platform pomenijo dodaten dohodek, so tudi delavci v popolni odvisnosti od platform, katerih preživetje je popolnoma ali pretežno odvisno od zaslužkov na eni od platform dela.

Dohodek iz dela na platformah z mikronalogami (Amazon Mechanical Turk, CrowdFlower, Clickworker, Prolific in Microworkers) je za 32 % vprašanih delavcev predstavljalo glavni vir dohodka (MOD, 2018: 41–42). Tudi Huws in Joyce (2016a: 1; 2016b: 1–2; 2016c: 1; 2016č: 1) sta v štirih evropskih državah ugotovila znatno stopnjo odvisnosti delavcev od dohodkov, zasluženih na platformah. Zaslužki na platformah dela so edini ali pretežni vir dohodka za 27 % švedskih in 25 % britanskih delavcev na platformah ter za 20 % nemških in nizozemskih delavcev na spletnih platformah dela.

V nadaljevanju bomo predstavili analize in ilustracije načinov tekmovanja za delo in doseganja zaslužka na spletnih platformah, ter ocene višine in dejavnikov zaslužkov.

Obstaja več sistemov določanja vrednosti dela oz. cen na spletnih platformah. Nekatere platforme določanje cen prepuščajo uporabnikom (Eurofound, 2015: 110). V nekaterih primerih ceno storitev določajo delavci sami (TaskRabbit), v drugih ceno nalog oziroma projektov določijo uporabniki na strani povpraševanja (Gigwalk, Upwork in platforme za mikronaloge, kot je Amazon Mechanical Turk). Na nekaterih platformah (npr. Topdesigner.cz in Adtriboo.com) platforme določijo minimalno ali celo fiksno ceno za specifične naloge na osnovi tržnih cen in predvidenega števila delovnih ur (Eurofound, 2015: 110). Številne platforme se poslužujejo sistemov dražb ali natečajev. Uporabniki na strani povpraševanja z oglasom objavijo vsebino in opis dela, na podlagi česar uporabniki na strani ponudbe oddajajo svoje prijave z zahtevanim zneskom plačila. Naročniki nato izmed prejetih ponudb izberejo najcenejšega ali najboljšega izvajalca (Freelancer, Gopillar, 99designs, Zilliondesigns) (Huws in Joyce, 2016d: 15).

Na spletni platformi Freelancer, ki ima več kot 35 milijonov registriranih uporabnikov, uporabniki na strani povpraševanja objavijo razpis projekta z opisom dela in nalog ter okvirno cenovno ponudbo. Na razpis se nato ponudniki prijavljajo s opisom izkušenj in zahtevanim zneskom plačila. Ujemanje se nato določi po sistemu dražb, kjer projekt v izvedbo prejme ponudnik z najnižjim pričakovanim plačilom. Na platformi je omogočen tudi sistem natečaja, na katerega se s svojim delom prijavi več izvajalcev. Zmagovalec natečaja prejme finančno nagrado. Platforma od vsakega izvedenega plačila zaračuna 10-odstotno provizijo, ki se jo lahko zniža s plačevanjem članarine. Najnižji znesek provizije je 5 dolarjev (*Freelancer.com b. d.*).

Na platformi UpWork zneske plačila za storitve fiksno vnaprej določi naročnik. Provizijo, ki je odvisna od višine plačila in se giblje med 5 % in 20 %, plačuje delavec (*Upwork, 2019*). Na italijanski spletni platformi za

notranji dizajn Gopillar se organizirajo tekmovanja za arhitekte in oblikovalce. Naročniki z objavo in odprtjem projekta določijo znesek nagrade, ki ga bo prejel izbrani zmagovalec. Na razpisani projekt se s svojimi načrti in predlogi prijavijo zainteresirani ponudniki. Izmed prejetih predlogov naročnik določi pet najboljših predlogov in zmagovalca, med katere se razdeli predhodno določen znesek nagrade. Preostali sodelujoči za svoje delo ne prejmejo plačila (*Gopillar b. d.*). Platforma 99designs povezuje ponudnike in naročnike s področja grafičnega oblikovanja, ki se lahko srečajo na dva načina. Naročnik lahko med vsemi oblikovalci na podlagi njihovih opisov in izkušenj izbere tistega, za katerega oceni, da je najbolj primeren. Drugi način je razpis natečaja, na katerega se prijavi več ponudnikov. Plačilo za svoje delo prejme izbrani zmagovalec natečaja. Po enakem sistemu deluje tudi spletna platforma Zilliondesigns (*Zilliondesigns b. d.*). Obe spletni platformi imata določene minimalne zneske storitev, ki so odvisni od kategorije in zahtevnosti storitve. Zgornje omejitve pri določanju zneskov nagrade ni (*99designs b. d.; Zilliondesigns b. d.*).

Podatki o dejanski višini zaslužkov delavcev na platformah so omejeni na maloštevilne študije, ki kažejo na razlike med platformami (Schor in Attwood-Charles, 2017: 6–11). Višina plačila za opravljena dela je odvisna od več dejavnikov. Ugotovitve kažejo, da je višina plačila močno odvisna od velikosti deleža delovne sile, ki bi potencialno lahko opravila določeno storitev (Schmid-Drüner, 2016: 9–12; Eurofound, 2018: 23). Ponudniki fizičnih oziroma lokalno opravljenih storitev imajo v povprečju višjo urno postavko v primerjavi s tistimi, ki opravljajo virtualne storitve (Codagnone et al., 2016: 36–40). Delavcem storitve, ki jih posredujejo spletne platforme dela in se opravljajo fizično, omogočajo v povprečju primerljive zaslužke tistim, ki enake storitve opravljajo brez posredovanja platform. Opravljanje enostavnih virtualnih nalog oziroma tako imenovanih mikronalog delavcem ne prinaša pretirano visokih zaslužkov (Schmid-Drüner, 2016: 9–12). Codagnone in soavtorji so ugotovili, da le manjši delež nalog na platformah za mikronaloge doseže vrednost 1 dolar ali več (Codagnone et al., 2016: 36–40). Platforma pri vsaki finančni transakciji zaračuna 20-odstotno provizijo, minimalna provizija pa znaša 0,01 dolarjev (*Mturk.com b. d.*). Takšne provizije so prisotne, kot smo videli, tudi na drugih platformah, ki ponujajo manj zahtevno in slabše plačano delo.

Na spletni platformi Amazon Mechanical Turk delavci zaslužijo povprečno 5 dolarjev na uro (Codagnone et al., 2016: 36–40). MOD je v svoji raziskavi petih spletnih platform za opravljanje mikronalog v letu 2018 ugotovila, da delavci zaslužijo povprečno 3,31 dolarjev na uro (MOD, 2018: 16). Kot ugotavljajo avtorji, zaslužki na proučevanih platformah niso zadostni, da bi dosegli minimalno določene dohodke iz standardnih delovnih razmerij (De Groen in Maselli, 2016: 8; MOD, 2018: 16; Codagnone et al., 2016: 13).

Pri raziskovanju zaslužkov delavcev na platformah so rezultati pokazali zanimiv pojav, ki ga imenujemo učinek superzvezd (*superstar effect*). Gre za pojav, značilen za spletne platforme, kjer manjši delež delavcev opravi večinski delež vseh storitev. Ocenjeno je, da 20 % delavcev opravi 80 % vseh storitev (Codagnone et al., 2016: 36–40; Schmid-Drüner, 2016: 9–12). Omenjeni učinek vpliva na podatke o povprečni višini zaslužkov delavcev na platformah, saj zaslužki najaktivnejših delavcev močno dvigajo povprečje.

Na spletnih platformah za posredovanje dela, ki ga je moč opravljati virtualno, prihaja do velikih razlik med zaslužki delavcev na platformah v primerjavi z delavci na lokalnem trgu, ki delo opravljajo brez posredovanja platform. Eurofound kot primer navaja platformo, prek katere italijanski oblikovalci z delom na spletnih platformah zaslužijo 30 % manj, srbski oblikovalci pa 200 % več kot delavci na lokalnih trgih (Eurofound, 2018: 23). Spletne platforme za posredovanje virtualnega dela, ki delujejo na mednarodni ravni, višino plačila za opravljanje določene storitve najpogosteje določijo na podlagi povprečja cen storitve, ki veljajo na lokalnih trgih uporabnikov. Glede na takšno določanje cen je opravljanje virtualnih storitev zaželeno za delavce iz držav z nižjimi prihodki. Za delavce iz držav z višjim standardom je sodelovanje pogojeno z omejeno izkušenostjo, željo po večji prožnosti ali ob soočanju z visokimi vstopnimi ovirami na lokalnih trgih (Maselli in Fabo, 2015: 10–12), pa tudi s pomankanjem dela na teh trgih.

Pri analizi zaslužkov delavcev na platformah je treba upoštevati tudi specifične materialne in finančne okoliščine dela na platformah. Prvo je neplačani čas, ki ga delavci porabijo za iskanje dela na platformah. Kot je ugotovila Berg (2016: 11), delavci v povprečju porabijo 18 minut neplačanega dela v obliki iskanja in priprave za vsako uro plačanega dela. Podobno kažejo tudi rezultati raziskave MOD, po katerih naj bi delavci opravili 20 minut neplačanega dela (iskanje nalog, opravljanje neplačanih testov usposobljenosti, preverjanje naročnikov storitev z namenom preprečevanja prevar, pisanje ocen in mnenja o nalogah itd.) za vsako uro plačanega dela (MOD, 2018: 17). Na povprečen delovni teden so tako delavci, ki so bili zajeti v raziskavo, opravili 24,5 ure dela, od tega 18,6 ur plačanega in 6,2 ure neplačanega dela (MOD, 2018: 49–70). Drugo so stroški, ki jih imajo delavci z opravljanjem dela na platformah. Za opravljanje virtualnega dela delavci nujno potrebujejo programsko in strojno opremo, spletno povezavo ipd. V primeru opravljanja fizičnih storitev, kot so gospodinjska opravila in vzdrževanje, imajo delavci stroške prevoza na delo in z njega ter stroške pripomočkov in orodja. Vozniki na platformah pokrivajo stroške vzdrževanja prevoznih sredstev, stroške goriva, zavarovanja, registracije itd. (Murillo et al., 2017: 71; Schmid-Drüner, 2016: 2–3). Tretje so davki, ki jih delavci plačujejo na dohodek zaslužen na platformah, v skladu z lokalno zakonodajo, a v urnih postavkah niso upoštevani.

Pri opravljanju dela prek platform obstaja tudi tveganje, da delavec za opravljeno delo plačila sploh ne prejme. Najpogosteje se to dogaja delavcem na »tekmovalnih« platformah. Primer takšne platforme je CoContest, na kateri se na razpisan projekt s svojim delom prijavi več oblikovalcev, plačilo za svoje delo pa prejmejo zgolj izbrani (De Groen in Maselli, 2016: 11). Tveganje za neplačevanje opravljenega dela je visoko tudi na drugih platformah.

Zavrnitve dela in plačila niso problematični zgolj iz finančnih razlogov, ampak močno vplivajo tudi na delavčevo statistiko (ugled) ter mu zmanjšujejo možnosti pri nadaljnjem pridobivanju dela prek platforme. Večkratno zavračanje dela lahko vodi tudi do končne deaktivacije delavčevega računa oz. preprečitve nadaljnjega opravljanja dela (MOD, 2018: 73–92).

Avtonomija delavcev in razmere pri delu

Zagovorniki spletnih platform kot eno izmed njihovih glavnih prednosti vidijo višjo stopnjo prožnosti in neodvisnosti, ki jo omogočajo delavcem v primerjavi s tradicionalnimi delodajalci (Cunningham-Parmeter, 2016: 1680–1728). Delavci imajo večjo svobodo pri izbiri časa in lokacije opravljanja dela ter same vsebine dela (Dreyer et al., 2017: 88–89; MOD, 2018: 59–70). Številne raziskave pa ugotavljajo, da sta prožnost in avtonomija delavcev značilni le za del platformnih delavcev (Cunningham-Parmeter, 2016: 1680–1728).

Analize kažejo, da platforme tako kot drugi delodajalci nadzorujejo in ocenjujejo delo. S sistemom množičnega ugleda ustvarjajo pričakovanja, ki jih morajo delavci izpolnjevati, ter tako zagotavljajo, da delovna sila deluje relativno homogeno brez eksplicitnih navodil (Schmid-Drüner, 2016: 9–12). A tudi eksplicitna navodila na platformah niso redkost. Platforme namreč oblikujejo svoje pravilnike delovanja in vedenja, v katerih so zajeta tudi specifična navodila delavcem (do detajlov, kot je npr. barva nogavic, ki jo določa platforma FedEx svojim voznikom). Vozniki platforme Uber z aktivacijo računa prejmejo priročnik, v katerem je seznam pravil, ki jih morajo upoštevati. Med drugim je določeno, da morajo vozniki sprejeti vsako zahtevo po prevozu. Če voznik prevečkrat odkloni zahtevani prevoz, si platforma pridržuje pravico do deaktivacije njegovega uporabniškega računa. Pravilnik določa tudi pravila oblačenja in vrsto glasbe, ki naj bi jo predvajali med prevozom potnikov (Cunningham-Parmeter, 2016: 48–51; Rogers, 2016: 489). Spletna platforma Upwork nadzoruje in ocenjuje produktivnost delavcev na podlagi povprečne hitrosti tipkanja. Druge platforme pa od delavcev zahtevajo redne posnetke zaslona in statistiko aktivnosti na podlagi vpisov v spletni profil (Cunningham-Parmeter, 2016: 36–40).

Svoboda pri določanju delovnega časa je relativna in odvisna od politike spletnih platform in dohodkovne odvisnosti delavcev. MOD ugotavlja, da

so med delavci na platformah pogosti dolgi delovniki in netipične delovne ure. 26 % vprašanih je redno opravljalo delo na platformah vseh sedem dni v tednu, 68 % vprašanih je naloge na platformah opravljalo v večernem času in 43 % v nočnem času. Za delo na platformah se odločajo tudi matere otrok, mlajših od 5 let, ki poleg skrbstvenega dela opravljajo tudi po 20 ur dela na platformah, najpogosteje v popoldanskem in nočnem času (MOD, 2018: 17).

Zaradi dohodkovne odvisnosti in nizkih urnih postavk so delavci primorani sprejeti več dejavnosti hkrati in podaljševati delovni čas. Predolgi delavniki posegajo v ravnovesje med poklicnim in zasebnim življenjem delavcev,[13] ter povečujejo stopnjo tveganja za poškodbe. Dolgoročno lahko predolg delovni čas pomeni grožnjo fizičnim in mentalnim sposobnostim delavca za opravljanje dela. Dolgi delovniki, ki presegajo zakonske omejitve delovnih ur na dnevni, tedenski, mesečni in letni ravni, so odmik od koncepta dostojnega delovnega časa.

Varnost in zdravje pri delu sta vitalni komponenti dostojnega dela. Delavci na platformah opravljajo različne tipe nalog na raznolikih lokacijah, tako zasebnih kot javnih, zato je težko priti do splošne ocene o delovnih razmerah. A navkljub temu pomanjkanje regulacije pomeni, da so lahko delavci in nenazadnje tudi njihove stranke izpostavljeni različnim tveganjem. Gre za tveganja, ki jih lahko v grobem razdelimo v dve skupini: neposredno fizično tveganje, povezano s samim delovnim procesom, ter tveganja v okolju, v katerem se delo opravlja (Hews in Joyce, 2016d: 16). Vprašanje zagotavljanja varnosti delovnega okolja je še posebej žgoč problem na platformah, ki posredujejo lokalne storitve. Kot navajata Schor in Attwood-Charles (2017: 6–11), se je že večje število Uber-voznikov soočilo z nevarnimi situacijami. Obravnavani so bili primeri, ko so bili vozniki nehote vključeni v ilegalne dejavnosti, kot so prevoz drog in druge nezakonite aktivnosti. Za razliko od delavcev, pri katerih je zaposlitveni status jasen, so delavci na platformah dela primorani prevzeti osebno odgovornost za vsakršna zdravstvena tveganja, ki so povezana z neprimernim delovnim okoljem ali slabo delovno opremo (Hews in Joyce, 2016d: 17). Kljub temu da se tveganja in nevarnosti dela med platformami razlikujejo, je vsem skupno to, da so delavci prepuščeni sami sebi.

V sklopu prizadevanja za dostojnost dela MOD spodbuja enakost možnosti in obravnave delavcev. S svojim delovanjem želi doseči enakovrednost med spoloma ter zmanjšanje in odpravo vseh vrst diskriminacije (na podlagi rase, nacionalnosti, starosti itn.) (MOD, 2013: 141). Zagovorniki spletnih platform trdijo, da platforme dela odpirajo ekonomske priložnosti

[13] *MOD (2013: 106) kot eno od dimenzij dostojnega dela opredeljuje možnosti delavcev za primerno usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja.*

za vse posameznike, ki bi si želeli zagotoviti dodatne prihodke. A kot ugotavljata Schor in Attwood-Charles (2017), je ideja o kibernetskem prostoru kot o idealnem okolju, kjer lahko vsi enakovredno sodelujejo brez zgodovinskih, socialnih in fizičnih omejitev, utopična.Kljub formalni odprtosti platformne ekonomije raziskave ugotavljajo omejitve predvsem glede sredstev, veščin, stopnje izobraženosti, rase, spola, družbenega razreda itn. (Schor in Attwood-Charles, 2017: 6–11). Posebej sta dokumentirani spolna diskriminacija in diskriminacija, osnovana na nacionalni pripadnosti (Codagnone et al., 2016).

Barzilay in Ben-David (2017) sta na vzorcu več kot 4.500 delavcev ugotovili precejšnje vrzeli med spoloma. Ženske so imele v povprečju za 37 % nižjo urno postavko kot moški. Vzrok za razlike v urnih postavkah delno pripisujeta nesorazmerju med spoloma po poklicnih skupinah. Tako kot na tradicionalnih trgih delovne sile je tudi na spletnih trgih prisotna spolna segregacija po poklicih. Ženske predstavljajo večino delovne sile na področjih, kot so administrativna podpora (73 % žensk), prevajanje (65 % žensk) ter pisanje (65 % žensk), medtem ko moški prevladujejo na področjih inženiringa in arhitekture (83 % moških), IT (82 % moških) ter podatkovne analize (73 % moških). Rezultati kažejo, da je plačna vrzel med spoloma prisotna na vseh področjih dela, a so razlike največje na področjih, na katerih med delavci prevladujejo ženske (Barzilay in Ben-David, 2017: 408–409). Prisotnost spolne neenakosti potrjujejo tudi Codagnone, Abadie in Biagi (2016: 45), ki ugotavljajo, da imajo ženske na platformah dela manj možnosti, da jih najamejo za opravljanje stereotipno moških nalog, ter da so običajno plačane po urni postavki in ne po fiksni ceni za opravljen projekt, s čimer naročniki (zaradi nezaupanja v ženske sposobnosti programiranja) zmanjšujejo svoje tveganje.

Poleg spolne so pogoste tudi druge oblike diskriminacije. Raziskava na platformi Freelancers kaže, da imajo neizkušeni delavci iz držav v razvoju manj možnosti, da jih najamejo v primerjavi z neizkušenimi delavci iz razvitih držav. Manj možnosti za delo imajo tudi delavci iz revnejših držav, v katerih se ne govori angleško, ne glede na lastne sposobnosti.[14] A po drugi strani imajo delavci iz revnejših držav, ki so izkušeni, precejšnjo prednost pred ostalimi. Razlog za prednost je v nižjih pričakovanjih glede plačila (Agrawal et al., 2013).

Dodaten tip diskriminacije je povezan z distribucijo človeškega in fizičnega kapitala. Sodelovanje na spletnih platformah dela zahteva dostop do

[14] *Codagnone in soavtorji (2016: 43) poročajo o diskriminacijskih praksah v spletnih oglasih na platformi Upwork, ki se sicer v javnosti predstavlja kot »globalna digitalna meritokracija« (Elance-oDesk, 2014: 17): »To delo ni za prebivalce Bangladeša in Pakistana. Če prihajate iz katere od navedenih držav, bo vaša ponudba avtomatsko zavrnjena (…) Naročnik je zahteval telefonistko ženskega spola z britanskim, avstralskim ali novozelandskim naglasom.«*

interneta in določene informacijsko-tehnološke veščine, kar samodejno izključuje nekatere skupine populacije. Mnogi posamezniki iz socialno izključenih skupin se niti ne zavedajo obstoja spletnih platform dela niti nimajo ustreznih veščin, da bi na njih aktivno sodelovali (Schmid-Drüner, 2016: 7).

Sistem ocenjevanja ugleda, pomembna značilnost platformne ekonomije, je lahko z vidika enakopravnega obravnavanja delavcev dvorezen meč. Sistem, zasnovan z namenom ustvarjanja objektivne ocene na podlagi množice subjektivnih mnenj, lahko namreč privede do ravno nasprotnega rezultata. Diskriminacija izhaja iz pristranskosti, ki vpliva na človekovo presojo in sprejemanje odločitev. Nezavedanje lastne pristranskosti lahko v situacijah, ki zahtevajo presojo, vodijo do odločitev, osnovanih na stereotipih. Ugotovitve številnih raziskav, ki so jih preučevali Codagnone in soavtorji (2016: 45), kažejo na nizko stopnjo korelacije med veščinami delavcev na spletnih platformah in višino njihovih zaslužkov. Razlog za to vidijo prav v sistemu ocenjevanja ugleda.

Sklep

V tem prispevku smo pozornost posvetili dokaj novi in hitro rastoči oblik ekonomskega delovanja. Predstavili smo poslovni model spletnih platform, ki organizirajo delo. Namen analize je bil kritičen pregled najpogostejših trditev zagovornikov platformne ekonomije o pozitivnih učinkih spletnih platform za delavce, trg delovne sile in gospodarstvo (opolnomočenje delavce v z večjo prožnostjo in svobodo pri odločanju o delovnih razmerah in izboru delovnih nalog, lažjem doseganju ravnotežja med poklicnim in zasebnim življenjem, izboljšanje učinkovitost dela, ekonomski razvoj, ter splošno blagostanje). Vodilo raziskovanja sta bili dve vprašanji:

1. Ali je delo na spletnih platformah oblika prekarnega dela?
2. Ali spletne platforme prispevajo k doseganju standardov dostojnega dela?

Na osnovi predstavljene analize ter presoje, utemeljene na uporabi koncepta dostojnega dela in koncepta prekarnosti, na prvo vprašanje odgovarjamo pritrdilno, na drugo pa nikalno. Povzeli bomo argumente, zakaj.

Stabilnost in varnost zaposlitve sta pomembni dimenziji koncepta dostojnega dela. Bistvo poslovnega modela spletnih platform je odsotnost delodajalskega razmerja in prenos tveganja za lastno eksistenco na delavce. Spletne platforme tako nadaljujejo že prej obstoječe trende trganja vezi med temi, ki delo organizirajo, in temi, ki delo opravljajo. Delavci v takem modelu so atomizirani subjekti v medsebojnem tekmovanju.

Pomembna dimenzija dostojnega dela je dostojno plačilo. Delavci na platformah so plačani samo za delo, ki je priznano kot uspešno opravljeno.

S tem je povezano tveganje, da za opravljeno delo plačila sploh ne bodo prejeli. Ob tem obstaja velik obseg neplačanega dela, ki ga delavci namenijo iskanju dela, opravljanju različnih obveznih neplačanih testov usposobljenosti, pisanju povratnih informacij o nalogah ipd. Delavci na platformah imajo tudi druge stroške, povezane z delom, kot so nakupi in vzdrževanje delovnih sredstev, plačilo provizije platformam, da bi lahko opravljali delo, in davki na dohodke iz dela na platformah. Način plačevanja delavcev oz. nižanje cene dela je ključna lastnost poslovnega modela platform. Analiza je pokazala, da velik in rastoč del delavcev na platformah opravlja slabo plačano prekarno delo. Finančna prednost, ki so je deležni platformni delavci iz manj razvitih držav zaradi globalnega formiranja cen na platformah v primerih virtualnih storitev, je dejansko samo stranski produkt zniževanja cene dela delavcem iz (zaenkrat) bogatejših okolij.

Delo na spletnih platformah delavcem ne zagotavlja socialne varnosti, saj so v večini sistemov, predvsem evropskih, pravice in socialna varnost omejene na priznan status delavca oz. na obstoj pogodbenega odnosa med delodajalcem in delavcem.

Analiza avtonomije delavcev in delovnih razmer kaže na to, da je svoboda pri določanju lastnega delovnega časa, pri izbiri lokacije, vsebine in ostalih delovnih razmer na platformah za večino delavcev na platformah zgolj mit. Pri delu na spletnih platformah je s sledenjem in sistemom množičnega ugleda prisoten stalen nadzor nad delavci. Spletne platforme posredno in tudi neposredno nadzorujejo delovni čas svojih delavcev, njihovo učinkovitost, produktivnost in kakovost opravljenega dela. Platforme so privedle do razvoja 24-urne ekonomije, v kateri delavci v zasebnem času opravljajo dodatne ure plačanega in neplačanega dela, s čimer se meje med zasebnim in poklicnim življenjem brišejo. V prekarno delo z nizkim plačilom in dolgimi delovniki so neprostovoljno ujeti prav najranljivejši člani družbe. Analiza je pokazala, da gre pri delu na spletnih platformah za skrajno obliko prožnosti, ki samo tistim, ki imajo zagotovljeno finančno in socialno varnost zunaj platform ali so pripadniki majhne skupine »superzvezd«, ki jim na platformah uspe pridobiti kontinuirano in bolj plačano delo (ker imajo za to finančne in druge pogoje), pomeni možnost za uresničevanje svobode in samostojnosti (npr. lažje usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja). Za posameznike, katerim delo na spletnih platformah pomeni edino možnost za preživetje, kratkoročno zagotovljeno in negotovo delo ne ponuja možnosti niti za dostojno življenje niti načrtovanje stabilne prihodnost.

Večinoma platforme ne skrbijo za varnost in zdravje pri delu, temveč je tudi ta skrb popolnoma prenesena na delavce. To ima zanje lahko nevarne posledice, v nekaterih primerih pa tudi za zdravje in varnost uporabnikov storitev in širše okolje (npr. pri voznikih, izvajalcih skrbstvenih ali gospodinjskih storitev na domu ipd.).

Trditve zagovornikov platformne ekonomije, da naj bi ta ustvarjala globaliziran in nediskriminatoren trg, na katerem so veščine in izkušnje ključni kriterij pri izbiri delavcev, v mnogih primerih spletnih platform dela ne držijo. Navkljub formalni odprtosti ekonomije so prisotne številne omejitve, ki delavcem onemogočajo vključitev na spletni trg delovne sile. Diskriminacija na spletnih platformah dela ni redek pojav. Študije govorijo o spolni, rasni in nacionalni diskriminaciji. Nekatere od prej obstoječih neenakosti se ne razrešujejo, a razvijajo se še nove, specifične za platformno delo. Tako kot na tradicionalnem trgu dela tudi na spletnem trgu dela obstaja visoka spolna segregacija po poklicih, med spoloma pa obstaja opazna plačna vrzel. Veliko vlogo pri diskriminaciji na spletnih platfromah dela igra sistem množičnega ugleda. Ker je sistem ugleda en izmed ključnih mehanizmov delovanja spletnih platform, je tveganje za razrast diskriminacijskih praks visoko. Zaradi razvoja spletnih platform v regulatornem vakuumu se ustvarja prostor za razvoj diskriminacijskih praks, prekarizacijo dela in slabšanje razmer za najranljivejše skupine v družbi.

Sklenemo lahko, da sta trend hitre rasti in uspešnost poslovnega modela platformne ekonomije utemeljena na destandardizaciji in prekarizaciji dela ter eksternalizaciji stroškov in tveganj poslovanja. Z monopolizacijo informacij o povpraševanju po delu na platformah je dosežen paradoks na trgu delovne sile: delavci plačujejo, da bi sploh dobili možnost za opravljanje dela in zaslužek (s plačevanjem provizij ali članarin platformam). Ekonomska moč pa se kopiči v rokah tistih, ki nadzorujejo in upravljajo z informacijami.

Čeprav imajo spletne platforme potencial za ustvarjanje priložnosti za dostojno delo, so trenutno oblika kapitalističnega delovanja, kjer ob pomanjkanju ustrezne regulacije vladajo surove tržne sile. Velik del delavcev opravlja izrazito prekarno delo, ki ne ustreza standardom dostojnega dela. Glede na trende rasti pomembnost platformne ekonomije zahteva oblikovanje in vzpostavitev ustreznih regulatornih mehanizmov. Razumevanje logike poslovnega modela, ki temelji na nadzoru informacij, katere prispevajo tako delavci kot potrošniki na spletnih platformah (ki tako nezavedno postajajo »delavci«), pa kaže na velike ovire takemu razvoju in na potrebo po preseganju rešitev, ki so utemeljene na doslej znanih načinih organiziranja dela in oblikovanja ekonomskih razmerij.

Razumevanje socialnih in ekonomskih posledic organiziranja dela na spletnih platformah je ključnega pomena za pripravo in impletentacijo prihodnjih sistemov regulacije dela in delitve ekonomske moči. Predstavljene raziskave so omogočile vpogled v različne vidike delovanja spletnih platform dela, za popolno razumevanje prihodnosti dela na spletnih platformah pa bo potrebno nadaljnje raziskovanje.

LITERATURA

Agrawal, A., J. Horton, N. Lacetera in E. Lyons, (2013): Digitalization and the contract labor market: A research agenda. NBER Working paper No. 19525. National Bureau of Economic Research, Cambridge. Dostopno prek http://john-joseph-horton.com/papers/digitization.pdf, 23. 4. 2020.

Arnold, D. in J. Bongiovi (2013): Precarious, Informalizing and Flexible Work Transforming Concepts and Understandings. American Behavioral Scientist, 57(3), 289–308. Dostopno prek https://www.researchgate.net/publication/258122973_Precarious_Informalizing_and_Flexible_Work_Transforming_Concepts_and_Understandings, 23. 4. 2020.

Barzilay, A. R. in A. Ben-David (2017): Platform Inequality: Gender in the Gig-Economy. Seton Hall law review, 47, 393–431. Dostopno prek https://www.researchgate.net/publication/314877026_Platform_Inequality_Gender_in_the_Gig-Economy, 23. 4. 2020.

Becker, T. in A. Rajwani (2016): The Sharing Economy and the Future of Work. The Ted Rogers School of Management's Centre for Labour Management Relations at Ryerson University. Dostopno prek https://www.scribd.com/document/355361812/The-Sharing-Economthe-Sharing-Economy-and-the-Future-of-Work, 7. 7. 2019.

Belk, R. (2014): You are what you can access: Sharing and collaborative consumption online. Journal of Business Research, 67(8), 1595–1600. Dostopno prek https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0148296313003366, 23. 4. 2020.

Berg, J. (2016): Income security in the on-demand economy: Findings and policy lessons from a survey of crowdworkers. Conditions of Work and Employment Series No. 74. Dostopno prek https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/—ed_protect/—protrav/—travail/documents/publication/wcms_479693.pdf, 23. 4. 2020.

Bolotnikova, M. N. (2017): Labor Litigator: Shannon Liss-Riordan defends the »whole social fabric of employment«. Harvard magazine. Dostopno prek https://harvardmagazine.com/2017/03/labor-litigator, 7. 7. 2019.

Chappelow, J. (2019): Investopedia: What Is the Gig Economy? Dostopno prek https://www.investopedia.com/terms/g/gig-economy.asp, 23. 4. 2020.

Codagnone, C., F. Abadie in F. Biagi (2016): The Future of Work in the »Sharing Economy«. Market Efficiency and Equitable Opportunities or Unfair Precarisation?. Institute for Prospective Technological Studies: JRC Science for Policy Report EUR. Dostopno prek http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC101280/jrc101280.pdf, 9. 7. 2019.

Court of Justice of the European Union (2017): The service provided by Uber connecting individuals with non-professional drivers is covered by service in the field of transport. Press release No. 136/17. Luxembourg: CVRIA. Dostopno prek https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2017-12/cp170136en.pdf, 23. 4. 2020.

Crockett, Z. (2019): How much money can you make in Amazon Mechanical Turk? The Hustle. Dostopno prek https://thehustle.co/making-money-on-amazon-mechanical-turk/, 23. 4. 2020.

Cunningham-Parmeter, K. (2016): From Amazon to Uber: Defining Employment in the Modern Economy. Boston Univerity Law Review, 96, 1674–1728. Dostopno prek https://www.bu.edu/bulawreview/files/2016/10/CUNNINGHAM-PARMETER.pdf, 16. 6. 2019.

De Groen, W. P. in I. Maselli (2016): The Impact of the Collaborative Economy on the Labour Market. Bruselj: Centre for European Policy Studies. Dostopno prek https://www.ceps.eu/system/files/SR138CollaborativeEconomy_0.pdf, 14. 5. 2019.

Diani, M. (1992): The concept of social movement. The Sociological Review, 40(1), 1–25. Dostopno prek https://journals.sagepub.com/doi/10.1111/j.1467-954X.1992.tb02943.x, 7. 6. 2019.

Difallah, D., E. Filatova in P. Ipeirotis (2018): Demographics and Dynamics of Mechanical Turk Workers. In proceedings of WSDM 2018: The Eleventh ACM International Conference on Web Search and Data Mining. Dostopno prek http://www.ipeirotis.com/wp-content/uploads/2017/12/wsdmf074-difallahA.pdf, 23. 4. 2020.

Drahokoupil, J. in B. Fabo (2016): The platform economy and the disruption of the employment relationship. ETUI Policy Brief: European Economic, Employment and Social Policy. Dostopno prek https://www.etui.org/content/download/23770/197926/file/Platform+economy+Drahokoupil+Fabo+Policy+Brief+PB+2016.05.pdf, 14. 5. 2019.

Dreyer, B., F. Lüdeke-Freund, R. Hamann in K. Faccer (2017): Upsides and downsides of the sharing economy: Collaborative consumption business models' stakeholder value impacts and their relationship to context. Technological Forecasting & Social Change, 125, 87–104. Dostopno prek https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162517304377, 7. 7. 2019.

Dyal-Chand, R. (2015): Regulating Sharing: The Sharing Economy as an Alternative Capitalist System. Tulane Law Review, 90(2), 241–309. Dostopno prek https://core.ac.uk/download/pdf/78094887.pdf, 10. 6. 2019.

Dubal, V. B. (2017): The Drive to Precarity: A Political History of Work, Regulation, & Labor Advocacy in San Drancisco's Taxi & Uber Economies. Berkley Journal of Employment & Labor Law, 38(1), 73–135. Dostopno prek https://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1501&context=bjell, 20. 6. 2017.

Elliot, L. (2011): The Guardian: Global financial crisis: five key stages 2007–2011. Dostopno prek https://www.theguardian.com/business/2011/aug/07/global-financial-crisis-key-stages, 23. 4. 2020.

Hagel, J. (2016): »Harnessing the Full Potential of Platforms«. The Marketing Journal. Dostopno prek http://www.marketingjournal.org/john-hagel-harnessing-the-full-potential-of-platforms/, 23. 4. 2020.

Hamari, J., M. Sjöklint in A. Ukkonen (2016): The sharing economy: Why people participate in collaborative consumption. Journal of the Association for Information Science and Technology, 67(9), 2047–2059. Dostopno prek https://www.researchgate.net/publication/255698095_The_Sharing_Economy_Why_People_Participate_in_Collaborative_Consumption, 7. 6. 2019.

Heylighen, F. (2017): Towards an intelligent network for matchinf offer and demand:From the sharing economy to the global brain. Technological Forecast-

ing and Social Change, 114, 74–85. Dostopno prek http://pcp.vub.ac.be/Papers/GB-OfferNetwork.pdf, 23. 4. 2020.

Huws, U. in S. Joyce (2016a): Crowd vorking survey: Size of the UK's »Gig Economy« revealed for the first time. University of Hertfordshire. Dostopno prek http://englishbulletin.adapt.it/wp-content/uploads/2016/02/crowd-working-survey-pdf1.pdf, 7. 7. 2019.

Huws, U. in S. Joyce (2016b): Crowd vorking survey: Size of the Sweden's »Gig Economy« revealed for the first time. University of Hertfordshire. Dostopno prek http://www.uni-europa.org/wp-content/uploads/2016/03/crowd-working-survey-swedenpdf.pdf, 7. 7. 2019.

Huws, U. in S. Joyce (2016c): Crowd vorking survey: Size of the Germany's »Gig Economy« revealed for the first time. University of Hertfordshire. Dostopno prek http://www.uni-europa.org/wp-content/uploads/2016/11/crowd_working_survey_Germany.pdf, 7. 7. 2019.

Huws, U. in S. Joyce (2016č): Crowd vorking survey: Size of the Germany's »Gig Economy« revealed for the first time. University of Hertfordshire. Dostopno prek http://www.uni-europa.org/wp-content/uploads/2016/06/crowd_working_survey_Netherlands.pdf, 7. 7. 2019.

Huws, U. in S. Joyce (2016d): The economic and social situation od crowd workers and their legal status in Europe. International Labor Brief, 12(8), 9–18. Dostopno prek http://researchprofiles.herts.ac.uk/portal/files/12308453/Accepted_Manuscript.pdf, 9. 7. 2019.

Kenney, M. in J. Zysman (2016): The Rise of the Platform Economy. Issues in science and technology, 32(3), 61–69. Dostopno prek https://issues.org/the-rise-of-the-platform-economy/, 10. 6. 2019.

Kiesling, L., M. Munger in A. Theisen (2018): From Airbnb to Solar: Toward A Transaction Cost Model of a Retail Electricity Distribution Platform. Dostopno prek https://www.researchgate.net/publication/326995058_From_Airbnb_to_Solar_Toward_A_Transaction_Cost_Model_of_a_Retail_Electricity_Distribution_Platform, 23. 4. 2020.

Lozar, J. (2018): Zavedanje, stališča in vedenje slovenskih porabnikov v delitveni ekonomiji (magistrsko delo). Dostopno prek http://www.cek.ef.uni-lj.si/magister/lozar3188-B.pdf, 23. 4. 2020.

Mair, J. in G. Reischauer (2017): Capturing the dynamics of the sharing economy: Institutional research on the plural forms and practices of sharing economy organizations. Technological Forecasting and Social Change, 125, 11–20. Dostopno prek https://www.researchgate.net/publication/317271515_Capturing_the_dynamics_of_the_sharing_economy_Institutional_research_on_the_plural_forms_and_practices_of_sharing_economy_organizations, 23. 4. 2020.

Martin, C. J. (2016): The sharing economy: A pathway to sustainability or a nightmarish form of neoliberal capitalism?. Ecological Economics, 121, 149–159. Dostopno prek https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0921800915004711?via%3Dihub, 23. 4. 2020.

Maselli, I. in B. Fabo (2015): Digital workers by design? An example from the on-demand economy. CEPS Special Report No. 414. Dostopno prek https://www.

ceps.eu/system/files/WD414%20IM%20and%20BF%20Interior%20Designer.pdf, 23. 4. 2020.
Mason, P. (2015): The end of capitalism has begun. The Guardian. Dostopno prek https://www.theguardian.com/books/2015/jul/17/postcapitalism-end-of-capitalism-begun, 23. 4. 2020.
Murillo, D., H. Buckland in E. Val (2017): When the sharing economy becomes neoliberalism on steroids: Unraveing the controversies. Technological Forecasting & Social Change, 125, 66–76. Dostopno prek https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162517307072, 2. 6. 2018.
Nieborg, D. B. in T. Poell (2018): The platformization of cultural production: Theorizing the contingent cultural commodity. Sage journals, 20(11), 4275–4292. Dostopno prek https://www.researchgate.net/publication/324755330_The_platformization_of_cultural_production_Theorizing_the_contingent_cultural_commodity, 23. 4. 2020.
Parker, G. G., M. W. Van Alstyne in S. P. Choudary (2016): Platform revolution: how networked markets are transforming the economy and how to make them work for you. W. W. Norton & Company: New York.
Partridge, E., T. Dalzell in V. Terry (2007): The concise new Partridge dictionary of slang and unconventional English. Psychology Press.
Richardson, L. (2015): Performing the sharing economy. Geoforum, 67, 121–129. Dostopno prek https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S001671851530141X, 9. 6. 2019.
Rodgers, G. in J. Rodgers (1989): Precarious jobs in labour market regulation: The growth of atypical employment in Western Europe. International Institute for Labour Studies: Bruselj. Dostopno prek https://criticalpsygreece.files.wordpress.com/2008/04/rodgers.pdf, 23. 4. 2020.
Rogers, B. (2016): Employment Rights in the Platform Economy: Getting Back to Basics. Harvard Law & Policy Review, 10, 480–520. Dostopno prek https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2641305, 10. 6. 2019.
Rouse, M. (2019): Tech Target: Gig economy. Dostopno prek https://whatis.techtarget.com/definition/gig-economy, 23. 4. 2020.
Schmid-Drüner, M. (2016): The Situation of Workers in the Collaborative Economy. European Parliament: Policy Department A: Economic and Scientific Policy. Dostopno prek http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587316/IPOL_IDA(2016)587316_EN.pdf, 28. 4. 2019.
Schor, J. B. in W. Attwood-Charles (2017): The »sharing« economy: labor, inequality, and social connection on for profit platforms. Sociology Compass, 11(8). Dostopno prek https://www.bc.edu/content/dam/files/schools/cas_sites/sociology/pdf/SocCompass%20Sharing%20Economy%20v3.pdf, 6. 7. 2019.
Schor, J. B., W. Attwood-Charles, M. Cansoy, I. Ladegaard in Wengronowitz (2017): Dependence and Precarity in the Platform Economy. Dostopno prek https://www.bc.edu/content/dam/files/schools/cas_sites/sociology/pdf/Dependence%20and%20Precarity%20Feb%202017.pdf, 7. 7. 2019.
Srnicek, N. (2017): Platform Capitalism. Cambridge: Polity Press.
The Economist (2009): Top companies by market capitalisation. Dostopno prek

https://www.economist.com/economic-and-financial-indicators/2009/07/30/top-companies-by-market-capitalisation, 23. 4. 2020.
Valant, J. (2016): A European agenda for the collaborative economy. European Paliamentary Research Service. Dostopno prek http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/593510/EPRS_BRI(2016)593510_EN.pdf, 23. 4. 2020.
Valenčič, D. (2017): Souporaba avtomobilov (car sharing): vedno zagotovljeno parkirišče tudi v središču mesta. Dnevnik. Dostopno prek https://www.dnevnik.si/1042779413, 23. 4. 2020.
Wark, McKenzie (2004). A Hacker Manifesto. Harvard University Press.
Wark, McKenzie (2019). The Capital is Dead. Verso.

VIRI

Amazon Mechanical Turk (2017): Mturk is now available to Requesters from 43 countries. Dostopno prek https://blog.mturk.com/mturk-is-now-available-to-requesters-from-43-countries-77d16e6a164e, 23. 4. 2020.
Cambridge Dictionary. (b. d.): Gig economy. Dostopno prek https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/gig-economy, 23. 4. 2020.
Care.com. (b. d.): Dostopno prek https://www.care.com/, 23. 4. 2020.
Eurofound (2015): New forms of employment. Publication Office of the European Union: Luxembourg. Dostopno prek https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1461en.pdf, 23. 4. 2020.
Eurofound (2018): Employment and working conditions of selected types of platform work. Publications Office of the European Union: Luxembourg. Dostopno prek https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef18001en.pdf, 23. 4. 2020.
Eurostat (2019a): Involuntary part-time employment as percentage of the total part-time employment, by sex and age (%). Dostopno prek http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_eppgai&lang=en, 23. 4. 2020.
Eurostat (2019b): Involuntary temporary employment. Dostopno prek http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=tesem190&lang=en, 23. 4. 2020.
Evropska komisija (2016): The use of collaborative platforms. Flash Eurobarometer 438. Dostopno prek http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/72885, 3. 7. 2019.
Evropska komisija (2018): The use of collaborative platforms. Flash Eurobarometer 467. Dostopno prek http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/84015, 3. 7. 2019.
Evropska komisija (2019): Single Market Scoreboard: Collaborative Economy. Reporting period: 2013–2017. Dostopno prek https://ec.europa.eu/internal_market/scoreboard/_docs/2019/performance_per_policy_area/collaborative_economy_en.pdf, 23. 4. 2020.
Evropski parlament (2017): The Social Protection of Workers in the Platform Economy. Directorate General for Internal Policies: Policy Department A: Economic and Scientific Policy. Dostopno prek http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/614184/IPOL_STU(2017)614184_EN.pdf, 23. 4. 2020.

Freelancer.com. (b. d.): Dostopno prek https://www.freelancer.com/, 23. 4. 2020.
FXSSI 2019. Most Valuable Companies in the World – 2019. Dostopno prek https://fxssi.com/top-10-most-valuable-companies-in-the-world, 23. 4. 2020.
Gigwalk.com. (b. d.): Uradna spletna stran. Dostopno prek http://www.gigwalk.com/, 23. 4. 2020.
Handy (2019): Uradna spletna stran. Dostopno prek https://www.handy.com/services/, 23. 4. 2020.
Mednarodna organizacija dela (1999): Decent Work. Report of the Director-General. Dostopno prek https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc87/rep-i.htm, 23. 4. 2020.
Mednarodna organizacija dela (2011): Policies and Regulations to Combat Precarious Employment. Ženeva. Dostopno prek https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---actrav/documents/meetingdocument/wcms_164286.pdf, 23. 4. 2020.
Mednarodna organizacija dela (2013): Decent work indicators: Guidelines for producers and users os statistical and legal framework indicators. ILO manual – Second version. Dostopno prek https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/–-dgreports/—integration/documents/publication/wcms_229374.pdf, 8. 7. 2019.
Mednarodna organizacija dela (2018): Digital labour platforms and the future of work: Towards decent work in the online world. Geneva: International Labour Organization. Dostopno prek https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/—dgreports/—dcomm/—publ/documents/publication/wcms_645337.pdf, 6. 7. 2019.
Mednarodna organizacija dela (b. d.): Uradna spletna stran. Dostopno prek https://www.ilo.org/global/topics/decent-work/lang–en/index.htm, 23. 4. 2020.
OZN (2015): (UN 2030 Agenda for Sustainable Development 2030 Agenda) https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld, 23. 4. 2020.
TaskRabbit (b. d.): Uradna spletna stran. Dostopno prek https://www.taskrabbit.com/, 23. 4. 2020.
Uber Marketplace (b. d.): Share rides: How does UberPool expand access? Dostopno prek https://marketplace.uber.com/matching/shared-rides, 23. 4. 2020.
Upwork (2019): Fee and ACH Autorization Agreement. Dostopno prek https://www.upwork.com/legal#fees, 23. 4. 2020.
Zilliondesigns (b. d.): Uradna spletna stran: Terms and Conditions. Dostopno prek https://www.zilliondesigns.com/terms, 23. 4. 2020.
99designs (b. d.): Uradna spletna stran. Dostopno prek https://99designs.com/, 23. 4. 2020.
Zakon o delovnih razmerjih – ZDR-1 (2013): Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 12. aprila. Dostopno prek https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/112301, 23. 4. 2020.

*Marija JURIĆ PAHOR**

NACIONALNA IDENTITETA V LUČI GLOBALIZACIJE, GLOKALIZACIJE IN TRANSKULTURACIJE**[1]

Povzetek. *Članek zagovarja predpostavko, da je nacionalna identiteta tudi v današnjem času trdno zasidrana, a hkrati prilagodljiva kulturna vez, ki temelji na načelu vključevanja in izključevanja kot sredstva konstituiranja enotnih in trdnih entitet. Tako kot njena nosilka – nacionalna država – je tudi nacionalna identiteta pomemben dejavnik sodobnih procesov globalizacije, ki jim botrujeta neoliberalna doktrina svobodnega trga in z njo povezana nuja po spletanju glokalnih in transnacionalnih vezi. Posebna analitična pozornost je namenjena opažanju, da ti procesi spodkopavajo nacionalno identiteto kot edinstveno in homogeno narativo. O tem govorijo tudi koncepti transkulturacije, ki jih prispevek v smislu potrebe po redefiniciji nacionalne identitete, tudi slovenske, podrobneje analizira in predstavi.*

Ključni pojmi: *nacionalna identiteta, nacionalna država, globalizacija, glokalizacija, transkulturacija, »slovenstvo«*

Uvod: Mi, državljani Evrope? ali Nacionalna identiteta v času globalizacije

Nacionalna identiteta, nacionalnost, nacionalizem so pojmi, za katere se je pokazalo, da jih je izjemno težko definirati, kaj šele analizirati. Oznaka »jezikovna džungla« (Rizman, 1991: 15) se v družbenih vedah najpogosteje in upravičeno nanaša prav na te pojme. Namen tega poglavja ni, da bi še dodatno prispevali k naboru številnih definicijskih značilnosti omenjenih pojmov, temveč bi prvenstveno radi pokazali, kaj je »srž« nacionalne identitete. Zakaj in kako je mogoče, da se nacionalna identiteta ves čas spreminja in da lahko vse bolj deluje in učinkuje kot gibalo ali »stroj«. Ponazorjeno

* *Dr. Marija Jurić Pahor, znanstvena svetnica, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Slovenija.*

** *Izvirni znanstveni članek.*

[1] *Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P5-0409 »Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja«, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.*

bo, da ta ugotovitev ne spremeni dejstva, da je še zmeraj treba skonstruirati »nacionalno identiteto«, ki je močnejša od vseh drugih identitet, in doseči, da nacionalna pripadnost prekriva in vključuje vse druge pripadnosti, vštevši evropsko, ki je danes šibkejša kot leta 1992, ko je bila v Maastrichtu uradno ustanovljena Evropska unija. V nadaljevanju bo poudarjeno, da ostaja nacionalna identiteta skupaj z njeno nosilko – nacionalno državo – pomemben dejavnik v procesih globalizacije, ki so tesno povezani s transnacionalnim in svetovnim razširjenjem neoliberalne kapitalistične ekonomije, na kar opozarjajo raziskave o »komercialnem nacionalizmu« in znotraj tega npr. nacionalna znamka Slovenije s povednim sporočilom – I feel sLOVEnia.

Étienne Balibar v svoji knjigi *Mi, državljani Evrope?* (2007/2001: 44–45) predlaga dve tezi, da bi pojasnil pojav nacionalne identitete. Obe se nanašata na vprašanje meja. Prva teza pravi, da so meje med nacionalnimi državami v moderni dobi (te so videti meje *par excellence* in veljajo za vzore za vse druge) bistveni kraj zgodovinskosti in zgodovinjenja identitet. Druga teza, komplementarna prvi, pa mejo označuje kot instrument imaginarnih »projekcij« nacionalne hegemonije (in hegemonije *nacionalnega*) v zgodovinski prostor institucij. Sem gre prišteti državljanstvo in nacionalnost, ki se konkretizirata tako, da se razdelita na niz drugih institucij in kolektivnih praks. Vzpostavljanje in/ali reproduciranje meja je torej nujni pogoj za združevanje določene populacije v okviru skupnih institucij, a tudi nujni pogoj zgodovinskega obstoja vsake nacije ali države-nacije in (nacionalne) identitete, ki je po Balibarju hkrati abstrakten, celo spekulativen pojem in neposredno doživljanje, ponotranjenje sistemskih, »objektivnih« procesov. Ponazoriti bi ga bilo mogoče z izrazom *turbo folk*, ki si ga je zamislil Rambo Amadeus (Antonije Pušić), en najvplivnejših akterjev postjugoslovanske glasbene scene. Njegova pesem s tem naslovom se začenja: »Folk je narod / turbo je sistem ubrizgavanja goriva / pod pritiskom u cilindar motora / sa unutrašnjim sagorijevanjem. // Turbo folk je gorenje naroda / svako pospiješivanje tog sagorijevanja / je turbo folk /.../ Nacionalizem je turbo folk /.../« (cit. v Kralj, 2008: 81).[2]

Nacionalizem, tako Benedict Anderson (2007/1991: 20–21), ni le politična tvorba, temveč prav tako kot nacionalnost ali zavest narodnosti tudi »kulturni artefakt« (iz lat. *ars*, znanje, spretnost + *facere*, izdelati) posebne vrste, ki veže nase močne občutke pripadnosti. Podobno Rudi Rizman (2003: 119) pravi, da je nacionalna identiteta »globoko in močno zasidrana kulturna vez, ki se ji človek le težko odreče«. Za zagotavljanje, potrjevanje in obnavljanje nacionalne identitete so potrebni simboli, miti in rituali, ki utrjujejo predstavo o kar se da dolgem in nepretrganem obstoju. Na delu je to, kar Anthony D. Smith (1986) imenuje *mythomoteur* (mitomotor). Le

[2] *Celotno besedilo pesmi je dostopno prek https://tekstovi.net/2,995,17646.html, 14. 2. 2020.*

z njegovo pomočjo lahko »zunanje meje« države, kot je v svojem nagovoru nemški naciji *Reden an die deutsche Nation* že leta 1808 postuliral Fichte, postanejo »notranje meje«. To po Balibarju (1992/1988: 117) pomeni, da morajo biti zunanje meje nenehno zamišljene kot projekcija in zaščita neke notranje kolektivne identitete, ki jo vsak nosi v sebi in ki mu omogoča, da državo prostorsko in časovno doživi kot kraj, ki ga je že od vedno naseljeval in kjer bo vedno »doma«. Po Smithu (1986: 57–58) ima *mythomoteur* pomembno vlogo pri oblikovanju in usmerjanju narodnega/nacionalnega gibanja. Njegovo bistvo je psihološka vez, ki združuje določeno ljudstvo in ga v podzavestnem prepričanju njegovih pripadnikov loči od vseh drugih. Stuart Hall (2017: 59) ugotavlja v navezavi na Rolanda Barthesa,[3] da mit ne laže in nič ne priznava, temveč zastira, in sicer tako, da *naturalizira*. »[Mit] spreminja zgodovino v naravo. [...] Vse se dogaja tako, kot da bi podoba[4] *na naravni način* izzvala pojem, kot da bi označevalec *utemeljil* označenca. [...] Mit je *ekscesivno* utemeljen govor« (Barthes v prav tam, poudarki v izv.). V tem smislu predpostavlja tudi Peter Štih (2005: 223), »da je zgodovina modernih evropskih narodov bolj skonstruirana kot rekonstruirana, bolj fiktivna (mitska) kot realna«.

Za proces, skozi katerega se družbe in ljudstva zgodovinsko ustvarjajo in oblikujejo v sistem držav-nacij, uvaja Balibar izraz »konstrukcija fiktivne etničnosti« (prav tam: 118–123). Z njim hoče povedati, da nobena nacija ni etnična »po naravi«, temveč zadobi naravni videz prek procesov »etnizacije« prebivalstva. Nacija se zdi utemeljena v skupnem »izvoru«, »koreninah«, izročilu, tradicijah, običajih. Obstoj nacionalne identitete pa se zdi odvisen od zaščite skupnih meja, meje pa so neučinkovite, če niso varovane. Pojav se še jasneje razkrije ob dojetju afektivne moči in potencialne povsodnosti, ki jo implicira »popularizacija nacije« (Pušnik, 2011). Benedict Anderson je v pogovoru z Ericom Gowerjem (1996) poudaril, da tudi novi mediji niso nujna grožnja nacionalnemu zamišljanju skupnosti, ampak se lahko vključujejo vanj ter ga hkrati krepijo in modificirajo. Sabina Mihelj je to predpostavko v svoji monografiji *Media Nations* (2011) s številnimi študijami primerov iz tako raznolikih držav, kot so ZDA, Kitajska, Južnoafriška republika in Indija, potrdila in podkrepila.

Nacionalna (na lastno obstoječo ali potencialno nacionalno državo vezana) identiteta se zdi vsaj v evropskem ali zahodnem prostoru še vedno primarna identiteta človeka. Pomen, ki ga lahko zadobi identifikacija z nacijo in združitev v eno samo, prevladujočo – nacionalno – identiteto, je nespregleden. Na to opozarja skokovit porast nacionalnih držav od konca

[3] *Barthes (2015/1957) je bistveno razširil pojem mita. Ta ne pomeni le pripovedi o bogovih in junakih, temveč vse tiste nezavedne in kolektivne pomene v družbi, ki so izpeljivi iz semiotičnega procesa.*

[4] *Barthes ima pred očmi fotografijo na platnici tednika Paris Match iz 50. let, na kateri je črnopolti vojak, oblečen v ameriško uniformo, ki salutira pred francosko trobojnico.*

druge svetovne volje dalje, kar se zgovorno odraža v sestavi Organizacije združenih narodov (angl. United Nations, UN) s kratico OZN. Ta je v času njene ustanovitve leta 1945 štela 51 držav članic, leta 1972 že 132, do leta 1992 se je število njenih držav članic povečalo na 175, danes šteje OZN 193 držav članic; Slovenija se ji je pridružila leta 1992 (CRP-Infotec, 2019). Večina novih držav, ki se je priključila OZN, je nastala v obdobju dekolonizacije v Aziji in Afriki, manjši del po razpadu nekdanje Sovjetske zveze in nekdanje Jugoslavije. Nacionalni egoizmi »starih«, dominantnih držav pogosto izzivajo subnacionalizme znotraj lastnih meja, ki sanjajo, da bodo nekega dne postali »neodvisni« in/ali prerasli svoj podpoložaj. Ernest Gellner je prišel v svoji knjigi *Nationalism*, ki je izšla leta 1997, do sklepa, da ni nikakršnih znamenj zatona nacionalne države, ki ga že tako dolgo napovedujejo. Nasprotno, obdobje po hladni vojni kaže na vnovično krepitev nacionalnih identitet v Evropi. Če naj bi Evropska unija prvič v zgodovini ustvarila razmere, ki bi bile alternativa nacionalističnemu ekskluzivizmu nacionalnih držav, se je kmalu po uveljavitvi Maastrichtskega sporazuma (7. 2. 1992) izkazalo, »da transnacionalnim ambicijam in agendi evropskega projekta ni uspelo privabiti oziroma vzpodbuditi emocij in pripadnosti evropskih državljanov«, nacional/istič/na občutja so namreč »še kako ostajala živa in imuna na poskuse evropskih elit« (Mandelc, 2011: 67). To potrjujejo tudi javnomnenjske raziskave Evrobarometer, iz katerih izhaja, da je danes manj ljudi, ki ob nacionalni identiteti pripoznavajo tudi evropsko identiteto kot leta 1992, ob začetku formalne ustanovitve Evropske unije (Ciaglia et al., 2018: 870–4).

V družboslovnih interpretacijah globalizacije kot »sinonima za razširjanje v svet in kapitalizem« (Svetličič, 2004: 21) se pomen nacionalnih držav (in posledično nacionalnih identitet) različno obravnava. Del teoretikov/raziskovalcev je prepričan, da je zaradi prevlade svetovne ekonomije, transnacionalnih finančnih transakcij, vse bolj prostega pretoka dobrin, ljudi in kapitala ter (vsaj delnega) prenosa politične suverenosti z ravni nacionalne države na transnacionalne politične zveze, pomen nacionalnih držav v zatonu (gl. Pikalo, 2003: 122–125; Kralj, 2008: 25; Mayer in Knoblich, 2011: 30–1). Nasprotno pa drugi menijo, da se pomen nacionalnih držav krepi na obeh ključnih področjih, ekonomskem in političnem. Immanuel Wallerstein (2006/2004) je prepričan, da so države za akumulacijo kapitala in utrditev svetovnega trga ključnega pomena: največji kapitalski dobički se dosegajo samo na področju, kjer državni intervencionizem omogoča monopolne položaje na trgu. Podobno velja na političnem področju: bolj kot je država močna in bolj kot je njen birokratski aparat razvit, večja je njena zmožnost, da vsiljuje odločitve o transakcijah dobrin, kapitala in ljudi prek svojih meja. Antonio Negri in Michael Hardt (2005/2004: 67) menita, da je lahko v pomoč o nacionalni državi razmišljati »kot o izvršnem telesu, ki mu

je dodeljena vloga zagotavljanja blaginje kolektivnega kapitala«. S tega stališča je po njunem osnovna naloga neoliberalne države, kar pa velja za vse oblike kapitalistične države, da »usmerja kapitalistični razvoj v prid globalnega kapitala samega«. Tudi Saskia Sassen (2008/2006), ki v svojih analizah izhaja iz procesov kapitalistične globalizacije, poudarja, da konec nacionalnih držav še zdaleč ni na vidiku. Te so bile, tako Sassen, ključna instanca v pospeševanju procesov globalizacije, dandanes pa so pomemben člen v vozliščih moči, v katera se vse bolj vključujejo. Ali z drugimi besedami: globalizacija je »postavila pod vprašaj tradicionalno samozadostnost in skoraj absolutno razumljeno politično subjektiviteto nacionalnih držav« (Rizman, 2005: 580).

Država se je za svojo moč vse bolj prisiljena pogajati z lokalnimi, transnacionalnimi, mednarodnimi in globalnimi akterji ter pravnimi akti. S to ugotovitvijo se ujemajo tudi raziskave o »komercialnem nacionalizmu« (Volcic in Andrejevic, 2016), ki je opisan kot dvosmerno gibanje med nacionalnimi državami in svetovnim trgom, hkrati pa tudi kot prizadevanje v smislu trženja držav kot blagovnih znamk, za katerega je uveljavljena tudi oznaka »nation branding«, znamčenje nacije/države. Slovenija se je od konca leta 2007, nekaj mesecev pred predsedovanjem Evropski uniji, začela predstavljati z nacionalno znamko I feel sLOVEnia, kar pomeni Slovenijo čutim, jo ljubim. Z njo si – kot je mogoče razbrati s spletne strani Urada Vlade Republike Slovenije za komuniciranje (Ukom, 2020), ki je skrbnik te znamke – Slovenija ob uspešnem trženju ter pozicioniranju na transnacionalni in globalni ravni kot pomembno nalogo zadaja tudi to, da načrtno udomači nacionalno identiteto. Posamezniki naj bi jo smatrali kot nekaj samoumevnega, naravnega, a tudi kot nekaj občutenega – in to ne le »doma«, med »domačini«, temveč »kjerkoli v svetu«. Gre za pojav, ki ponazarja, da je nacionalna identiteta v času globalizacije vse manj vezana na populacijo, ki živi na določenem ozemlju, pa jo je vseeno mogoče »teritorializirati«. Robert J. Kaiser (2002) ta pojav imenuje tudi »homeland making«. Njegov učinek se kaže v tem, da se prostorska in nacionalna identiteta zdita neločljivo povezani.

Zdravko Mlinar in Janez Štebe (2012: 149) se nanašata prav na ta učinek, ko ugotavljata, da hkrati z intenzivnejšim povezovanjem države Slovenije s »Slovenci po svetu« postaja vse bolj množično »iskanje korenin«. »Iskalci« svojih korenin postajajo tako tudi »raziskovalci« preteklosti svoje skupnosti, v kateri »nenehoma odkrivajo edinstvene vrednote naravne in kulturne dediščine, ki se s tem kvalificirajo za nastopanje v svetovnem merilu«. Dejan Valentinčič (2019: 17–18) govori prav v tem smislu o »reaktiviranih identitetah« mnogih posameznikov, ki jih je srečal po svetu. Ti so svoje »že pozabljeno slovenstvo ponovno odkrili in želijo sedaj z vsemi močmi pomagati Sloveniji, da bi postala še uspešnejša država«. Nadia Molek (2019: 77–90)

je pojav »močnega procesa ponovne etnizacije«, kot ga poimenuje, prvič zaznala med terenskim delom leta 2009 v Entre Ríosu v Argentini, in sicer pri potomcih slovenskih imigrantov. Eden izmed njih, potomec medvojnih priseljencev, ki materinščine ni vešč, je svoji sogovornici dejal, da pozna in kuha slovenske jedi. Na Facebooku je odprl skupino Slovenska kuhinja, ki ima več kot 2.200 članov in na kateri objavlja recepte v španskem jeziku. Izdal je tudi knjigo *Cocina Eslovena* (Slovenska kuhinja) (prav tam: 90). Pomenljiv je tudi podatek, da večina argentinskih Slovencev pred letom 1991 ni imela skoraj nikakršnih formalnih stikov s Slovenijo, po osamosvojitvi pa so si mnogi izmed njih uredili tudi slovensko državljanstvo (Repič, 2006: 167), del tudi z namenom, »da bi si pridobil pravice in sredstva, ki jih daje slovenska država« (Molek, 2019: 126).

Med globalizacijo in glokalizacijo; »nova etničnost« (S. Hall)

Roland Robertson (1998/1995: 207–208), eden zgodnejših preučevalcev procesov globalizacije in utemeljitelj pojma glokalizacije, je opozoril, da je treba pritrditi avtorjem, ki pravijo, da je *nacionalno* »prototip partikularnega«, hkrati pa je treba upoštevati, da je nacionalna država v bistvenem oziru *kulturna ideja*. Državni aparati modernih nacionalnih držav in nacionalno-državna organizacija družb, ki vključuje tudi obliko njihovih posebnosti – konstrukcijo njihovih edinstvenih identitet –, imajo kljub različnim »razvojnim« stopnjam po vsem svetu veliko skupnega. Robertson nato misel napeljuje na globalizacijo in njene zgodovinske vidike, kar ni naključje, saj pojmuje nastanek nacionalnih držav kot izraz in posledico globalizacije, ne pa kot proces, ki ji nasprotuje (Nederveen Pieterse, 1998/1995: 94). V nadaljevanju Robertson poudari, da o globalizaciji ni mogoče govoriti kot o nečem, kar se nahaja zunaj krajevno določenega ali lokalnega; to pomeni, da globalizacija ne deluje prek obstoječih prostorskih (in časovnih) meja, prav tako pa je tudi lokalno neločljivo povezano z globalizacijo. Zdravko Mlinar (2012: 255) govori o »lokalno-globalni konvergenci« v tem smislu, da se elementi (ljudje, dobrine, kapital, ideje) iz vsakega kraja pojavljajo po vsem svetu in da se ves svet pojavlja v vsakem kraju, na vsaki lokaciji (prav tam: 282).

Pojem *glokalizacije* velja brati kot ugovor tistim konceptom globalizacije, ki se jih pogosto obravnava pod oznako »kulturni imperializem« (Tomlinson, 1991) ali *vesternizacija* (tudi zahodizacija, še posebej v njeni »ameriški« različici), ki se izteka v obstoj »globalne kulture«. Pri tem razumevanju globalizacije gre za to, da se »ključne socialne strukture modernosti (kapitalizem, racionalizem, industrializem, birokratizem in druge) širijo po vsem svetu« in pri tem vse bolj podrejajo, tako rekoč »zmeljejo v prah«, »vse tiste stare strukture in tradicije, na katere naletijo na svojem v bistvu

neustavljivem pohodu« (Rizman, 2001: 20). Ta paradigma pa ne predpostavlja le uničenja *prejšnjih* struktur in kultur, temveč tudi resno grožnjo vsej obstoječi in prihodnji nacionalni in kulturni raznolikosti. Gre hkrati za razlago, ki vztraja pri podobi dominantnih evropskih nacionalnih držav, še zlasti pri njihovem britanskem »podaljšku« ZDA, ki nezadržno razteza svojo poenotujočo kapitalistično mrežo in vanjo zajame vse več delov nezahodnega sveta, na kar opozarjajo gesla kot so: »amerikanizacija«, »mcdonaldizacija«, »kokakolonizacija« ali »McWorld«.

Pomembno, če ne kar inavguracijsko vlogo je v tem kontekstu odigrala slovita razprava Stuarta Halla *The West and the Rest* (1992), ki vse do danes ni izgubila aktualnosti. V njej Hall prikaže proizvodnjo modernega, na imperialni in kolonialni ekspanziji temelječega homogenizirajočega diskurza, ki določa percepcijo o »zahodu in preostanku« vse do danes. Ta polarna distinkcija »zahoda in preostanka« zgovorno odmeva v še danes zelo razširjeni uporabi kolektivnih imen *Wessi* za zahodne in *Ossi* za vzhodne Nemce, ki so obenem asociativno povezana s celim sklopom stereotipnih značilnosti (Šabec, 2006: 161–2). Vzniknila je po padcu berlinskega zidu, ko so številni zahodni Nemci po začetnem navdušenju nad »združitvijo« začeli obujati spomine na uspešnost zahodnonemškega gospodarstva in na svojo nekdanjo »čudovito izolacijo«, ki jo je predstavljal zid, saj po njihovem mnenju državljani bivše NDR (Nemške demokratične republike) niso izkazali zadovoljive hvaležnosti ljudem, ki so jim s svojimi davki omogočili obnovo njihovega dela skupne države (prav tam). Jürgen Habermas (1991) je v tem smislu govoril o ekonomskem nacionalizmu, ki je svojo simbolno izraznost potrjeval z močjo nekdanje nemške marke. O tem govori tudi ponovno odkrivanje »socialističnih izdelkov« z uporabo uspešnih strategij tržne ekonomije Zahodne Nemčije, ki hkrati ponazarja pojav glokalizacije. Oglasni slogan *club cole* – vzhodnonemške različice coca-cole, ki obenem implicira jedko-ironični upor proti »zahodni« ali dominantni nacionalni hegemoniji, se je glasil: »Čeprav od nekaterih omalovaževana, me ne morejo uničiti: club cola – cola iz Berlina!« Podobno so oglaševali nekoč vzhodnonemške cigarete *Juwel*: »Kadim juwel, ker sem Zahod že testiral« (gre za aluzijo na tobačno znamko West v sklopu oglasne kampanje »Test the West«) (Bach, 2017: 22).[5]

[5] *Primera – in to velja tudi za primer Cocine eslovene (Slovenske kuhinje), ki je bil predstavljen v zadnjem odstavku prejšnjega poglavja – postavljata pod vprašaj predpostavko kulturnega imperializma, da kapitalizem na svojem neustavljivem pohodu predstavlja resno grožnjo nacionalni in kulturni raznolikosti, ker jo homogenizira, vesternizira, globalizira ipd. Dosti prej se zdi, da mora kapital, če hoče postati globalen, upoštevati razlike, s katerimi se pri svoji ekspanziji srečuje v različnih krajih, jih integrirati in deloma zrcaliti. Z drugimi besedami, razlike kapitalizmu dobro denejo: razlike kapitalizem prej vključuje kot uničuje, jih koristi, da bi služile njegovim ciljem. Poveden primer za to so oglaševalske kampanje italijanskega modnega podjetja Benetton, ki se navezujejo na kompleknost kulturne, etnične in verske raznolikosti, jo zreducirajo na izzivalno, navidezno družbenokritično fotografijo in postavijo v kontekst izjemno donosnih komercialnih manevrov po vsem svetu.*

Vse bolj je nato stopil v ospredje izraz »Wossi« (hibridna skovanka iz besed »Wessi« in »Ossi«), s katerim je prvenstveno mišljena skupina več kot dveh miljonov zahodnih Nemcev, ki so se po letu 1989 iz različnih motivov preselili v vzhodno Nemčijo in se delno spet vrnili (Locke 2019), a tudi naraščajoča skupina ljudi, ki se zaradi zasidranosti v obeh delih Nemčije sploh ne more ali noče (več) prištevati zgolj k enim ali zgolj k drugim, ker pripada »obojim hkrati« ali tudi »nikomur od njiju« (Bangel, 2019).

Po Hallu (1992: 142–143) je značilnost diskurza, ki vzpostavlja jasne meje med »nami« in »njimi«, v konkretnem primeru med »zahodom« ali močno zahodno nacijo in »preostankom sveta« ta, da stereotipizira: vso kompleksnost družbenih skupin/kultur tega sveta zvede na zbir poenostavljenih, dihotomnih podob, ki jih pogosto tudi fiksira kot nekaj »po naravi« danega: civiliziranega ali »neciviliziranega«, modernega ali »nemodernega«, »bogatega« ali »nebogatega« ipd. Hall se tej binarni logiki, ki implicira izrazito nesimetrijo moči,[6] poleg tega pa še poskrbi, da se okoli tistega, kar ni »evropsko«, »zahodno«, »naše«, zbirajo negativni občutki, upre tako, da jo dekonstruira. V te namene je med drugim vpeljal pojem *nova etničnost*. In to prav v smislu Robertsona (1998/1995: 215), ki je zapisal, da ne bi smeli postati jetniki »starega in zelo razširjenega gledišča, da so kulture organsko zavezujoče in strogo zamejene«. Celostno zaokrožena, stabilna etničnost je za Halla fikcija. Tudi razlika, o kateri v tem sklopu govori Hall, ni absolutna razlika, ki reproducira realno družbeno hierarhijo ali binarne miselne vzorce, temveč razlika, ki se navezuje na Derridajev pojem *différance* (gl. Jurić Pahor, 2012: 41–42) in pomeni »začetek pozitivne koncepcije etničnosti na robovih in v periferiji« (Hall, 1994/1992: 23). Kar iz tega sledi, je razdružitev »etničnosti« od rasizma, nacionalizma, imperializma in države, s konsekventno ugotovitvijo, da

> *[...] govorimo vsi iz določene družbene pozicije, iz določene zgodovine, iz določene izkušnje. [...] V tem smislu smo vsi etnično locirani [umeščeni].« Hall pripominja: »Toda to spoznanje vključuje, da takšna etničnost ni, kot je to bila angleškost, obsojena v to, da preživi le z marginalizacijo, razlastitvijo, potlačitvijo in pozabo drugih etničnosti.* (Hall, 1994/1992: 23)

Hall (2017: 116–117) v svoji najnovejši knjigi (novo) etničnost razume kot novo različico »lokalnega«, ki operira v okviru obsežnejšega, globalnega

[6] *Richard Dyer (v Hall, 1997: 258) pravi, da se stereotipi redno pojavljajo tam, kjer obstajajo velike neenakosti v razmerjih moči. Moč je namreč vedno usmerjena proti tistim skupinam ali posameznikom, ki so podrejeni oz. izključeni, in stereotipi so eno od ključnih mest, kjer se ta izključenost dogaja, osmišlja ali legitimira.*

kulturnega *toposa*. Lokalizmi kot »Bed-Stuy«,[7] kakor krožijo v rapu in reggaeju Novega sveta, naznanjajo gibanje rekonfiguracije etničnosti, za katerega so značilne manj zavezujoče, prepustnejše, odprtejše in vse bolj hibridizirane oblike kulturne identitete, ki pa jih ni mogoče enačiti s pojavom, ki ga Zygmunt Bauman (2008: 32–34) metaforično poimenuje »garderobne skupnosti«, da bi tako izrazil njihovo kratkotrajnost in komaj kakšno zavezanost; izogibajo se fiksnosti identitet, še več, nosijo jih kot »ogrinjalo«, ki ga je mogoče kupiti v supermarketih in »kadar koli sneti«. Pri Hallu (2017: 116–117) gre pri sodobni etničnosti in kulturnih identitetah vseeno za nekaj bolj določujočega, kompleksnega in zgodovinsko specifičnega, namreč za »nova posredovanja med ›lokalnim‹ in ›globalnim‹, ki ga s pojmovnikom nacij in nacionalnih kultur ni mogoče upodobiti«. Pri tem ne gre za to, da bi nacionalne države zaradi globalizacijskih procesov izgubile relevantnost. Gre za to, da so se znašle pod pritiskom, prisiljene so se prilagajati in sobivati z mnoštvom drugih kulturnih formacij, ki jo preobražajo. K temu so po Hallu (prav tam: 148) bistveno prispevale množične in mnogotere priseljenske populacije, ki so »defiksirale« pojem homogene nacionalne identitete in prečile (postavile *under erasure*) celotno idejo »enega naroda, enega *ethnosa*, pod eno politično streho«.

Prav na ta pojav opozarja v svoji knjigi *The Location of Culture* (2004/1994) tudi Homi K. Bhabha. V njej poudarja konfiguracije globalnega prostora, tako da zavrača teorije totalnosti in binarizme, ki implicirajo evrocentrizem in zatirajoče strukture, in napeljuje gledišče na hibridnost identitet in kultur ter na konstitutivno spremenljivost nacije (gl. Jurić Pahor, 2012, 2014). Podobno kot Hall to razsežnost obravnava z njenega obrobja in jo povezuje s priseljenskimi populacijami, še zlasti razseljenimi. Pri tem izhaja tudi iz lastne izkušnje: »Doživel sem namreč ta trenutek razpršitve ljudi, ki v drugih časih in na drugih krajih, v drugih nacijah, postane *čas zbiranja*«: na mejnih območjih, v getoiziranih mestnih predelih, v kavarnah v središčih mest; skratka, na »obrobju ›tujih‹ kultur« (Bhabha, 2007/1990: 249). Bhabha (prav tam: 250) ta čas povezuje z zahodno nacijo (tokrat v kumulativni edninski obliki)[8] kot o »temačni, povsod opazni obliki življenja *lokalnosti* kulture«:

> *[Lokalnost kulture] se namreč bolj dotika časovnosti, kot govori o zgodovinskosti: je oblika življenja, ki je kompleksnejša od ›skupnosti‹; [...] [je] kolektivnejša od ›subjekta‹, bolj psihična od civilnosti; hibridnejša*

[7] *Kratica za »Bedford-Stuyvesant«, četrt v newyorškem mestnem predelu Brooklyna, kjer danes prebiva nadpovprečno veliko pripadnikov afroameriških in drugih manjšin.*

[8] *Bhabha (2007/1990: 250) opozarja, da je pojav moderne nacije v njeni poznejši fazi (od sredine 19. stoletja naprej) tudi »najdaljše obdobje množične migracije na zahodu in kolonialne ekspanzije na vzhodu«.*

v artikulaciji kulturnih razlik in identifikacij, kot jo lahko predstavimo v kakršnem koli hierarhičnemu ali binarnamu strukturiranju družbenega antagonizma.

Z drugimi besedami, s časovnostjo so mišljeni spomini, običaji, fantazije in izkušnje, ki jih imigranti prinašajo s seboj in jih vnašajo v novo okolje, kjer se neizogibno preobrazijo; postanejo element drugačenja. Bhabha govori v tem smislu tudi o času »zbiranja preteklosti v obredih preporoda, zbiranja sedanjosti« (Bhabha, 2007/1990: 249). Lokalnost kulture ni zamejena. Vanjo je vpisan občutek izgube »izvornega kraja« (po Freudu [1994/1919: 30] prvotno »tistega kraja, v katerem se je najprej in za določen čas nahajal vsak od nas«), *displacement*, ki ga je veljalo in velja »premostiti«, pretvoriti v znosen, tj. pogosto metaforičen jezik. Metafora, kot pove že etimologija besede, prenaša prek širnih daljav in kulturnih razlik »pomen doma in pripadnosti« (prav tam: 250) in ga vnaša tudi v nacijo. Nacije po Bhabhi ni (več) mogoče zajeti v historicistični podobi linearne tradicije, v kateri se iz roda v rod prenaša temeljna struktura biti, ali pa v podobi holistične kulturne entitete. V produkciji nacije kot naracije postaja, tako Bhabha (prav tam: 260), vse bolj očiten notranji razcep, ki izraža heterogenost svoje populacije in odstira »liminalni prostor označevanja, ki je *navznoter* označen z heterogenimi manjšinskimi diskurzi«. Bhabha te diskurze, ki jih ni mogoče misliti harmonično, onkraj nasprotij, ambivalenc in nesoglasij, povezuje prvenstveno z migranti v ožjem in širšem pomenu besede in daje vedeti, da »figure«, ki naseljujejo mejne krajine sveta, niso marginalni subjekti, ki bi obstajali na robu družbe, pač pa osrednji protagonisti drame izdelovanja nacionalnega in širšega družbenega prostora.

Transkulturacija

Migrantje utelešajo v globaliziranih družbah paradigmatično stanje deteritorializacije in teženj po prehajanju in preseganju meja: geografskih, političnih ali metaforičnih. Napeljujejo na pojav, ki ga je Wolfgang Welsch ob začetku 90. let strnil v pojem »transkulturnost«. Pojem poudarja nujo po novem pojmovanju kultur, ki si jih po Welschu (1999) ni več mogoče zamišljati kot homogene in zamejene, saj jih navznoter označujeta vse bolj mešanica in preplet, navzven pa preseganje meja. Transkulturnost meri na kulture in identitete s sposobnostjo povezovanja in prehajanja ob hkratnem izogibanju uniformizaciji in separaciji.

Šele v poteku svojih raziskav je Welsch (prav tam: 206–7) odkril, da pojem, ki si ga je zamislil, ni nov. Besedo *transculturación* je leta 1940 v svojem delu *Contrapunteo cubano del tabaco y el azúcar* (angl. prevod, 1995) v znanstveni diskurz prvič vpeljal kubanski antropolog Fernando Ortiz, v 80.

letih pa se je uveljavil tudi kot en ključnih pojmov postkolonialnih študijev (gl. Jurić Pahor, 2017). Drugače od pojma transkulturnosti, ki izraža predvsem stanje, označuje pojem transkulturacije proces. To diferenciacijo je v svojih najnovejših študijah uvedel tudi Welsch, ko ob bok transkulturnosti postavlja pojem trankulturalizacije (*Transkulturalisierung*). Podobno kot Ortiz vidi slednjega v tesni povezavi z množičnimi migracijami (pri Ortizu so to uvoženi afriški sužnji, azijski pogodbeni delavci in španski osvajalci; staroselski prebivalci Kube so v času španske kolonizacije kmalu izumrli, pokosili so jih nasilje, bolezni in brezup; pri Welschu so to sodobni migranti, ki bežijo pred lakoto, revščino, preganjanjem in vojnami): »V zadevi migracije je treba /.../ videti, da je bila pot transkulturalizacije ljudem pogosto z ekonomsko odvisnostjo in izkoriščanjem ali z vojno in preganjanjem vsiljena« (Welsch, 2017: 26).

Ortiz je v svojem orisu formiranja kubanske družbe in kulture izhajal iz prispodobe »kubanskega kontrapunkta« med proizvodnjo tobaka in sladkorja: tobak stoji za prvotno, kar je sadilo in predelovalo že staroselsko prebivalstvo. Proizvodnja trsnega sladkorja pa je bila uvožena, visoko mehanizirana in depersonalizirana. Poleg tega je temna barva tobaka reprezentirala staroselske ter raznolike afriške kulture, bela barva sladkorja pa kolonizacijsko ekspanzijo ter nadvlado evropskih/španskih kultur. Transkulturacija v tem smislu ne pomeni procesa miroljubnega prisvajanja kultur, prav nasprotno, prežeta je z ekonomskim izkoriščanjem in nasiljem. Neizogibno je povezana s »[parcialno] dekulturacijo« (Ortiz, 1995/1940: 102; v izvirniku *parcial desculturación*), tj. delno izgubo obstoječe kulture ter z »neokulturacijo«, primerljivo z »naraščajem«, ki nosi v sebi elemente svojih stvariteljev, vendar se od njih razlikuje (prav tam: 103). Že v *Los factores humanos de la cubanidad* (1940; angl. prevod, 2014) Ortiz na podoben način uporabi podobo *ajiaco*, kubanske enolončnice, da bi z njo ponazoril kontinuirani proces »naselitve in preoblikovanja« različnih kultur v nacionalnem prostoru. Kljub temu se, tako kot v kubanskem *ajiaco*, posamezne entitete ne spojijo v homogeno celoto, mnogo bolj ostanejo udeležene identitete še razpoznavne. Za razliko od teorij kulturnega imperializma, ki predvidevajo enodimenzionalno širjenje močnih zahodnih držav na ves svet ter poenotenje in zmanjševanje razlik v kulturnih (in potrošniških) praksah, Ortizova teorija transkulturacije »poudarja energijo podrejenih kultur, tudi v skrajnih pogojih, kot je denimo primer afriških sužnjev v Ameriki« (Mosquera, 2003: 63).

Kulturno prilaščanje ni pasiven pojav, tudi kadar ga dominantna kultura vsili dominirani. Prejemniki si elemente kulture prilaščajo, jih preoblikujejo, resignificirajo in uporabljajo skladno s svojimi vizijami in interesi. Ángel Rama (2012/1982: 22) je ob začetku 80. let prav v tem smislu govoril o »plasticidad cultural« in »ars combinatorio« in s tem Ortizov koncept

transkulturacije dopolnil z vidikom selektivnosti in iznajdljivosti. Podobno je Bhabha (2007) dejal, da hibridizacija zanj ne pomeni »preprostega mešanja, temveč strateško in selektivno prisvajanje pomenov, ustvarjanje prostora za akterje, katerih svoboda in enakost sta ogroženi«. Afrofuturizem izvajalcev, kot so Sun Ra, Lee »Scratch« Perry in George Clinton, se simbolno in skozi glasbene dogodke pogosto nanaša celo na potovanja v vesoljski prostor prihodnosti, ki predstavlja »nedosegljivo domovino« – *land of no return*, ki po Hallu (2017: 168) sama po sebi označuje začetek diaspore, hibridnosti in *différánce* – ter beg iz zemeljskega sveta rasizma in zatiranja. Obenem ustvarja (na odru ali pri poslušalcih) alternativne prostore enakosti, (kreativne) svobode in pravičnosti (Verbuč, 2011).

Shabaka Hutchings, saksofonist, ki so ga v Veliki Britaniji proglasili za jazzista leta 2017, je o afrofuturistični glasbi, ki jo je s skupino *The Ancestors* predstavil tudi v Sloveniji, dejal, da je sicer žanrsko podobna ameriškemu jazzu, vendar je v osnovi drugačna, ker izhaja iz pevske tradicije južnoafriških ljudstev *Nguni*, ki pa je v skladu z načeli afrofuturizma umeščena v nove kontekste (Utroša, 2017). Na vprašanje »Rojeni ste v Londonu, živeli ste na Karibih, govorite o afrofuturizmu. Kako se identificirate?« je Hutchings odgovoril, da vprašanj o identiteti ni mogoče poenostaviti. Opozoril je na dvojno zavest (afriških ljudstev v diaspori), o kateri piše Paul Gilroy v knjigi *The Black Atlantic*. Stvar torej ni v tem, tako Hutchings, da bi se identificiral z enim ali drugim. Vse je odvisno od konteksta. »V kontekstu izboljšanja življenja ljudi s Karibov v Angliji je smiselno, da se identificiram kot Anglež, da se zastavim v družbi, katere del sem. Lahko se predstavim kot nekdo s karibskimi koreninami tudi tako, da skozi sebe prenašam tradicijo iz tistih krajev« (prav tam).

Vrsta indicov govori v prid predpostavki, da je transkulturacija – kljub kolonizaciji in nasilju, ki sta ji imanentna – spodbujala in spodbuja procese »prevajanja« med raznolikimi kulturami in težnje po medsebojnem sožitju. Poleg tega ni dopuščala in ne dopušča redukcij na binarno strukturiranje razlik v smislu »čistih« in enoznačnih kulturnih ali nacionalnih identitet. Poveden v tem kontekstu je tudi primer transkulturacije Slovencev (večinoma iz Primorske, območja Goriških brd in Vipavske doline, a tudi iz Furlanije, Benečije in Notranjske), ki so se na podlagi sporazuma med Avstro-Ogrsko in Argentino iz leta 1878, ki je bil del načrta kolonizacije mejnih pokrajin na severovzhodu države, kot kmetje naselili v Argentini, še zlasti v rodovitni pokrajini Entre Ríos (Molek, 2019: 56–59; Repič, 2006: 130). »Ti novi prebivalci [ob Slovencih tudi drugi imigranti] so tvorili novo nacionalno bit in postali del nove argentinske nacije« (Carlos Cézar Bizai v Molek, 2019: 86). Čeprav se navidezno zdi, da so strategije argentinske državne identitetne politike povzročile skorajšnjo popolno asimilacijo priseljene slovensko govoreče populacije v argentinsko *nacionalidad*, izstopa,

da večina njenih potomcev – intervjuvancev ne poudarja ukoreninjenosti v nacionalni, temveč v regionalni argentinski prostor, češ Entre Ríos je pokrajina, v kateri »različne etnične skupine sobivajo v popolni harmoniji in imajo celo prijateljske odnose ter sodelujejo z domačini« (prav tam: 87). Tovrstne izjave ne dajo misliti le na odobravanje raznolike etnične sestave prebivalstva vključno s staroselsko, temveč tudi na imigracijsko politiko, ki je kljub prizadevanjem po stopitvi »ras« v talilnem loncu (*crisol de razas*) prvemu valu »belih«, evropskih priseljencev omogočila široko zaščito (Frieling, 2018: 30–32). Ni naključje, da je del potomcev danes močno zaznamovan z mitom ustanovitve Argentine; sami se vidijo kot »slovenski gavči« (Molek, 2019: 86).[9] »Potomci se identificirajo z izvornim ozemljem njihovih prednikov in s svojo rodno zemljo Argentino, ne da bi se hoteli enemu ali drugemu odpovedati.« (prav tam). Živijo, kot bi dejal Gustavo Pérez Firmato (1994), »življenje na vezaju« (*life on the hyphen*).

Vezaj je simbol, ki povezuje, pa čeprav ne implicira stabilnosti bregov, med katera je vpet, prej nenehno prevprašalno »sobivanje z ›dvojnostjo‹« (»Kaj sem, Argentinec ali Slovenec? Neprestano se vrtimo okrog tega [...]«; potomec povojnih beguncev, 55 let, v Molek, 2019: 157) ali s hibridnostjo: »Hibridnost pomeni naseliti vsaj dve identiteti, govoriti dva jezika, prevajati in posredovati med njima« (Hall, 1994 [1992]: 218). Bhabha (2004 [1994]: 1–12; gl. tudi Vidmar Horvat, 2009: XVI) govori v tem smislu tudi o vmesnih prostorih (*in-between spaces*), ki vključujejo tudi liminalni prostor zgodovine med preteklo in sedanjo identiteto. Vmesje – geografsko, zgodovinsko, politično, kulturno – pomeni prav tisti položaj, ki niha v odprtosti, mešanju, hibridizaciji; kot zvon nad vsemi temi možnostmi pa so poveznjeni dialoški procesi pogajanja za identiteto in pripadnost. Bernhard Waldenfels (1998/1990: 43–45) razlaga, da že predpona *dia-* v besedi dialog napotuje na vmesno območje, v katerega besede (*logoi*) vstopajo in iz njega izstopajo, vanj prihajajo in iz njega odhajajo, v njem pa tudi udarjajo ena v drugo ali pa tudi ena mimo druge. Gre za prostor, v katerem vladajo večjezičnost in mnogoglasje, preplet lastnega in tujega, kraj, od koder soglasnosti ni pričakovati od nikoder drugod kot iz razgovora samega. Waldenfels (prav tam: 28–40) poudarja, da ima pri ustvarjanju takšnega vmesnega – ali tudi transkulturnega – prostora največjo vlogo pojem meje, ki nakazuje zgodovinsko ali kulturno (do)ločenost ali red (npr. »domač« in »tuj« svet). Meja je po

[9] *Referenca, od koder Slovenci v Entre Ríosu projicirajo in gradijo slovenstvo, naj ne bi bila iz preteklosti, ampak je to zdajšnja Republika Slovenija (Molek, 2019: 87). – Gavči, ki jih pisci radi primerjajo s severnoameriškimi kavboji, so bili sprva običajno mestici, tj. potomci staroselskih ameriških in evropskih (zlasti španskih, portugalskih) prednikov, včasih tudi belci, črnci ali tudi mulati, tj. potomci afriških in belskih prednikov. Ob koncu 19. stoletja so postali pomemben argentinski simbol v boju za neodvisnost. V literaturi jih je leta 1872 ovekovečil José Hernández s pesnitvijo El gaucho Martín Fierro (prevedena je tudi v slovenščino). Dostopno prek https://www.britannica.com/topic/gaucho, 16. 3. 2020.*

njegovem premakljiva, gibljiva in premostljiva celo tedaj, ko se zdi nepremostljiva, tj. zunaj določenega, privajenega družbenega reda: »Brezna in prepadi, ki ločijo eno od drugega, so prehodljivi prek pojmovnih mostov« (prav tam: 35).

Gloria Anzaldúa, pisateljica in ena najvidnejših raziskovalk mejnih študij, je v svoji knjigi *Borderlands/La Frontera: The New Mestica* (1987/1999) prav v tem smislu vpeljala pojem »mejni prečevalci« (*border crossers*) kot sinonim za ljudi različnih etnij, ras in slojev, ki živijo ob meji med ZDA in Mehiko in ki jih opredeljujejo mnogolika občutja pripadnosti ter »večplastna in intersekcijska diskriminacija« (gl. Kuhar, 2009), zaradi česar so pogosto delegirani v temen prostor nevarnega, onesnaženega ali tabuiziranega. V tem smislu so »mejni prečevalci« tudi projekcijsko platno, prek katerega se vzpostavlja tako imenovani *Drugi* oziroma se reproducira dualna logika »mi–oni«, kjer je »mi« pozicioniran »višje«, »oni« pa šele omogočajo tovrstno pozicioniranje »nam«. Anzaldúa se je tej logiki uprla. Razvila je koncept »zavesti nove mestice«, ki postulira toleranco do ambigvitete (nova mestica »se nauči biti Indijanka v mehiški kulturi, biti Mehičanka z anglosaškega vidika, nauči se žonglirati s kulturami«, jih med seboj prepletati brez predhodne ali sklepne sinteze) in odpoved binarnemu strukturiranju družbenih hierarhij, ki pomeni obenem afirmacijo globoke želje po družbeni solidarnosti in svetu brez nasilja (Anzaldúa, 1987/1999: 101–102).

Željo po družbeni solidarnosti in svetu brez nasilja lepo ponazori tudi mlada protagonistka v romanu *Angel pozabe* izpod peresa koroške Slovenke Maje Haderlap (2012/2011: 162), ki ni le močno vplival na samorazumevanje slovenske narodne skupnosti na Koroškem (v smislu odstiranja pogleda na zastrto, manj videno), ampak je s številnimi ponatisi in prevodi pritegnil tudi izjemno mednarodno pozornost. V njej se protagonistka večkrat nanaša tudi na avstrijsko-slovensko *mejno krajino* (v tem primeru od planine Luža do Olševe, ki je ljudem na obeh straneh meje omogočila »živeti v utvari, da so na varnem«) in se sprašuje:

> *Toda ali se je mir v teh krajih sploh zares udomačil ali pa tu govorjena jezika še vedno nosita uniformo?*

Ves čas se mora protagonistka izrekati in se legitimirati:

> *Kdo sem, h komu spadam, zakaj pišem slovensko ali govorim nemško? Taka izrekanja imajo senčno dvorišče, po katerem postavajo prikazni z imeni zvestoba in izdajstvo, posest in ozemlje, moje in tvoje. Prestopanje meje tu ni naravno početje, je politično dejanje.*

Sklep

Prispevek je zagovarjal predpostavko, da si globalizacije kot »sinonima za razširjanje v svet in kapitalizem« (Svetličič, 2004: 21) ni mogoče zamišljati onkraj nacionalne identitete in njene nosilke nacionalne države. Države so bile ključne igralke v pospeševanju globalnih procesov, dandanes pa so pomemben člen v vozliščih moči, v katera se vse bolj vključujejo (Sassen, 2008/2006). Brez države se globalizacija sploh ne bi mogla dogajati, kar pa velja tudi za nacionalno identiteto, ki pomeni glavno gibalo pri povezovanju ljudi v »nacijo« in v globalno skupnost. Nacionalna znamka I feel sLOVEnia kaže v to smer. Iz javnomnenjskih raziskav izhaja, da se nacionalna identiteta krepi in je danes močnejša od evropske identitete, ki jo prekriva. Ustvarja in oblikuje jo *mythomoteur* (Smith), ki – upoštevajoč Barthesova spoznanja – vključuje tudi nezavedne kolektivne pomene in »vsakdanje mite« v družbi, ki jih je mogoče izpeljati iz semiotičnega procesa. Ta »motor« omogoča, da nacionalna identiteta ni zgolj cilj in normativna vrednota, ampak je tudi proces nenehne preobrazbe in pogajanj z lokalnimi, transnacionalnimi, globalnimi in mednarodnimi akterji.

Nacionalne identitete ni (več) mogoče razumeti kot *oklep*, kakor si ga zamišljajo zagovorniki njene obrambe, sumničavo ali sovražno razpoloženi do tujega, drugačnega in drugega, temveč kot »odprto, gibljivo in izmuzljivo *delo-v-nastajanju*« (Debeljak et al., 2004: 2). Lahko se jo preoblikuje in drugače razlaga, razstavlja in ponovno sestavlja, kombinira in izdeluje, a tudi – kot izpričujejo primeri Slovencev iz Entre Ríosa v Argentini – »reaktivira« in »ponovno odkrije«. Facebook-skupina, imenovana *Cocina Eslovena* (Slovenska kuhinja), ki jo je v Entre Ríosu vzpostavil potomec priseljencev iz Primorske, napeljuje na koncept glokalizacije (Robertson), ki ponazarja, da je lokalno neločljivo povezano z globalnim – a tudi z nacionalnim; je njun konstitutivni del. Podobno velja za oglaševalska slogana nekoč vzhodnonemških *club cole*, različice *coca-cole*, ali cigaret *Juwel*, ki dajeta obenem vedeti, da globalni kapitalizem razlike – tudi subtilno uporniške (v smislu kljubovanja kulturnemu imperializmu ali nacionalni *vesternizaciji*, npr. »Kadim Juwel, ker sem Zahod že testiral«) – ne homogenizira in s tem uniči. Prav nasprotno, razlike, s katerimi se globalni kapitalizem pri svoji ekspanziji srečuje na različnih krajih sveta, integrira in deloma zrcali, kar pomeni, da jih koristi, da bi služile njegovim ciljem. Benettonova oglaševalska praksa je dokaj očiten primer, kako ti procesi spodkopavajo tradicionalno podobo nacije kot homogene entitete.

Tudi »nova etničnost« je tesno povezana s pojavom glokalizacije. Hall novo etničnost razume kot različico »lokalnega«, ki operira v okviru obsežnejšega globalnega kulturnega *toposa* in je s pojmovnikom nacij in nacionalnih kultur ni mogoče upodobiti. Povezuje jih z lokalizmi kot »Bed-Stuy«

ter subkulturami in popularnimi življenjskimi stili, ki nastajajo na obrobju družbeno veljavnega reda. Značilne zanje so manj zavezujoče, prepustnejše, odprtejše in vse bolj hibridizirane oblike kulturne identitete. Nove etničnosti nastajajo po Hallu vse bolj v povezavi z množičnimi priseljenskimi populacijami, ki so »defiksirale« pojem homogene nacionalne identitete. V produkciji nacije kot naracije, tako tudi Bhabha, postaja vse bolj očiten razcep, ki odstira »liminalni prostor označevanja, ki je *navznoter* označen s heterogenimi manjšinskimi diskurzi«. Tudi Bhabha povezuje te diskurze, ki so značilni za sodobni čas globalizacije, prvenstveno z imigranti in »povsod opazno *lokalnostjo* kulture«.

Pojem »glokalizacije« je povezan tudi s konceptom transkulturnosti. Prednost slednjega je prav v tem, da upošteva »tako globalne kot lokalne vidike« (Welsch, 2000: 350). Pričujoči prispevek se je opiral zlasti na postkolonialni koncept transkulturacije, katerega utemeljitelj je Ortiz. Njegova prednost je v tem, da upošteva in združuje vrednote in glasove manjšin, še zlasti pregnanih, marginaliziranih in zatiranih. Ker so pripadniki manjšin pogosto v stiku in interakciji s pripadniki večinske in čezmejne kulture ter drugimi (priseljeniškimi) kulturami, nemalokrat pa tudi člani etnično mešanih družin, veljajo za »poosebljenost transkulturacije« (gl. Sedmak, 2018: 104). Označeni so tudi kot »mejni prečevalci« (Anzaldúa), ki jim je »vsaj do določene mere treba priznati potencial upiranja dominantnim ideologijam nacionalizma, ki ›dovoljuje‹ le ›čiste‹ nacionalne identitete« (Zadel, 2017: 400). Za mnoge, zlasti mlajše izmed njih velja, da so se prostorsko osvobodili, tako da nemalokrat niti niso več povezani z lokalno narodno ali obmejno skupnostjo. Pogosto so dvo- ali večjezični, zlahka se premikajo med različnimi kulturami in ohranjajo ali vzpostavljajo dom v dveh ali tudi v več državah.

LITERATURA

Anderson, Benedict (2007/1991): Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalima. Nova razširjena izdaja. Ljubljana: Studia humanitatis.

Anzaldúa, Gloria (1999/1987): Borderlands/La Frontera. San Francisco: Aunt Lute Books.

Bach, Jonathan (2002): The taste remains: Everyday Encounters with the Socialist Past in Germany. New York: Columbia University Press.

Balibar, Étienne (2007/2001): Mi, državljani Evrope? Meje, država, ljudstvo. Ljubljana: Založba Sophia.

Balibar, Étienne (1992/1988): Die Nation-Form: Geschichte und Ideologie. V: Étienne Balibar in Immanuel Wallerstein, Rasse – Klasse – Nation: Ambivalente Identitäten, 107–130. Hamburg, Berlin: Argument-Verlag.

Bangel, Christian (2019): Jetzt kommen die Wossis. Zeit-Online, 2. 5. 2019. Dostopno prek https://www.zeit.de/gesellschaft/2019-05/deutsche-wiedervereinigung-ostdeutsche-westdeutsche-wossi, 2. 5. 2020.

Barthes, Roland (2015/1957): Mitologije. Ur. Jure Simoniti. Ljubljana: Krtina.
Bauman, Zygmunt (2008): Identiteta: Pogovori z Benedettom Vecchijem. Ljubljana: Založba /*cf.
Bhabha, Homi K. (ur.) (1990): Nation and Narration. London, New York: Routledge.
Bhabha, Homi K. (2007/1990): DisemiNacija. Čas, naracija in robovi moderne nacije. V: Nikolai Jeffs (ur.): Zbornik postkolonialnih študij. Ljubljana: Krtina, 249–287.
Bhabha, Homi K. (2004/1994): The Location of Culture. London, New York: Routledge.
Bhabha, Homi K. (2007): Migration führt zu »hybrider« Gesellschaft. Homi K. Bhabha v intervjuju z Lukasom Wieselbergom, ORF-Science. Dostopno prek https://sciencev1.orf.at/news/149988.html, 18. 3. 2020.
Ciaglia, Sarah, Clemens Fuest in Friedrich Heinemann (2018): Europäische Identität: Begriff, Determinanten und Politikansätze. Wirtschaftsdienst 98 (12): 869–876.
Debeljak, Aleš, Tomaž Krpič in Luka Arsenjuk (2004): Nacionalna in kulturna identiteta. Dostopno prek http://www.slovenijajutri.gov.si/fileadmin/urednik/dokumenti/nacik1.pdf, 2. 5. 2020.
Freud, Sigmund (1994/1919): Das Unheimliche. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
Frieling, Jasper (2018): »Corazón Argentino – Sangre Alemana«: Wolgadeutsche in Entre Ríos/Argentinien. Berlin: Lit.
Gellner, Ernest (1997): Nationalism. London: Weidenfeld & Nicolson.
Gower, Eric (1996): When the Virtual Becomes to Real: A Talk with Benedict Anderson. Nira Review 1996. Dostopno prek https://www.nira.or.jp/past/publ/review/96spring/intervi.html, 17. 2. 2020.
Habermas, Jürgen (1991): Yet Again: German Identity – A Unified Nation of Angry DM-Burghers? New German Critique 52, 84–102.
Hall, Stuart (1992): The West and the Rest: Discourse and Power. V: Stuart Hall (ur.) in Bram Gieben (ur.), Formations of Modernity, 275–320. Oxford, Cambridge: Polity Press.
Hall, Stuart (1994/1992): Neue Ethnizitäten. V: Stuart Hall, Rassismus und kulturelle Identität, (Ausgewählte Schriften 2), 15–25. Hamburg: Argument Verlag.
Hall, Stuart (1994/1992): Die Frage der kulturellen Identität. V: Stuart Hall, Rassismus und kulturelle Identität, (Ausgewählte Schriften 2), 180–222. Hamburg: Argument Verlag.
Hall, Stuart (1997): The spectacle of the ›other‹. V: Stuart Hall (ur.), Representation: Cultural Representations and Signifying Practices, 223–290. London, Thousand Oaks in New Delhi.
Hall, Stuart (2017): The Fateful Triangle: Race, Ethnicity, Nation. Ur. Kobena Mercer. Cambridge, Massachusetts: Harvard University.
Jurić Pahor, Marija (2012): Transkulturacija in kulturna hibridnost: dva ključna pojma postkolonialnih študijev kot izziv za proučevanje nacionalnih in etničnih identitet. Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja 69: 36–65.
Jurić Pahor, Marija (2014): Mejni (s)prehodi: Homi K. Bhabha in teoretsko umeščanje njegovih koncepcij. Primerjalna književnost 37 (1): 19–23.

Jurić Pahor, Marija (2017): Transculturality. V: Young Yan Kim (ur.) in Kelly McKay-Semmler (ur.), The international encyclopedia of intercultural communication, (The Wiley Blackwell – ICA international encyclopedias of communication), 1952–1956. Hoboken, USA: Wiley-Blackwell.

Kaiser, Robert J. (2002): Homeland Making and the Territorialization of National identity. V: Daniele Conversi (ur.), Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism, 229–247. London, New York: Routledge.

Kralj, Ana (2008). Nepovabljeni: globalizacija, nacionalizem in migracije. Koper, Založba Annales.

Kuhar, Roman (2009): Na križišču diskriinacije: večplastna in intersekcijska diskriminacija. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Loche, Stefan (2019): Wessis, Ossis und Wossis. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 3. 10. 2019. Dostopno prek https://www.faz.net/aktuell/politik/zum-tag-der-deutschen-einheit-westdeutsche-im-osten-16408213.html, 2. 5. 2020.

Mayer, Tilman in Ruth Knoblich (2011): Der Nationalstaat im Globalisierungsprozess. V: Tilman Mayer (ur.), Ruth Knoblich (ur.), Robert Meyer (ur.), Lazaros Miliopoulos (ur.), H. Peter Ohly (ur.) in Erich Weede (ur.), Globalisierung im Fokus von Politik, Wirtschaft, Gesellschaft, 29–50. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Mandelc, Damjan (2011): Na mejah nacije: teorije in prakse nacionalizma. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Mihelj, Sabina (2011): Media Nations: Communicating Belonging and Exclusion in the Modern World. Basingstoke in New York: Palgrave Macmillan.

Mlinar, Zdravko (2012): Življenjsko okolje v globalni informacijski dobi. Knjiga 2, Globalizacija bogatí in/ali ogroža?. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Mlinar, Zdravko in Janez Štebe (2012): Odpiranje v svet v zavesti Slovencev in Slovenk: mobilnost in identifikacija v prostoru tokov. V: Zdravko Mlinar, Življenjsko okolje v globalni informacijski dobi. Knjiga 2, Globalizacija bogatí in/ali ogroža?, 147–178. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Molek, Nadia (2019): Biti Slovenec v Argentini: kompleksnost identitetnih procesov argentinskih Slovencev. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Mosquera, Gerardo (2003): O umetnosti, globalizaciji in kulturni razliki. Filozofski vestnik 24 (3): 53–86.

Nederveen Pieterse, Jan (1998/1995): Der Melange-Effekt. V: Ulrich Beck (ur.): Perspektiven der Weltgesellschaft, 87–124. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Negri, Antonio in Michael Hardt (2005/2004): Multituda. Vojna in demokracija v času imperija. (Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, izdaja Politikon). Ljubljana: Študentska založba.

Ortiz, Fernando (1995/1940): Cuban counterpoint: Tobacco and sugar. Durham, NC: Duke University Press.

Ortiz, Fernando (2014/1940): The human factors of cubanidad. Hau: Journal of Ethnographic Theory 4 (3): 445–480.

Péres Firmat, Gustavo (1994): Life on the Hyphen: The Cuban-American Way. Austin: Univresity of Texas Press.
Pikalo, Jernej (2003): Neoliberalna globalizacija in država. Ljubljana: Založba Sophia.
Pušnik, Maruša (2011): Popularizacija nacije: komuniciranje, nacionalizem in proizvodnja mej. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
Rama, Ángel (2012/1982): Writing across Cultures: Narrative transculturation in Latin Amerika. Durham, London: Duke Univeristy Press.
Repič, Jaka (2006): Po sledovih korenin – Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska Fakultuta.
Rizman, Rudi (1991): Teoretske strategije v študijah etnonacionalizma. V: Rudi Rizman (ur.), Študije o etnonacionalizmu, 15–37. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
Rizman, Rudi (2001): Nacionalna država v času globalizacije. V: Drago Zajc (ur.), Slovenska država ob deseti obletnici, (Knjižna zbirka Politični procesi in inštitucije), 17–35. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
Rizman, Rudi (2003): Nacionalna in evropska identiteta: kohabitacija, sinergija ali konflikt?. V: Slavko Gaber (ur.), Zlatko Šabič (ur.) in Mitja Žagar (ur.), Prihodnost Evropske unije, 112–123. Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije.
Rizman, Rudi (2005): Globalizacija in nacionalna država – razsežnosti in paradoksi njunega medsebojnega razmerja. Teorija in praksa 42 (4–6): 579–593.
Robertson, Roland (1998/1995): Glokalisierung: Homogenität und Heterogenität in Raum und Zeit. V: Ulrich Beck (ur.): Perspektiven der Weltgesellschaft, 192–220. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
Sassen, Saskia (2008/2006): Das Paradox des Nationalen. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
Sedmak, Mateja (2018): Manjšinski status in obmejnost kot platforma odnosa do multikulturnosti: (primer italijanske in madžarske narodne manjšine v Sloveniji). Družboslovne razprave 34 (88), 93–112.
Smith, Anthony D. (1986): The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell Publishing.
Svetličič, Marjan (2004): Globalizacija: neenakomeren razvoj v svetu. V: Milan Brglez (ur.), Drago Zajc (ur.), Globalizacija in vloga malih držav: Slovenija v procesih globalizacije (Knjižna zbirka Politični procesi in inštitucije), 15–39. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
Svetličič, Marjan (2015): Zamujene razvojne priložnosti Slovenije. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
Šabec, Ksenija (2006): Homo europeus: nacionalni stereotipi in kulturna identiteta Evrope. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
Štih, Peter (2005): Linhart kot zgodovinar. V: Ivo Svetina (ur.), Francka Slivnik (ur.), Verena Štekar-Vidic (ur.), Anton Tomaž Linhart : jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva, 291–310. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej; Radovljica: Muzeji radovljiške občine.
Tomlinson, John (1991): Cultural Imperialism: A Critical Introduction. Baltimore: John Hopkins University Press.

Utroša, Katja (2017): Saksofonist Shabaka Hutchings: V iskanju novih kontekstov (intervju). Dnevnik, 27. 6. 2017. Dostopno prek https://www.dnevnik.si/1042776340, 14. 3. 2020.

Valentinčič, Dejan (2019): Za Slovenijo, iz katere se mladi ne bodo le izseljevali, ampak se bodo tudi lahko in radi vračali. Mladika 7/8: 14–19.

Verbuč, David (2011): Prostor in glasba II. Dostopno prek SIGIC – Slovensko glasbeno informacijski center http://www.sigic.si/odzven/prostor-in-glasba-ii, 13. 3. 2020.

Vidmar Horvat, Ksenija (2009): Zemljevidi vmesnosti: eseji o evropski kulturi in identiteti po koncu hladne vojne. Ljubljana: Sophia.

Volcic, Zala (ur.), Mark Andrejevic (ur.) (2016): Commercial Nationalism: Selling the Nation and Nationalizing the Sell. (Palgrave Studies in Communication for Social Change). Basingstoke Hampshire UK: Palgrave Macmillan.

Waldenfels, Bernhard (1998/1990): Der Stachel des Fremden. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Wallerstein, Immanuel (2006/2004). Uvod v analizo svetovnih sistemov. Ljubljana: *cf.

Welsch, Wolfgang (1999): Transculturality – the Puzzling Form of Cultures Today. V: Mike Featherstone (ur.) in Scott Lash (ur.) Spaces of Culture: City, Nation, World, 194–213. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Welsch, Wolfgang (2000): Transkulturalität. Zwischen Globalisierung und Partikularisierung. Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache. Intercultural German Studies, (26. zvezek), 327–351. München: Iudicium Verlag.

Welsch, Wolfgang (2017). Transkulturalität. Realität – Geschichte – Aufgabe. Wien: new academic press.

Zadel, Maja (2017): Obmejna območja ter transkulturne in hibridne identitete: teoretski pregled in študija primera slovenske Istre. V: Milan Bufon, Meje in obmejne skupnosti na Slovenskem. 391–413. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales.

VIRI

CRP-Infotec (2019): Die Mitgliedstaaten der Vereinten Nationen. Dostopno prek https://crp-infotec.de/uno-mitgliedstaaten-alphabetisch/, 14. 2. 2020.

Haderlap, Maja (2012/2011): Angel pozabe. Ljubljana: Litera; Celovec: Drava.

Ukom – Urad Vlade Republike Slovenije za komuniciranje (2020): Znamka Slovenije: I feel Slovenia. Dostopno prek https://www.gov.si/teme/znamka-slovenije-i-feel-slovenia/, 23. 3. 2020.

*Mojca MEDVEŠEK**

ALI DVOJEZIČNA ŠOLA V PREKMURJU RES RAZDVAJA? STALIŠČA STARŠEV, DIJAKOV IN UČENCEV O DVOJEZIČNEM IZOBRAŽEVANJU**

Povzetek. *Šestdeset let obstoja dvojezičnega šolstva v Prekmurju je pospremil nov zahtevek za oceno ustavnosti dela zakonodaje, ki se nanaša na dvojezično izobraževanje. Posledično so se v javnosti znova obudile kritike, ki opozarjajo na pomanjkljivosti dvojezičnega izobraževanja. V prispevku predstavljamo ugotovitve empiričnih raziskav, s katerimi smo preverili, ali starši, dijaki in učenci menijo, da je dvojezična šola ustrezna oziroma kakovostna možnost za izobraževanje v maternem jeziku tako za manjšino kot za večino. Izsledki raziskav so pokazali, da večina anketiranih še vedno meni, da je obstoječi model dvojezičnega izobraževanja ustrezen in kakovosten, pri čemer učenci in dijaki kažejo nekoliko bolj pozitivna stališča do obstoječega dvojezičnega šolstva kot njihovi starši ter da dvojezično izobraževanje podpirajo zlasti učenci, dijaki in starši, ki so za svoj materni jezik navedli madžarščino ali oba jezika (slovenščino in madžarščino).*

Ključni pojmi: *dvojezično izobraževanje, madžarska narodna skupnost, Prekmurje, madžarski jezik, dvojezičnost*

Uvod

Leta 2019 smo obeleževali šestdeset let obstoja dvojezičnega šolstva v Prekmurju. Ob tej priložnosti je Komisija za narodni skupnosti Državnega zbora Republike Slovenije na začetku leta pripravila posvet o dvojezičnem šolstvu, na katerem so bili predstavljeni pogledi uporabnikov, stroke in politike.[1] Razpravljavci so vsak s svoje perspektive predstavili prednosti in

* *Dr. Mojca Medvešek, višja znanstvena sodelavka, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Slovenija.*

** *Izvirni znanstveni članek.*

[1] *V Državnem svetu Republike Slovenije je bil 14. februarja 2019 organiziran posvet Dvojezično šolstvo – pogled z več zornih kotov, na katerem so sodelovali razpravljavci različnih profilov, in sicer predstavniki Komisije za narodni skupnosti, Veleposlaništva Madžarske, Ministrstva Republike Slovenije za šolstvo, znanost in šport, Urada Vlade RS za narodnosti, Obalne samoupravne skupnosti italijanske narodnosti, Društva pedagoških delavcev dvojezičnih šol in vrtcev Prekmurja, Filozofske fakultete Univerze Maribor, Inštituta za narodnostna vprašanja, Zavoda RS za šolstvo, dvojezične osnovne šole, dvojezične srednje šole in dvojezičnega vrtca (Komisija za narodni skupnosti, 2019).*

možnosti, ki jih ponuja dvojezično izobraževanje, izpostavljene pa so bile tudi obstoječe pomanjkljivosti oziroma slabosti. Nekaj mesecev pozneje je Državni svet Republike Slovenije pri Ustavnem sodišču Republike Slovenije vložil zahtevek za oceno ustavnosti 48. člena Zakona o osnovni šoli (ZOsn) in 11. člena Zakona o posebnih pravicah italijanske in madžarske narodne skupnosti na področju vzgoje in izobraževanja (ZPIMVI). Vlagatelj zahtevka izpostavlja zlasti dva pomisleka: 1) določanje šolskih okolišev na način, ki na narodnostno mešanem območju dovoljuje ustanovitev izključno dvojezičnih šol, naj bi povzročalo ustavno neenakost, ker otrokom, ki niso pripadniki madžarske narodne skupnosti, onemogoča svobodno odločitev o obiskovanju šole v drugem šolskem okolišu; 2) zaradi izobraževalnih programov dvojezičnih šol, ki se razlikujejo od izobraževalnih programov šol zunaj narodno mešanega območja, naj otroci ne bi bili deležni enako kakovostne izobrazbe, kot so je deležni učenci zunaj tega območja (Vlada Republike Slovenije, 2019).

Vlagatelj zahtevka za oceno ustavnosti predlaga »ustanovitev vsaj ene osnovne šole s slovenskim učnim jezikom na narodnostno mešanem območju v Prekmurju, ki bi lahko z dodatnimi predmeti ustrezno naslovila tudi skrb za spoštovanje in razumevanje narodne in kulturne drugačnosti« oziroma zakonsko izjemo, »ki bi omogočala učencem iz narodnostno mešanih območij, da se prostovoljno vpišejo tudi v že ustanovljeno osnovno šolo zunaj kraja stalnega ali začasnega bivanja«. Mnenji o tej pobudi za začetek postopka za oceno ustavnosti sta izdali Vlada Republike Slovenije (2019) in Zakonodajno-pravna služba Državnega zbora Republike Slovenije, ki sta ugotovili, da problematizirana člena obeh zakonov nista v nasprotju z ustavo. Ugotovitev oziroma stališče Vlade Republike Slovenije so podprli Svet Pomurske madžarske samoupravne narodne skupnosti, ravnatelji in strokovni delavci dvojezičnih osnovnih šol (Dvojezično šolstvo pred ustavnim sodiščem, 2019).

Ob tem so se v javnosti obnovili pomisleki o učinkovitosti modela dvojezičnega šolstva, iz katerih je razvidno, da je dvojezično izobraževanje v Prekmurju deležno kritik madžarske narodne skupnosti in večinskega prebivalstva (Komisija za narodni skupnosti, 2018, 2019; Mlinarič, 2018; Baler in Horvat, 2019; Škerl Kramberger, 2018). Najpogosteje omenjena pomanjkljivost dvojezičnega izobraževanja je slabše znanje madžarskega jezika posameznih učiteljev in posledično manj ustrezno (jezikovno) izvajanje pouka (Novak – Lukanovič in Limon, 2014; Rudaš, 2019). To pa naj ne bi bila edina šibkost. Omenja se še odsotnost ustreznih dvojezičnih (oziroma slovenskih in madžarskih) didaktičnih sredstev (učbenikov, delovnih zvezkov, slovarjev itd.), kar zlasti velja za srednješolsko raven izobraževanja. Izpostavljeno je tudi nezadostno znanje madžarskega jezika učencev po zaključku šole, zlasti tistih, ki se madžarščino učijo kot drugi jezik (MJ2) (Bernjak, 2011:

46–48). S strani pripadnikov večinskega naroda je pogosto kritizirano, da je učenje madžarskega jezika na narodno mešanem območju obveza in ni izbira, postavlja pa se tudi vprašanje kakovosti dvojezičnih osnovnih šol v primerjavi z enojezičnimi šolami.

Kot dodatek k obstoječim razpravam o ustreznosti dvojezičnega izobraževanja v prispevku predstavljamo izbrane izsledke dveh projektov,[2] v sklopu katerih smo s pomočjo empirične raziskave ugotavljali stališča učencev, dijakov in staršev, predvsem o tem, ali je obstoječe dvojezično šolstvo ustrezna in dovolj kakovostna možnost za izobraževanje tako za manjšino kot za večino.

Za razumevanje odnosa in stališč prebivalcev Prekmurja do dvojezične šole danes je brez dvoma pomembno poznavanje zgodovinskega razvoja dvojezičnega šolstva.

Zgodovinski oris razvoja dvojezičnega izobraževanja

Konec petdesetih let dvajsetega stoletja je bila s splošno reformo šolstva v Sloveniji oziroma Jugoslaviji narejena tudi reorganizacija izobraževalnega sistema narodnih manjšin. Na ravni politike predlog slovenske oblasti o uvedbi dvojezičnega šolstva ni naletel na odobravanje posameznih jugoslovanskih republik (Gabrič, 2006: 157), zlasti Srbije. Proti nekaterim spremembam je bila tudi sosednja Italija. Še večja težava je bil odpor dela večinskega prebivalstva v Prekmurju proti temu, da bi se njihovi otroci učili jezik manjšine. V največji meri so protestirali medvojni primorski kolonisti v murskosoboškem okraju (Gabrič, 2006: 166). Kljub političnemu nasprotovanju, odporu dela večinskega prebivalstva in praktičnim težavam, kot so pomanjkanje dvojezičnih učiteljev, neizdelani učni načrti in pomanjkanje ustreznih učbenikov, je slovenska oblast zagovarjala uvedbo dvojezičnega šolstva na narodno mešanih območjih (Gabrič, 2006: 270). Snovalci modela dvojezičnega izobraževanja so se zgledovali po retoromansko-nemškem dvojezičnem (imerzijskem) modelu, vzpostavljenem v švicarskem kantonu Graubünden, in dvojezičnem modelu, ki je med letoma 1945 in 1959 deloval na avstrijskem Koroškem (Nećak Lük, 2013: 16; Rudaš in Kolláth, 2017: 65–66). Takšen dvojezični model je priporočljiv v razmerah, v katerih sta

[2] *Raziskava med osnovnošolci in njihovimi starši je bila izvedena v okviru strokovno-razvojne naloge Pomen dvojezične šole za ohranjanje vitalnosti madžarske narodne skupnosti, ki jo je izvedel Inštitut za narodnostna vprašanja in financiralo Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport (Medvešek, 2019). Raziskava med dijaki dvojezične srednje šole in njihovimi starši pa je potekala v okviru ciljnega raziskovalnega projekta Vloga dvojezičnega šolstva pri ustvarjanju podlag za uresničevanje institucionalne dvojezičnosti na narodno mešanem območju v Prekmurju (št. pr. V5-1704), ki ga izvajata Inštitut za narodnostna vprašanja in Filozofska fakulteta Univerze Maribor ter financirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport.*

status in položaj jezika manjšine v širšem okolju šibka, zaradi česar je interes prebivalcev za učenje manjšinskega jezika manjši. Manjši interes za učenje madžarskega jezika se je v Prekmurju kazal v odmiranju oddelkov z madžarskim učnim jezikom, ki so jih organizirali takoj po koncu druge svetovne vojne. Starši madžarske narodnosti so zaradi nizke instrumentalne vrednosti madžarskega jezika (posledica pomanjkanje priložnosti za rabo madžarskega jezika v javnih govornih položajih, zaprte slovensko-madžarske meje in predvsem slovenskega učnega jezika na ravni srednješolskega izobraževanja) otroke v šolah začeli vpisovati v slovenske oddelke (Prerezi politike jezikovnega izobraževanja v Republiki Sloveniji, 2003: 45).

Z uvajanjem dvojezičnega šolstva, ki naj bi pripadnikom madžarske narodne skupnosti omogočilo ohranjanje madžarskega jezika in hkrati možnost nadaljevanja izobraževanja v srednjih in višjih šolah s slovenskim učnim jezikom, so začeli leta 1959.[3] S tem so bile pripadnikom madžarske skupnosti zagotovljene enakopravne možnosti za nadaljnje šolanje, zaposlovanje in uveljavljanje v družbi. Vpeljevanje dvojezičnosti v šole je potekalo postopno in kot del širše akcije uvajanja dvojezičnega poslovanja na narodno mešanem območju (Gabrič, 2006: 167). V šolskem letu 1964/65 je bil dvojezični pouk vpeljan v prvih šestih razredih osnovne šole in je potekal v 15 šolskih okoliših občin Lendava in Murska Sobota, v 73 oddelkih s skupno 2.726 učenci (Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije, 1965: 491).

Tudi v Dvojezično srednjo šolo Lendava[4] se je madžarski jezik uvajal postopno. V povojnem obdobju je pouk v srednji šoli potekal v slovenskem jeziku, leta 1976 pa je bil uveden fakultativni pouk madžarskega jezika. Šele leta 1981 je bil na tej šoli uveden obvezni pouk madžarskega jezika. V šolskem letu 1981/82 je šola uvedla dvojezični pedagoški program Učitelj, v šolskem letu 1982/83 še dvojezični program Poslovno-finančna in trgovinska dejavnost, leta 1990 dvojezični program Gimnazija in leta 1996 dvojezični program Trgovec. Vse do šolskega leta 1992/93 je šola izvajala pouk v programih Oblikovalec kovin in Strojni tehnik enojezično, to je v slovenskem jeziku, vendar z obveznim poukom madžarskega jezika, od tega leta naprej pa poteka pouk dvojezično (Zgodovina, 2019).

Dvojezično izobraževanje je od vsega začetka spremljalo nasprotovanje dela Slovencev, kar je bilo posledica političnih obračunavanj v prvi polovici dvajsetega stoletja (še posebej dogodkov med drugo svetovno vojno) in neobveščenosti staršev o prednostih dvojezičnega izobraževanja, poleg

[3] *Nadaljevanje šolanja na Madžarskem v povojnem obdobju ni bilo mogoče, dvojezična srednja šola pa je bila v Prekmurju organizirana šele v osemdesetih letih.*

[4] *Po drugi svetovni vojni je ustanova delovala kot poklicna kovinarska šola, od leta 1960 pa kot srednja strojna tehnična šola. Po letu 1980 se je šola razvila v dvojezično srednjo šolo z več programi in ponudila možnost nadaljnjega izobraževanja učencem dvojezičnih osnovnih šol (Zgodovina 2019).*

tega pa je bila »uporabnost« madžarskega jezika zaradi zaprte državne meje bolj ali manj omejena na narodno mešano območje. Konceptu institucionalne dvojezičnosti in dvojezičnega šolstva so prebivalci narodno mešanega območja v Prekmurju v preteklosti oporekali tudi pred sodiščem, in sicer dvakrat: prvič leta 1969 (Accetto, 2010: 139) in drugič leta 1998 (Orehar Ivanc, 2002), ko je o skladnosti modela z ustavo presojalo Ustavno sodišče Republike Slovenije. Obakrat je sodišče odločilo, da je dvojezični model v skladu z Ustavo Republike Slovenije.

Na začetku uvajanja dvojezičnemu izobraževanju ni nasprotoval samo del staršev, tudi del jezikoslovne stroke je izražal nenaklonjenost obstoječemu dvojezičnemu modelu (Slavistično društvo Slovenije, 1969; Godina, 1969).

Organizacija dvojezičnega izobraževanja v Prekmurju

Dvojezično izobraževanje je v desetletjih obstoja z namenom izboljševanja in nadgradnje doživelo kar nekaj vsebinskih in organizacijskih sprememb na področju izvajanja pouka. Prilagoditve so bile potrebne zaradi sprememb v etnični oziroma jezikovni strukturi razredov[5] in zaradi vpeljevanja novih strokovnih dognanj o jezikovni organizaciji pouka v modelih dvojezičnega izobraževanja (Nećak Lük, 2013: 16–17).[6]

Model dvojezičnega izobraževanja, ki je uveljavljen v Prekmurju, spada med dvosmerne modele ohranjanja dveh jezikov. Delo v osnovnih šolah, podobno velja tudi za dvojezično srednjo šolo, temelji na dvojezičnem pouku, ki ga obiskujejo otroci različnih narodnosti in različnih maternih jezikov v skupnih oddelkih. Slovenski in madžarski jezik sta učna jezika in učna predmeta. Oba jezika sta enakovredna pri sporazumevanju med poukom (uporabljata se izmenjaje v okviru enot učne ure – gre za tako imenovano hkratno metodo dvojezičnega pouka) in zunaj njega ter pri delovanju šole na ustni in pisni ravni. Načelo, da sta materinščini učencev enakovredni kot učna predmeta in učna jezika, pomeni zasnovo za razvijanje dvosmerne (funkcionalne) dvojezičnosti na širši družbeni ravni.

Namen modela dvojezičnega izobraževanja je predvsem razvijati sporazumevalne sposobnosti vseh učencev ne glede na njihovo etnično pripadnost, pripraviti enake možnosti za rabo obeh jezikov v vseh govornih položajih, torej na vseh področjih življenja, in s tem zagotoviti madžarskemu

[5] *Število enojezičnih otrok z madžarskim materinim jezikom se zmanjšuje, zaradi naraščajočega števila jezikovno mešanih družin čedalje več otrok vstopa v izobraževanje z bolj ali manj razvito dvojezično zmožnostjo (Nećak Lük, 2013: 18).*

[6] *Na podlagi evalvacijske študije Alojza Novaka, izvedene leta 1970, ki je sicer potrdila učinkovitost dotedanjega dela dvojezične osnovne šole, je bila odpravljena strokovno zgrešena zahteva, naj učenci dosežejo uravnoteženo znanje obeh jezikov (Nećak Lük, 2010, 2013: 16).*

jeziku enakopraven status. Pri tem poglavitni namen dvojezičnega modela ni doseganje uravnotežene dvojezičnosti, temveč doseganje dvojezičnosti z dominanco materinščine; materni jezik je v izobraževalnem procesu pomembnejši tako s stališča komunikativne kot kognitivne funkcije.

Takšen model dvojezičnega izobraževanja se je v različnih delih sveta pokazal kot zelo učinkovit, vendar predvsem ob dveh pogojih: da ga izvajajo ustrezno jezikovno in didaktično usposobljenimi kadri in da med uporabniki obstaja interes oziroma motivacija za učenje manjšinskega in večinskega jezika (Baker, 2006; Skutnabb – Kangas in Dunbar, 2010; Constantin, 2012: 152–162; Rudaš, 2019).

Metodološka izhodišča raziskav in struktura vzorcev

Stališča o tem, ali je dvojezična šola ustrezna oblika izobraževanja za manjšino in večino ter ali uspešno uresničuje predvidene cilje, ki so pomembni zlasti za madžarsko narodno skupnost, smo ugotavljali s kvantitativnim pristopom, torej s pomočjo ankete, izvedene med učenci štirih dvojezičnih osnovnih šol, dijaki dvojezične srednje šole in njihovimi starši.

Izdelali smo tri tipe dvojezičnih vprašalnikov, namenjenih učencem, dijakom in njihovim staršem. Anketiranje je bilo ob pomoči in sodelovanju šol izvedeno v oktobru 2018, in sicer med učenci zadnje triade na dvojezičnih osnovnih šolah, dijaki dvojezične srednje šole in njihovimi starši.[7]

Iz odgovorov staršev, dijakov in učencev na vprašanje, kateri je njihov materni jezik, je razvidno, da so vsi v najvišjih deležih kot materni jezik navedli slovenščino. Na dvojezični srednji šoli je v primerjavi z učenci dvojezičnih osnovnih šol in njihovimi starši več dijakov in tudi več staršev za materni jezik navedlo slovenščino. Takšna struktura je delno pričakovana, saj ima Dvojezična srednja šola Lendava izobraževalne programe (tudi za deficitarne poklice), ki so zanimivi za prebivalce širše regije, ne samo za prebivalce narodno mešanega območja. Pokazalo se je tudi, da dijaki in učenci, torej mlajša generacija, v večjih deležih navajajo dva materna jezika (slovenščino in madžarščino) v primerjavi z njihovimi starši. To je posledica na eni strani naraščanja števila etnično mešanih zakonov, hkrati pa tudi razširjanja razumevanja, da ima lahko posameznik več maternih jezikov.

Podobne razlike so se pokazale pri narodnem opredeljevanju. Največ staršev, dijakov in učencev se je opredelilo za slovensko narodnost. Dijaki in učenci so se v večjem deležu kot starši opredeljevali z dvojno (slovensko in madžarsko) narodno pripadnostjo.

[7] *Anketo je izpolnilo 215 učencev zadnje triade dvojezičnih osnovnih šol, kar pomeni 90,3-odstotno realizacijo vzorca, 170 staršev učencev, kar je 71,4-odstotna realizacija vzorca, 245 dijakov, kar je 95,3-odstotna realizacija vzorca, in 179 staršev dijakov, kar je 69,6-odstotna realizacija vzorca.*

Tabela 1: DEMOGRAFSKA STRUKTURA ANKETIRANIH UČENCEV DVOJEZIČNIH OSNOVNIH ŠOL, DIJAKOV DVOJEZIČNE SREDNJE ŠOLE V PREKMURJU IN STARŠEV, 2018

Osnovna šola				Srednja šola			
Učenci (N = 215)		Starši (N = 170)		Dijaki (N = 245)		Starši (N = 179)	
Spol				Spol			
Ženski	44,2 %	Ženski	78,2 %	Ženski	41,2 %	Ženski	71,5 %
Moški	52,1 %	Moški	17,6 %	Moški	56,7 %	Moški	26,8 %
Brez odgovora	3,7 %	Brez odgovora	4,1 %	Brez odgovora	2,0 %	Brez odgovora	1,7 %
Razred/starostna sestava				Razred/starostna sestava			
7. razred	38,6 %	31–40 let	44,1 %	1. razred	27,8 %	31–40 let	22,9 %
8. razred	28,8 %	41–50 let	45,3 %	2. razred	25,3 %	41–50 let	61,5 %
9. razred	32,6 %	51–60 let	4,7 %	3. razred	25,7 %	51–60 let	12,3 %
		nad 61 let	5,9 %	4. razred	18,8 %	nad 61 let	3,4 %
				5. razred	1,6 %		
				Brez odgovora	0,8 %		
Narodna pripadnost				Narodna pripadnost			
Slovenska	54,4 %	Slovenska	46,5 %	Slovenska	56,3 %	Slovenska	60,9 %
Madžarska	9,3 %	Madžarska	28,2 %	Madžarska	6,1 %	Madžarska	14,5 %
Slovenska in madžarska	27,9 %	Slovenska in madžarska	14,1 %	Slovenska in madžarska	25,3 %	Slovenska in madžarska	15,6 %
Druga [a]	4,2 %	Druga[b]	4,1 %	Druga[e]	6,9 %	Druga[g]	5,6 %
Narodno neopredeljen	0,9 %	Narodno neopredeljen	2,4 %	Narodno neopredeljen	0,4 %	Narodno neopredeljen	/
Ne želim odgovoriti	3,3 %	Ne želim odgovoriti	4,7 %	Ne želim odgovoriti, brez odgovora	4,9 %	Ne želim odgovoriti, brez odgovora	3,4 %
Materni jezik				Materni jezik			
Slovenščina	51,2 %	Slovenščina	46,5 %	Slovenščina	60,8 %	Slovenščina	60,3 %
Madžarščina	18,1 %	Madžarščina k	35,3 %	Madžarščina	18,0 %	Madžarščina	25,1 %
Slovenščina in madžarščina	23,3 %	Slovenščina in madžarščina	10,0 %	Slovenščina in madžarščina	14,3 %	Slovenščina in madžarščina	6,7 %
Drugi [c]	5,1 %	Drugi[d]	6,5 %	Drugi[f]	6,9 %	Drugi[h]	7,8 %
Brez odgovora	2,3 %	Brez odgovora	1,8 %	Brez odgovora	/	Brez odgovora	/

[a] Druga narodna pripadnost: romska (4), hrvaška in romska (1), srbska (1), slovenska in hrvaška (1), makedonska (1), angleška (1).

[b] Druga narodna pripadnost: slovenska in nemška (1), romska (2), slovenska in hrvaška (2), hrvaška (1), srbska (1).

[c] Drugi jeziki: romski jezik (2), slovenski in romski jezik (2), hrvaški in romski jezik (1), hrvaški in slovenski jezik (2), srbski jezik (1), albanski jezik (2), angleški jezik (1).

[d] Drugi jeziki: romski jezik (1), romski in slovenski jezik (1), ruski jezik (1), slovenski in hrvaški jezik (2), hrvaški jezik (4), srbski jezik (1), nemški jezik (1).

[e] Druga narodna pripadnost: srbska in madžarska (1), slovenska in nemška (1), slovenska, hrvaška in madžarska (2), slovenska in hrvaška (4), romska (4), hrvaška (1), niso navedli narodnosti (4).

[f] Drugi jeziki: drugi: albanski jezik (2), hrvaški jezik (4), madžarski in srbski jezik (1), slovenski in hrvaški jezik (6), slovenski in slovaški jezik (1), romski jezik (3).

[g] Druga narodna pripadnost: hrvaška (4), romska (2), hrvaška in madžarska (1), hrvaška in slovenska (2), niso navedli narodnosti (1).

[h] Drugi jeziki: albanski jezik (2), romski jezik (2), hrvaški jezik (9), romunski in hrvaški jezik (1).

Vir: Medvešek et al., 2018, Medvešek et al., 2018a, Medvešek et al., 2018b.

Učenci in dijaki imajo v dvojezični šoli možnost usvajanja madžarščine kot materinščine – madžarščina 1 (MJ1) ali kot drugega jezika oziroma jezika okolja – madžarščina 2 (MJ2). Programa se razlikujeta po težavnostni stopnji. V dvojezični srednji šoli od šolskega leta 2012/13 izvajajo še diferenciacijo pri pouku madžarščine kot drugega jezika (MJ2), kar pomeni, da se dijaki iz enojezičnih slovenskih osnovnih šol oziroma priseljenci (tujci) učijo madžarščino na začetni ravni (oziroma MJ2/2), in sicer v posebni skupini.

Učenci dvojezičnih osnovnih šol, ki so sodelovali v anketi, so v večjem deležu vključeni k madžarščini 2 (60 %), manj (37,7 %) se jih je odločilo za učenje madžarščine 1. Madžarščino 1 se večinoma (85,1 %) učijo učenci, ki so za svoj materni jezik navedli madžarščino oziroma oba jezika (slovenščino in madžarščino). Madžarščine 2 se v večjem deležu (77,6 %) učijo učenci, ki so za svoj materni jezik navedli slovenščino, med njimi pa je tudi 16,8 % učencev, katerih materni jezik je madžarščina oziroma oba jezika (slovenščina in madžarščina). Skoraj 17 % učencev, ki so vpisani k madžarščini 2, pa bi lahko bili, glede na to, da je njihov materni jezik madžarščina, vključeni k madžarščini 1, ni zanemarljiv delež. Razlog za to je verjetno odločitev staršev, da otroka nekoliko »razbremenijo« v procesu izobraževanja, ali pa strah, da bi otrok imel pozneje težave, bodisi v višjih razredih z usvajanjem znanja pri nejezikovnih predmetih bodisi na srednji šoli ali fakulteti s slovenskim učnim jezikom. Dolgoročno takšna odločitev ne vpliva pozitivno na razvoj jezikovnih kompetenc v maternem jeziku, v konkretnem primeru v madžarščini.

Tudi dijaki so v anketi navedli, da se v večjem deležu učijo madžarščino 2 (75,9 %), manj (23,3 %) se jih je odločilo za učenje madžarščine 1. Pri tem se med 186 dijaki, ki so vključeni k madžarščini 2, 87 (46,8 %) dijakov uči madžarščino 2/1, 99 (53,2 %) dijakov pa je navedlo, da se uči madžarščino na začetnem nivoju (2/2), ki je namenjena dijakom brez predznanja madžarskega jezika.

Rezultati raziskave: stališča učencev, dijakov in staršev o ustreznosti obstoječega dvojezičnega izobraževanja

Stališča staršev

V anketi smo starše vprašali, ali menijo, da je sedanja oblika dvojezičnega šolstva na narodno mešanem območju Prekmurja ustrezna in kakovostna. Nekaj več kot polovica staršev je izrazila podporo obstoječi obliki dvojezičnega šolstva. Med starši dijakov jih celo več podpira dvojezično izobraževanje (58,1 %) kot med starši učencev (51,2 %). 18,8 % staršev učencev in 16,8 % staršev dijakov je menilo, da sedanja oblika dvojezičnega šolstva ni

ustrezna, kar 27,1 % staršev učencev in 24 % staršev dijakov se glede vprašanja ni opredelilo.

Graf 1: ODGOVORI STARŠEV NA VPRAŠANJE, ALI MENIJO, DA JE SEDANJA OBLIKA DVOJEZIČNEGA ŠOLSTVA NA NARODNO MEŠANEM OBMOČJU USTREZNA IN KAKOVOSTNA

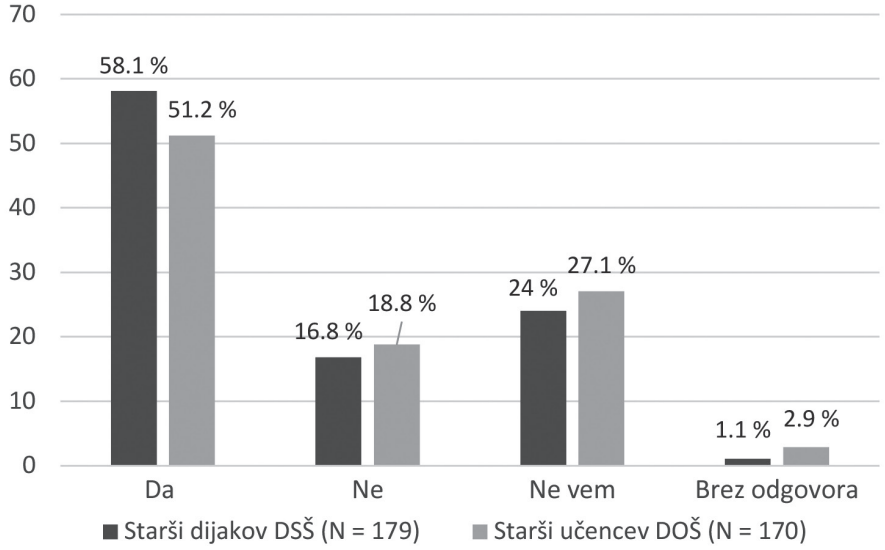

Vir: Medvešek et al., 2018, Medvešek et al., 2018a, Medvešek et al., 2018b.

Večina staršev, ki se pri tem vprašanju niso opredelili glede dvojezične šole in so odgovorili »ne vem«, ima kraj prebivališča na narodno mešanem območju, njihov materni jezik pa je slovenščina. Nekateri starši so odgovor »ne vem« v nadaljevanju utemeljili. Med utemeljitvami prevladuje kritičen odnos do dvojezične šole. Lahko gre za starše, ki zaradi določenih zadržkov ne želijo odgovoriti na vprašanje o ustreznosti oziroma kakovosti šole, ali pa pomanjkljivosti, ki jih zaznavajo, niso dovolj velik razlog, da bi nasprotovali konceptu dvojezičnega izobraževanja.

Odgovori staršev na vprašanje, ali je sedanja oblika dvojezičnega šolstva na narodno mešanem območju Prekmurja ustrezna in kakovostna glede na materni jezik, so pokazali, da starši z madžarskim maternim jezikom in starši z dvema (madžarskim in slovenskim) maternima jezikoma v večjem deležu podpirajo sedanjo obliko dvojezičnega šolstva kot pa starši s slovenskim maternim jezikom. Podobne izsledke o stališčih prebivalcev Lendave glede ustreznosti dvojezičnega šolstva je pokazala že raziskava, ki jo je Inštitut za narodnostna vprašanja izvedel leta 1991 (Novak Lukanovič, 1998: 115–122).

Starše smo še nagovorili, naj utemeljijo, zakaj menijo, da je dvojezična šola ustrezna in kakovostna, oziroma zakaj menijo, da ni. Njihove odgovore

smo razvrstili v tematske kategorije, pri čemer smo kompleksnejše odgovore staršev smiselno uvrstili v različne kategorije.

Tabela 2: UTEMELJITVE STARŠEV UČENCEV IN DIJAKOV, ZAKAJ MENIJO, DA JE SEDANJA OBLIKA DVOJEZIČNEGA ŠOLSTVA USTREZNA IN KAKOVOSTNA

Starši učencev DOŠ (N = 170)	Število odgovorov/ delež odgovorov		Starši dijakov DSŠ (N = 179)
Tematske kategorije			Tematske kategorije
Dvojezična šola je kakovostna in ustreza večjezičnemu območju ter je prilagojena učencem z različnim nivojem znanja posameznih jezikov.	15 (8,8%)	23 (12,8%)	Dvojezična šola je kakovostna in ustreza večjezičnemu območju ter je prilagojena učencem z različnim nivojem znanja posameznih jezikov.
Otroci se naučijo dva ali več jezikov; dvojezičnost pozitivno prispeva k otrokovem razvoju.	11 (6,5%)	12 (6,7%)	Otroci se naučijo dva ali več jezikov; dvojezičnost pozitivno prispeva k otrokovem razvoju.
		1 (0,5%)	Ohranjanje jezikovnih oz. narodnih pravic.
Ustrezno usposobljeni učitelji.	1 (0,6%)	2 (1,1%)	Ustrezno usposobljeni učitelji.
		4 (2,2%)	Model je dobro zasnovan, samo uresničevati bi ga morali v praksi (dejansko dvojezični učitelji, itd.).
		1 (0,5%)	Omogoča študij na Madžarskem.
Dvojezični učbeniki	3 (1,7%)		
Drugo*	1 (0,6%)	2 (1,1%)	Drugo**

* »Ker že vsi vedo slovensko, prej smo v osnovni šoli sem se madžarsko učil.«

** »Tako v osnovni kot v srednji šoli se daje preveč poudarka tako na slovensko kot madžarski jezik.«

»MNS podpira dvojezične šole, zaradi tega se nivo vedno viša.«

Vir: Medvešek et al., 2018, Medvešek et al., 2018a, Medvešek et al., 2018b.

Starši, ki so odgovorili, da so zadovoljni z dvojezično šolo, so svoje odgovore v največjem številu utemeljevali z dvema argumentoma: »šola je kakovostna, ustreza večjezičnemu območju in je prilagojena učencem z različnim nivojem znanja posameznih jezikov« in »otroci se naučijo dveh ali več jezikov«. V utemeljitvah so starši učencev pozitivno ocenili še vpeljavo hkratnega opismenjevanja v slovenščini in madžarščini v osnovnih šolah in pouk v jezikovnih učnih skupinah.[8] Starši dijakov so kot pozitivno izpostavili možnost učenja madžarščine na različnih nivojih (obstoj dveh težavnostnih ravni v okviru učenja madžarščine 2), kar je zlasti pomembno za dijake, ki prihajajo iz enojezičnih osnovnih šol (ali tujine), torej brez znanja madžarskega jezika.[9]

[8] *Za učinkovitejše razvijanje jezikovne zmožnosti v madžarskem oziroma slovenskem jeziku lahko šola pri določenih predmetih oblikuje jezikovne učne skupine, v katerih poteka pouk pretežno v madžarskem oziroma slovenskem jeziku (Novak - Lukanovič, Zudič Antonič in Varga, 2011: 354–355).*

[9] *Približno 70–80% dijakov Dvojezične srednje šole Lendava je končalo dvojezično osnovno šolo*

Tabela 3: UTEMELJITVE STARŠEV UČENCEV IN DIJAKOV, ZAKAJ MENIJO, DA SEDANJA OBLIKA DVOJEZIČNEGA ŠOLSTVA NI USTREZNA IN KAKOVOSTNA

Starši učencev DOŠ (N = 170)	Število odgovorov/ delež odgovorov		Starši dijakov DSŠ (N = 179)
Tematske kategorije			Tematske kategorije
Vsi učitelji nimajo dovolj visokega znanja madžarskega jezika.	4 (2,4%)		
Ni (ustreznih) dvojezičnih učbenikov.	2 (1,2%)	1 (0,5%)	Ni (ustreznih) dvojezičnih učbenikov.
V šoli se premalo uporablja madžarski jezik.	2 (1,2%)	2 (1,1%)	V šoli se premalo uporablja in uči madžarski jezik.
Preveč madžarskega jezika, preveč madžarske zgodovine.	8 (4,7%)	5 (2,8%)	Preveč madžarščine, živimo v Sloveniji.
Madžarščina bi morala biti izbirni predmet.	3 (1,8%)	3 (1,7%)	Madžarščina bi morala biti izbirni predmet.
Madžarščina bi morala biti samo kot obvezni predmet.	2 (1,2%)		
Otroci ne dobijo dovolj podlage za nadaljnje šolanje, v slabšem položaju v primerjavi z učenci drugod po Sloveniji.	4 (2,3%)	5 (2,8%)	Dodatna obremenitev otrok; otroci ne znajo ne slovensko ne madžarsko; imajo manj ur pri drugih predmetih.
Otroci in starši so preobremenjeni (z dvojezičnimi učbeniki, učno snovjo, večji stroški...).	4 (2,3%)		
Znanje učencev, vključenih v madžarščino 2, je šibko.	2 (1,2%)		
		1 (0,5%)	Šola naj bo organizirana tako kot na Primorskem.
Drugo*	1 (0,6%)	6 (3,3%)	Drugo**

* »Učenje madžarščine ne bi bilo potrebno deliti na 1. in 2. jezik, ocenjevanje znanja je nerealno.«

** »Učenje madžarščine 1 je v redu, madžarščine 2 obiskujejo tudi učenci, katerih starši govorijo madžarski jezik, v družini se pogovarjajo madžarsko to je moteče za ostale učence.«

»Tako so učenci in dijaki selekcionirani zaradi jezika. Učitelji izvajajo madžarščino zaradi dodatka, ostali kader dodatek za madžarščino ne dobi.«

»Večinsko prebivalstvo se obnaša zaničevalno do madžarskega jezika.«

»Ko sem obiskoval osnovno šolo v Lendavi (1981–89), se nihče ni bistveno več naučil madžarščine tekom šolanja, kot je vedel na začetki oz. koliko jezika se je naučil doma. Ni bilo poudarka na učenju besed oz. osnovah, ampak na slovničnih pravilih. Zato smo se dosti več naučili nemščine in angleščine tekom OŠ. Danes je podobno. predlagam učenje pogovorne madžarščine.«

»Ker ne razumem.«

»Ker me ne zanima madžarščina.«

Vir: Medvešek et al., 2018, Medvešek et al., 2018a, Medvešek et al., 2018b.

Kritike, ki so jih podali starši, so se nanašale zlasti na količino prisotnosti madžarskega jezika pri pouku, organizacijo poučevanja madžarskega jezika in kakovost šole v povezavi z obremenjenostjo učencev in dijakov.

oziroma prihaja iz narodno mešanega območja. Opažajo, da se nekoliko povečujeta vpis iz enojezičnih slovenskih osnovnih šol in vpis tujcev. Če se je v šolskem letu 2013/14 vpisalo 32 učencev iz enojezičnih šol in 1 tujec, se je v šolskem letu 2017/18 vpisalo 78 učencev iz enojezičnih šol in 8 tujcev. Tujci najpogosteje prihajajo iz Hrvaške in Kosova (Letno poročilo – Éves beszámoló 2017, 2018: 8).

Graf 2: ODGOVORI STARŠEV NA VPRAŠANJE, KAKO BI BILO TREBA UREDITI UČENJE MADŽARSKEGA JEZIKA V ŠOLI

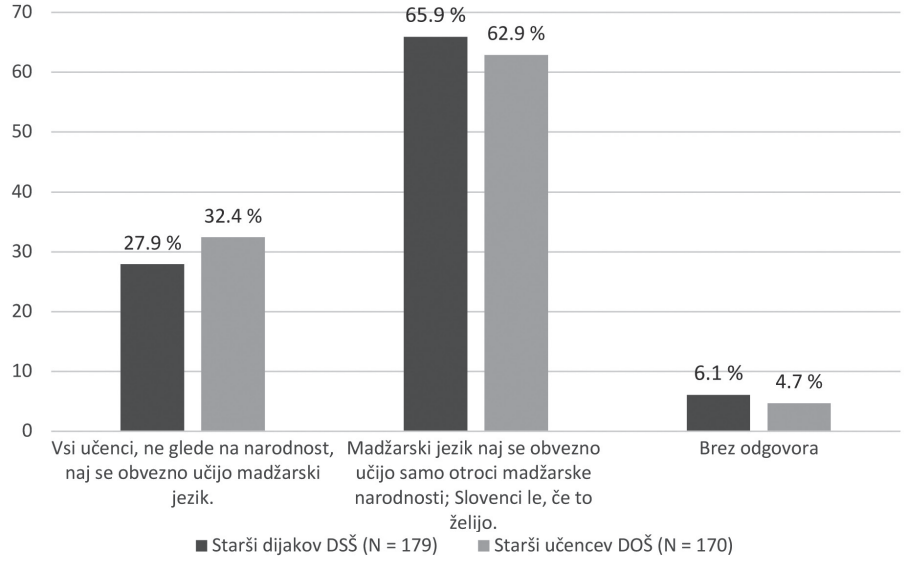

Vir: Medvešek et al., 2018, Medvešek et al., 2018a

Nekateri starši so izpostavili, da je v šoli madžarščine preveč, da bi se morala madžarščina poučevati kot izbirni ali kot obvezni predmet ter da so otroci dvojezičnih šol v primerjavi z otroci enojezičnih šol bolj obremenjeni in prikrajšani za poglobljeno znanje pri nejezikovnih predmetih. Na drugi strani pa so nekateri starši, ki so prav tako izrazili nezadovoljstvo z obstoječim dvojezičnim modelom, navedli, da otroci nimajo možnosti za pridobitev ustreznega znanja madžarskega jezika, ker vsi učitelji nimajo dovolj visokega znanja madžarščine in je posledično pri pouku premalo dejanske rabe madžarščine in ker ni ustreznih dvojezičnih (oziroma slovenskih in madžarskih) učbenikov.

V razpravah (v medijih, na ravni politike) o ustreznosti dvojezičnega izobraževanja je pogosto slišati, da del prebivalcev Prekmurja moti dejstvo, da se madžarski jezik obvezno učijo vsi, večina in manjšina. Starše smo povprašali, kako bi bilo treba po njihovem mnenju urediti učenje madžarskega jezika v šoli, in jim kot možnosti ponudili dve provokativni trditvi. Več kot polovica staršev dijakov in učencev je odgovorila, da naj bi bilo učenje madžarskega jezika obvezno samo za pripadnike madžarske skupnosti, medtem ko naj bi se Slovenci madžarščino učili le, če bi si to želeli. Pri tem vprašanju se niso pokazale statistično značilne razlike med odgovori staršev glede na materni jezik ali to, da živijo na narodno mešanem območju od rojstva ali so se tja priselili. So pa starši, ki so se na narodno mešano območje

Graf 3: ODGOVORI UČENCEV NA VPRAŠANJE, V KATEREM JEZIKU NAJ BI POTEKAL POUK V ŠOLI GLEDE NA NJIHOV MATERNI JEZIK (N = 208)

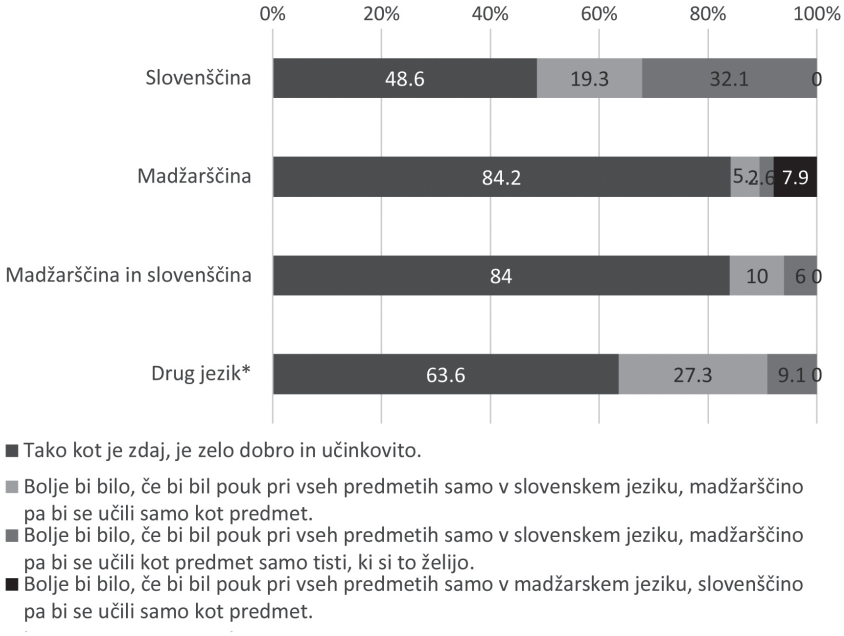

*Drugi jezik: romski jezik (2), slovenski in romski jezik (2), hrvaški in romski jezik (1), hrvaški in slovenski jezik (2), srbski jezik (1), albanski jezik (2), angleški jezik (1)

Vir: Medvešek et al., 2018.

priselili od drugod (iz drugega kraja Slovenije ali tujine), in starši s slovenskim maternim jezikom v nekoliko večjih deležih menili, da bi moralo biti učenje madžarščine izbira.

Stališča učencev in dijakov

S podobnimi vprašanji o organizaciji pouka smo preverili tudi stališča učencev in dijakov. Učence dvojezičnih osnovnih šol smo vprašali, v katerem jeziku naj bi potekal pouk v šoli. Več kot polovica (63,7 %) učencev je menila, da je to tako, kot je zdaj, urejeno zelo dobro in učinkovito. 19,1 % učencev je menilo, da bi bilo bolje, če bi pouk pri vseh predmetih potekal v slovenščini, madžarščino pa bi se kot predmet učili samo tisti, ki si to želijo. Nekaj manj učencev, to je 14,4 %, je menilo, da bi bilo bolje, če bi pouk pri vseh predmetih potekal v slovenščini, madžarščino pa bi se učili kot predmet. Samo 3 (1,4 %) učenci so menili, da bi bilo bolje, če bi pouk pri vseh predmetih potekal v madžarskem jeziku, slovenščino pa bi se učili kot predmet.

Odgovori učencev so se razlikovali glede na njihov materni jezik (glej graf 3). Z obstoječo dvojezično organizacijo pouka so veliko bolj zadovoljni

učenci z madžarskim maternim jezikom (84,2 %) in učenci, ki so navedli dva materna jezika – slovenščino in madžarščino (84 %). Skoraj 8 % učencev z madžarskim maternim jezikom je menilo, da bi bilo bolje, če bi pouk v celoti potekal v madžarščini, slovenščino pa bi se učili kot predmet. Odgovori učencev s slovenskim maternim jezikom so bili bolj razpršeni. Zgolj 48,6 % učencev s slovenskim maternim jezikom je menilo, da je sedanja organizacija pouka ustrezna in učinkovita. 19,3 % učencev s slovenskim maternim jezikom je menilo, da bi bilo bolje, če bi pouk potekal v slovenskem jeziku, madžarščino pa bi se učili kot predmet, in kar 32,1 % učencev s slovenskim maternim jezikom je obkrožilo možnost, da bi bilo bolje, če bi pouk potekal v slovenskem jeziku, madžarščino pa bi se učili kot predmet samo tisti, ki si to želijo.

Dijakom dvojezične srednje šole smo postavili nekoliko drugačno vprašanje kot učencem dvojezičnih osnovnih šol. Vprašali smo jih, ali menijo, da je obiskovanje dvojezične srednje šole dodana vrednost, saj se lahko naučijo več jezikov in spoznajo več kultur, ali menijo, da je dvojezična šola dodatna obremenitev, saj znanje madžarskega jezika za njihovo nadaljnje življenje ni potrebno. Velika večina dijakov je odgovorila, da jim dvojezična srednja šola pomeni dodano vrednost.

Graf 4: ODGOVORI DIJAKOV NA VPRAŠANJE, ALI RAZUMEJO DVOJEZIČNO ŠOLO KOT DODANO VREDNOST ALI DODATNO OBREMENITEV GLEDE NA MATERNI JEZIK (N = 244)

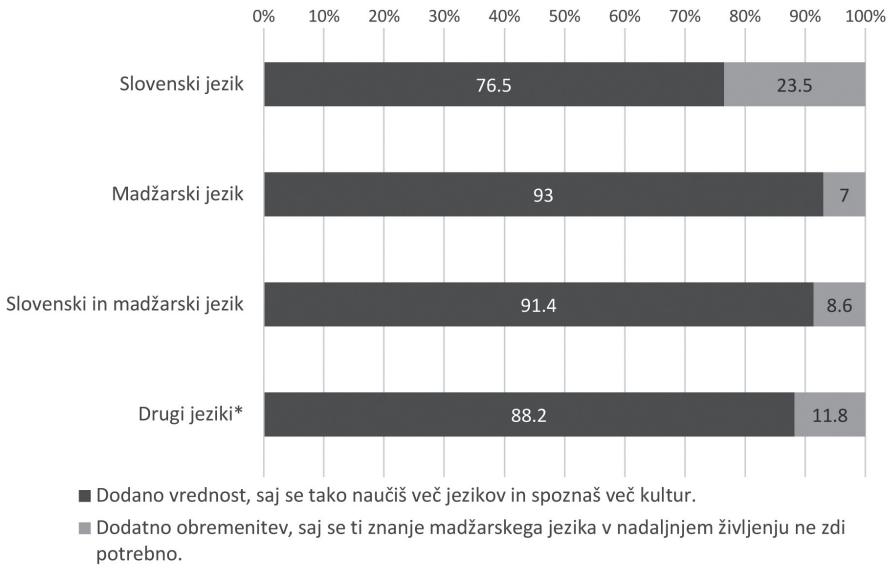

*Drugi jeziki: hrvaški jezik (4), slovenski in hrvaški jezik (6), slovenski in slovaški jezik (1), romski jezik (3), albanski jezik (2), madžarski in srbski jezik (1)

Vir: Medvešek et al., 2018b.

Pokazala se je statistično značilna povezava med stališčem dijakov do dvojezične srednje šole in maternim jezikom (X^2 (1) = 9,267, p = 0,026). Dijaki z madžarskim maternim jezikom (93 %) in dijaki z madžarskim in slovenskim maternim jezikom (91,4 %) v večjem deležu dojemajo dvojezično šolo kot dodano vrednost v primerjavi z dijaki s slovenskim maternim jezikom (76,5 %).

Sklep

Pobudnik najnovejše ustavne presoje posameznih členov zakonodaje, ki opredeljujejo dvojezično šolo, je pojasnil, da je do nje prišlo na pobudo staršev, otrok in zaposlenih (Baler in Horvat, 2019). Kakšna so stališča učencev, dijakov in njihovih staršev o dvojezičnem izobraževanju, smo ugotavljali s pomočjo dveh mnenjskih raziskav. Na podlagi prikazanih izbranih izsledkov izvedenih raziskav lahko delno pritrdimo trditvi, da dvojezično izobraževanje v določenih vsebinskih točkah razdvaja prebivalstvo narodno mešanega območja.

Podatki kažejo, da večina anketiranih podpira obstoječi model dvojezične šole, saj meni, da ta ustreza večjezičnemu območju, kjer živijo. Poleg tega znanje različnih jezikov ocenjujejo kot prednost in vrednoto. Kot je razvidno iz odgovorov, se starši, dijaki in učenci zavedajo pomena in vrednosti znanja več jezikov, ki posamezniku omogoča učinkovitejše mreženje, boljši razvoj kognitivnih veščin, spoznavanje drugih kultur, ohranjanje družinske kulturne in jezikovne tradicije ter boljše priložnosti za uresničevanje karierniih in poklicnih želja (Medvešek, 2019). Pokazalo se je tudi, da imajo učenci in dijaki nekoliko bolj pozitivna stališča do obstoječega dvojezičnega izobraževanja kot starši. Nezanemarljiv pa je delež staršev, ki se glede vprašanja o ustreznosti in kakovosti dvojezične šole ni opredelil.

Raziskava je potrdila, da je dvojezično izobraževanje deležno kritik, ki prihajajo tako s strani madžarske narodne skupnosti kot s strani večinskega prebivalstva. Pripadniki madžarske narodne skupnosti večinoma menijo, da je na splošno v šolah pri pouku madžarskega jezika premalo, zlasti naj bi to veljalo za zadnjo triado osnovne šole in srednjo šolo. Opozarjajo na pomanjkanje ustreznih dvojezičnih didaktičnih sredstev (učbenikov, delovnih zvezkov, slovarjev itd.) in izpostavljajo, da je znanje učencev ali dijakov, ki se učijo madžarščino kot jezik okolja (torej madžarščino 2), prešibko. Večinsko prebivalstvo pa v velikem deležu meni, da je v šolah preveč poudarka na učenju madžarskega jezika in madžarske zgodovine ter da dvojezična šola predstavlja dodatno obremenitev za otroke in tudi starše (večji finančni stroški, vsi starši nimajo ustreznega jezikovnega znanja, da bi pomagali otrokom, težki dvojezični učbeniki itd.), predvsem pa jih moti obvezno učenje madžarskega jezika za vse učence. Oboji kot pomanjkljivost

dvojezične šole izpostavljajo slabše znanje madžarskega jezika posameznih učiteljev in posledično manj ustrezno (jezikovno) izvajanje pouka.

Pozorni bi morali biti na to, da je več kot polovica staršev dijakov in učencev menila, da naj bi se madžarščino obvezno učili otroci madžarske narodnosti, za Slovence pa naj bi bilo učenje madžarskega jezika stvar izbire.

Na splošno se je pokazalo, da dvojezično izobraževanje v večjih deležih kot Slovenci podpirajo pripadniki madžarske narodne skupnosti. Zapisano natančneje, dvojezično izobraževanje podpirajo zlasti učenci, dijaki in starši, ki so za svoj materni jezik navedli madžarščino ali oba jezika (slovenščino in madžarščino).

Ponovno se je pokazalo, da prednosti dvojezičnega izobraževanja med uporabniki niso vedno samoumevne in splošno pripoznane. O tem je treba starše in otroke kontinuirano informirati. Predvsem pa je treba težiti k doseganju visoke kakovosti dvojezičnega izobraževanja, za kar je ključnega pomena ustrezno usposobljen pedagoški kader.

LITERATURA

Accetto, Matej (2010): Sodstvo in medetnični odnosi v nekdanji Jugoslaviji. V: Katarina Keber (ur.) in Luka Vidmar (ur.), Historični seminar 8, 127–150, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Baker, Colin (2006): Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Clevedon, England: Multilingual Matters.

Baler, Ines in Majda Horvat (2019): Dvojezično šolstvo razdvaja. Vestnik, priloga PEN, 71 (39), Murska Sobota, 26. 9. 2019.

Bernjak, Elizabeta (2011): Učinkovitost dvosmernega dvojezičnega izobraževanja v Prekmurju. V: Simona Kranjc (ur.), Meddisciplinarnost v slovenistiki (Obdobja, Simpozij = Symposium, 30), 45–51. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Constantin, Sergiou (2012): Minority Education in Central Europe: Lessons Learned from Theory and Practice. V: Emma Lantschner, Sergiu Constantin in Joseph Marko (ur.), Praczice of Minority Protection in Central Europe, 141–192. Baden-Baden: Nomos.

Gabrič, Aleš (2006): Šolska reforma 1953–1963. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Godina, Ferdo (1969): Zakaj v Prekmurju samo dvojezične šole? Jezik in slovstvo, 14 (8): 260–262.

Medvešek, Mojca (2019): Pogledi učencev in staršev na dvojezično osnovno šolo v Prekmurju. Sodobna pedagogika. 70 (3): 24–43.

Mlinarič, Urška (2018): Horvath: Madžari smo že preveč popuščali. Večer, 4. 2. 2018. Dostopno prek https://www.vecer.com/horvath-madzari-smo-ze-prevec-popuscali-6397896, 5. 11. 2019.

Nećak Lük, Albina (2010): Iz preteklosti za prihodnost: pol stoletja dvojezičnega šolstva v Prekmurju/A múltból a jövőért: a kétnyelvű oktatás fél évszázada a

Muravidéken. V: Jožefa Herman (ur.) in Tatjana Sabo (ur.), Drug z drugim: ob 50-letnici dvojezičnega šolstva na narodnostno mešanem območju v Prekmurju/Együtt egymásért: a kétnyelvű oktatás 50. évfordulója a nemzetiségileg vegyesen lakott Muravidéken, 15–27. Lendava/Lendva: Dvojezični vzgojno-izobraževalni zavodi na narodnostno mešanem območju v Prekmurju/A kétnyelvű nevelő-oktató intézetek a nemzetiségileg vegyesen lakott Muravidéken.

Nećak Lük, Albina (2013): Model dvojezične vzgoje in izobraževanja na s Slovenci in Madžari poseljenem območju Prekmurja, sodi med dvosmerne modele ohranjanja dveh jezikov in kultur: uvod = A Muravidék szlovénok és magyarok által lakott, nemzetiségileg vegyesen lakott terü- letei. V: Mária Pisnjak (ur.), Priročnik za učitelje dvojezičnih šol v Prekmurju/Kézikönyv a muravidéki kétnyelvű iskolák pedagógusai számára, 16–19. Lendava/Lendva: Zavod za kulturo madžarske narodnosti/Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.

Novak Lukanovič, Sonja (1998): Dvojezična vzgoja in izobraževanje. Vloga v družbi in stališča posameznikov. V: Albina Nećak Lük in Boris Jesih (ur.), Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru I, 115–124. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Novak - Lukanovič, Sonja, Nives Zudič Antonič in Štefan István Varga (2011): Vzgoja in izobraževanje na narodno mešanih območjih v Sloveniji. V: Janez Krek in Mira Metljak (ur.), Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji. Nacionalna strokovna skupina za pripravo Bele knjige o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, 347–367.

Novak - Lukanovič, Sonja in David Limon (2014): Attitudes to bilingual education in Slovenia. Current Issues in Language Planning, 15 (4): 426–442.

Orehar Ivanc, Metoda (2002): Človekove pravice in temeljne svoboščine / 64. člen, Ustavnosodna presoja, Komentar Ustave Republike Slovenija. Dostopno prek https://e-kurs.si/komentar/ustavnosodna-presoja-50/, 7. 11. 2019.

Rudaš, Jutka in Anna Kolláth (2017): Model dvojezičnega pouka v Prekmurju in slovar kot didaktični pripomoček. Slovenščina 2.0, 5 (2): 64–84.

Slavistično društvo Slovenije (1969): Jezik in slovstvo, 14 (8). Dostopno prek http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-X6BAJ992, 23. 10. 2019.

Skutnabb - Kangas, Tove, in Robert Dunbar (2010): Indigenous Children's Education as Linguistic Genocide and a Crime Against Humanity? A Global View. Guovdageaidnu/Kautokeino: Gáldu – Resource Centre for the Rights of Indigenous Peoples.

Škerl Kramberger, Uroš (2018): Madžari v Prekmurju si želijo šol, kot jih imajo Italijani na Obali. Dnevnik, 3. 4. 2018. Dostopno prek https://www.dnevnik.si/1042817079/Slovenija/madzari-v-prekmurju-si-zelijo-sol-kot-jih-imajo-italijani-na-obali.

VIRI

Dvojezično šolstvo pred ustavnim sodiščem (2019): Dostopno prek http://www.muravidek.si/?p=4290&lang=sl, 23. 10. 2019.

Komisija za narodni skupnosti (2018): Zapis 1. redne seje, Komisija za narodne skupnosti Državnega zbora Republike Slovenije, 18. 10. 2018. Dostopno prek

https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=VIII&type=pmagdt&uid=CAA4E0CC5B6759FAC125832E003AE325, 5. 11. 2019.

Komisija za narodni skupnosti (2019): Zapis posveta »Dvojezično šolstvo – pogled z več zornih kotov«, Komisija za narodne skupnosti Državnega zbora Republike Slovenije, št. 060-06/19-1/, 22. 2. 2019. Dostopno prek https://imss.dz-rs.si/imis/63dcb4582b42112bff88.pdf, 5. 11. 2019.

Letno poročilo – Éves beszámoló 2017 (2018): Dvojezična srednja šola Lendava – Kétnyelvű Középiskola, Lendva, Lendava/Lendva. Dostopno prek https://www.dssl.si/wp-content/documents/porocila/letno_porocilo_2017.pdf, 7. 2. 2020.

Medvešek, Mojca, Sonja Novak Lukanović, Katalin Munda Hirnök in Attila Kovács (2018): Pomen dvojezične šole za ohranjanje vitalnost madžarske narodne skupnosti, strokovno razvojna naloga. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Medvešek, Mojca, Sonja Novak Lukanović, Katalin Munda Hirnök, Attila Kovács, Anna Kolláth in Jutka Rudaš (2018a): Vloga dvojezičnega šolstva pri ustvarjanju podlag za uresničevanje institucionalne dvojezičnosti na narodno mešanem območju v Prekmurju. Zbirnik z vprašalnikom – starši dijakov Dvojezične srednje šole Lendava. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Medvešek, Mojca, Sonja Novak Lukanović, Katalin Munda Hirnök, Attila Kovács, Anna Kolláth in Jutka Rudaš (2018b): Vloga dvojezičnega šolstva pri ustvarjanju podlag za uresničevanje institucionalne dvojezičnosti na narodno mešanem območju v Prekmurju. Zbirnik z vprašalnikom – dijaki Dvojezične srednje šole Lendava. Ljubljana. Inštitut za narodnostna vprašanja.

Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije (1998): U-I-94/96, 22. 10. 1998. Dostopno prek http://odlocitve.us-rs.si/documents/5d/0d/u-i-94-962.pdf, 7. 2. 2020.

Prerezi politike jezikovnega izobraževanja v Republiki Sloveniji (2003): Nacionalno poročilo projekta. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad za razvoj šolstva. Dostopno prek http://mizs.arhiv-spletisc.gov.si/fileadmin/mizs.gov.si/pageuploads/Prerezi__politike-jezikovno_koncni_slov.pdf, 23. 10. 2019.

Rudaš, Jutka (2019): Dvojezično šolstvo in dvojezične strokovno-jezikovne kompetence, prispevek na 1. posvetu Komisije Državnega zbora Republike Slovenije za narodni skupnosti, ob 60. obletnici dvojezičnega šolstva v Prekmurju, z naslovom Dvojezično šolstvo – pogled z več zornih kotov, Državni zbor Republike Slovenije. Ljubljana, 14. 2. 2019.

Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije (1965): Seje od 1. 2. 1965 do 19. 2. 1965. Dostopno prek https://hdl.handle.net/11686/file15908, 23. 10. 2019.

Vlada Republike Slovenije (2019): Mnenje o zahtevi Državnega sveta za oceno ustavnosti 48. člena Zakona o osnovni šoli in 11. člena Zakona o posebnih pravicah italijanske in madžarske narodne skupnosti na področju vzgoje in izobraževanja. Št. 05001-15/2019/4, 14. 8. 2019. Dostopno prek http://www.ds-rs.si/sites/default/files/dokumenti/mnenje_vlade_rs.pdf. 23. 10. 2019.

Zakon o dvojezičnih šolah in šolah z učnim jezikom narodnih manjšin v Ljudski republiki Sloveniji (1962): Uradni list Ljudske republike Slovenije, št. 13/1962, 23. 10. 2019.

Zakon o osnovni šoli (ZOsn): Uradni list RS, št. 81/06 – UPB, 102/07, 107/10, 87/11, 40/12 – ZUJF, 63/13 in 46/16 – ZOFVI-L. Dostopno prek http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO448, 23. 10. 2019.

Zakon o posebnih pravicah italijanske in madžarske narodne skupnosti na področju vzgoje in izobraževanja (ZPIMVI): Uradni list RS, št. 35/01, 102/07 – ZOsn-F in 11/18. Dostopno prek http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO2611, 23. 10. 2019.

Zgodovina (2019): Dostopno prek https://www.dssl.si/zgodovina/, 15. 10. 2019.

*Mojca ŠORLI**

MESTO ZNANSTVENE NEVTRALNOSTI V RAZPRAVI O SPOLSKIH KATEGORIJAH JEZIKA**

Povzetek. *Pričujoče besedilo temelji na razmislekih, ki jih je spodbudila razprava o jeziku in spolu iz časa sprejetja nove strategije za zmanjševanje nesorazmerij po spolu na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani z dne 25. aprila 2018. Ob analizi argumentov proti sprejeti strategiji se osredotočam na upravljanje z argumenti znanstvene objektivnosti ter njihovo umeščanje znotraj obstoječih razmerij moči, zlasti v akademskem prostoru. Na izbranih primerih iz razprave o (ne)nevtralnosti moškega slovničnega spola v slovenščini pokažem, da so tudi na videz povsem znanstvena in objektivna stališča odvisna od izbrane perspektive tistega ali tiste, ki ta stališča zagovarja, in sicer na področjih: jezikovni sistem in spolske kategorije v luči spolno občutljive rabe jezika – splošno (razlike v pojmovanju spola znotraj stroke) (3.1), tvorbe oblik za naslavljanje žensk – specifično (spolno zaznamovana pridevniška oblika priimka ženska) (3.2) ter jezikoslovna koncepcija družbenih kategorij (družbeni spol) (3.3).*

Ključni pojmi: *spolno občutljiva raba jezika, androcentričnost, diskurz, znanstvena nevtralnost in objektivnost*

Uvod

Pričujoče besedilo temelji na razmislekih, ki jih je spodbudila razprava o jeziku in spolu iz časa sprejetja nove strategije za zmanjševanje nesorazmerij po spolu na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani z dne 25. aprila 2018. Senat fakultete je sprejel sklep o novi konvenciji o rabi spolskih oblik, po kateri bodo fakultetni pravilniki v treh letih od njegovega sprejema uporabljali žensko slovnično obliko za nanašanje na vse družbene spole na enak način, kot je bila do tedaj uporabljana izključno moška slovnična oblika, nato pa se bosta v tej vlogi na eno leto izmenjevali moška in ženska oblika. Pri tem se je pokazalo, da na videz preprost obrat dikcije močno (simbolno) učinkuje predvsem kot jezikovno dejanje in ga ni mogoče na

* *Dr. Mojca Šorli, raziskovalka, leksikografinja in prevajalka, Filozofska fakulteta UL in Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Slovenija.*

** *Izvirni znanstveni članek.*

enak način kot dotedanjo konvencijo ustrezno pojasniti v obliki »opombe pod črto«. Prva institucionalno organizirana javna razprava se je odvila na okrogli mizi Jezik in spol dne 23. oktobra 2018 na FF UL in se nadaljevala približno leto kasneje na posvetu Spol in spoštovanje dne 14. novembra 2019 na SAZU. Ker se v diskusiji ponuja to vprašanje kot jedrno, se v prispevku osredotočam na upravljanje z argumenti znanstvene objektivnosti in rigoroznosti na izbranih primerih iz razprave o (ne)nevtralnosti moškega slovničnega spola v slovenščini, in sicer v podpoglavjih 3.1, 3.2 in 3.3, ki predstavljajo tri področja oz. ravni (re)interpretacije teorije. Vredno pozornosti je, da so nekateri argumenti, ki podpirajo utemeljenost generičnosti moških oblik v jeziku in širše tisti, ki jezikovne androcentričnosti ne vidijo kot ključni problem prizadevanj za enakost spolov, v opazni meri takšni, da jih je mogoče s preprostim obratom perspektive pretvoriti v argumente, ki podpirajo nasprotno stališče. To je opaziti ne le na področju jezikoslovne razprave, temveč tudi na strokovnih poljih, ki vključujejo primarno filozofsko ali sociološko in antropološko optiko. Tako je na primer trditev o tem, da je boj za enakost spolov v jezikovnih oblikah problematičen, ker je zgolj manifestacija »identitetnih politik«, vprašanje resnične ženske emancipacije v razmerju do moškega pa to ni (Močnik, 2018; 2019a), mogoče problematizirati s stališča, da boj za enakost spolov – v kontekstu binarnega pojmovanja spola torej ženske emancipacije – v jeziku, ne more biti zgolj identitetna politika, ampak boj, ki je utemeljen v zagovoru univerzalnosti človekovih pravic (gl. tudi Šorli, 2019b). Prav na tej točki, torej pri sklicevanju na »človekove« pravice, pa smo nasedli na problem jezikovne univerzalnosti oz. generičnosti oblike (in pomena) te besede. Mogoče je namreč dokazati, da je »človek« v običajni jezikovni rabi in družbenem diskurzu, še posebej izrazito v postopkih normativnega opomenjanja (denimo v leksikografskih opisih) vse prej kot spolno nevtralno poimenovanje,[1] tako kot je pod vprašajem nevtralnost oz. generičnost celotne moškospolno zaznamovane skladnje in moške slovnične generične oblike, ki je pravzaprav oksimoron (Gastil, 1991). Tovrstne razprave in dokazovanja so vse prej kot novi, saj potekajo že vsaj od 70. let 20. stoletja (gl. npr. Mikić, Kalin Golob, 2019). Če bi slovnične spole poimenovali denimo s števili, trdi Marvin (2019b), najverjetneje ne bi imeli problemov, s katerimi se danes ukvarjamo v kontekstu spolno občutljive rabe jezika (dalje: SORJ). V nadaljevanju raziskujem, ali je zgornja trditev vzdržna, pri tem pa se osredotočam na jezikoslovna vprašanja, ožje povezana z zagovorom termina »moški slovnični spol«. Ta naj bi bil povsem neodvisen od pojma z dolgo zgodovino, ki ga tudi v jezikoslovnem

[1] *V slovarju slovenskega knjižnega jezika imamo naslednje: človȇk* -éka m ed. in dv. (ó é) **1.** *bitje, ki je sposobno misliti in govoriti:* človek in narava; človek se rodi, umrje; te živali se bojijo človeka; anatomija človeka; razlika med človekom in živaljo **2.** ***oseba neglede na spol ali oseba moškega spola;*** *n*eki človek stoji pred vrati; ta človek ni priljubljen; našel sem človeka, ki me razume; /.../ (poud. M. Š.).

kontekstu imenujem »moškost kot norma«. Pred skoraj natanko 40 leti je D. Spender (1980) zapisala: »Eno od pomenskih pravil, ki delujejo v jeziku, je to, da je moško norma« (ang. male-as-norm).

Teoretsko ozadje

Omenjeno stališče zastopa del (vplivnega) slovenističnega jezikoslovja, temelji pa na predpostavki, da jezik kot sistem predhodi družbeno pogojeni stvarnosti, zato vztraja pri ločevanju jezikovnega sistema od jezikovnega vedênja oz. uporabnika tega sistema: »/.../ Prav pri nevtralni rabi nastopi za nekatere problem, saj *moški nevtralni spol nekateri čutijo kot nevključujoč do žensk* in so mnenja, da je potrebno jezik popraviti, da bo zadovoljil vse govorce in govorke« (Marvin, 2018a, poud. M. Š.). Takšno ločevanje kaže denimo tudi izjava »[v] jeziku ne poznam nobene tendence po uravnoteženosti rabe moškega in ženskega slovničnega spola, kot jo želi doseči sprejeti dokument« ali »[m]oški slovnični spol ni trenutna neuravnoteženost, nezaznamovanost slovnične kategorije moškega spola je namreč del slovenskega jezikovnega sistema« (Štumberger, 2018). To je drža, ki razume intervencijo v jezik kot nedopusten poseg v območje »naravnega« reda, ki ga zastopajo slovnična pravila in jezikovni sistem. Odtod dojemanje pobud za preizpraševanje samoumevnosti v jezikovnih praksah in čutenja o jeziku kot nekaj nepotrebnega, tako rekoč anekdotičnega, in nekaj, kar je samo po sebi v opoziciji z znanstveno rigoroznostjo in »resnico.« Paradoksalno se tak pogled vzpostavlja ob spregledovanju temeljnih znanstvenih spoznanj različnih jezikoslovnih teorij, ki so nasledile tradicionalno lingvistiko, zlasti kritičnega jezikoslovja in sociolingvistike, ter semiotike, nemogoče pa je spregledati tudi antropološke in sociološke uvide, ki »naravni« red razumejo kot »kazanje« oz. reprezentacijo. Tudi Žele (2018a) poudarja potrebo po ločevanju slovničnega spola od »naravnega« spola, čeprav to ločenost v isti sapi relativizira, namreč ob pripoznanju »pomenskega« spola,[2] ki pa ga v sistemu spolskih kategorij, ki mu sledim in kot pokažem v nadaljevanju, ni mogoče enačiti z referencialnim spolom, prav tako tudi ne z »naravnim« spolom. Žele pomenski spol oz. »podspol« (»človeškost«, »živost«) kot podkategorijo slovničnega spola povzema po Toporišiču (Žele, 2000/01; 2019; 2018a itd.):

> *Seveda znotraj teh poimenovanj imamo segment poimenovanj, ki se dotikajo živosti, človeškosti in* ***ta odnos živosti in človeškosti vnaša še odnos naravnega****, tako imenovanega, če hočete,* ***pomenskega spola*** *proti spolu slovničnih razmerij oziroma proti slovničnemu spolu. Jaz*

[2] *»Pomenski« spol pojmujemo v tem prispevku kot leksikalno-semantično določeni spol.*

mislim, da se tega razmerja naravni spol proti spol slovničnih razmerij moramo zavedati. (Žele, 2018a, poud. M. Š.)

Iz navedka izhaja, da je pomen povsem (hierarhično) podrejen skladenjski strukturi, zaključek pa zgolj potrjuje kontradiktornost izhodiščne predpostavke, da je mogoče z vzpostavljanjem ločnice med jezikovnim in družbenim sistemom iz jezika, ali vsaj iz skladnje, izgnati družbena vprašanja.

Jezik kot sistem: Pojmovanje kategorije spola - jedro konceptualnih nesoglasij

V diskusiji o spolu v jeziku gre sicer za izrazito raznorodna jezikoslovna izhodišča in teoretska ozadja oz. »problemska polja« (Močnik, 2019a: 355) z argumentacijami, ki so težko neposredno primerljive, kar dokazujejo tudi prispevki v tematski številki Slavistične revije (SRL 2/2019), ki je v celoti posvečena »Spolu v jeziku«. Prevladujoči pristop k analizi spolnih kategorij je binarna delitev na »slovnični« in »biološki« spol. V več prispevkih se ta konceptualizacija terminološko izrazi v opoziciji med »slovničnim« in »referenčnim« spolom, pri čemer se slednjega večinoma enači z »naravnim« (npr. Žele, 2019: 141, 143, op. št. 3; Marvin, 2019a: 152), tudi z družbenim, pri Žele (2019: 141) denimo z »zunajjezikovnim (družbenim) pojmovanjem [spola]«. Tovrstno delitev upošteva večina prispevkov, zlasti tistih, uvrščenih v razdelek I *Slovnica in slovar*. Tudi N. Jakop ne problematizira takšne konceptualizacije spolov, vendar pa izpostavlja nekatere nanjo vezane problematične vidike, ki se kažejo zlasti v leksikografski obravnavi jezika. Tako glede proučevanih frazeoloških enot zapiše (2019: 214), da je »vprašanje, ali je referent tudi ženskega spola, v mnogi primerih odprto«. Šabec (2019: 291) nadalje ločuje med slovničnim, naravnim ali semantičnim ter biološkim spolom, največ prispevkov v tem delu pa ostaja zgolj pri obravnavi slovničnega spola. Uhlik (2019: 313) v navezavi na ruščino govori o leksemsko, morfološko in skladenjsko izraženem spolu ter referenčnem spolu, Grošelj (2019: 301) ter Stopar in Ilc (2019: 333) pa upoštevajo kategorizacijo, ki jo sama uporabljam na tem mestu, tj. štiri ravni razlikovanja po spolu (slovnično, leksikalno, referenčno in »socialno«). Ko govori o jezikovnih dejstvih in slovnici, Močnik (2019a: 355) povzema govor o slovničnem spolu, poleg tega uvaja termina »ženske« in »spolne identitete«. V razdelku II *Družbeni vidik* se avtorji in avtorice prevladujoče izražajo z naborom izrazov, ki ne vključuje »naravnega« ali »biološkega« spola; namesto tega najdemo opozicije »slovnični« vs. »družbeni« oz. »zunajjezikovni« spol (Lengar Verovnik in Kalin Golob, 2019: 386), tudi »slovnični« spol vs. »spol telesa« vs. »družbeni/kulturni« spol (Kranjc Ivić, 2019: 406), ter »slovnični spol« vs. »spol« kot rezultat »delanja spola« ali diskurzivnega konstruiranja (Kern in Vičar, 2019: 415–416).

Spolske kategorije

V tem prispevku razumem »spol« kot eno ali več od (vsaj) štirih ravni spolskih kategorij oz. »potez« (Kunst Gnamuš, 1994/95), glede na katere ločim slovnični, leksikalni oz. leksikalno-semantični, referencialni in družbeni spol (Hellinger in Bussmann, 2001: 7–11). Izraz »referencialni spol« razumem dinamično, kot referencialno razmerje, ki jezikovne izraze povezuje z družbeno stvarnostjo, in ne kot biološko danost nanosnika. Tako rekoč identično razume spol O. Kunst Gnamuš (1994/95), ki navaja, da je spol bodisi »kodiran v odvisnosti od reference« bodisi od slovničnih oblikoskladenjskih pravil, leksikalnega pomena ali »družbene položajskosti«, kar je v veliki meri odvisno od pragmatičnih dejavnikov. Ne prepletajo se torej le slovnični, leksikalno-semantični in referencialni spol, temveč vsi tudi z družbenim spolom, kar ugotavlja že Toporišič (1981), nanj pa se na podlagi primera »Danes bom jaz kuharica, ti, žena, pa kosec« v razmišljanju o družbeni naravi spolnih oblik naveže tudi Kunst Gnamuš (1994/95) z raziskovanjem neskladij v »poimenovanju nanosnikov ter naslovov, vlog in položajev, če te zasedajo ženske«.

Spol je v fleksijskih jezikih visoko gramatikaliziran (za razliko od denimo angleščine, kjer je gramatikalizacija le delna). Gre za formalno kategorijo, ki ni popolnoma neodvisna od potez referencialosti oz. »reference« (ibid.). Vemo, da je mogoče ne le slovnično, temveč tudi semantično in referencialno ujemanje po spolu, tipično – a ne izključno – denimo pri priimkih žensk. Semantično ujemanje (Doleschal in Schmid, 2001: 262) pomeni, da pride do ženskega (ne)ujemalnega razmerja med samostalnikom moškega slovničnega spola, ki se nanaša na žensko, in žensko glagolsko obliko, npr. »ravnatelj je sprejela določene ukrepe«, to pa je po oblikoskladenjskih slovničnih pravilih napačno. A takšni mehanizmi, v katerih se prepletata slovnični in referencialni spol, so v jeziku stalnica, v slovenščini je na primer povsem mogoče obratno razmerje: »Sirota sem vseskozi menil, da gre za grebljico ...«, »Tista reva, Ferdi, bi norce z vas bril ...«, »Druga priča je imel raznobarvno otekel nos, /.../, druga priča pa je zagodrnjal, s težavo odpirajoč usta, da /.../« ipd.[3] Ne drži torej povsem trditev, da »[p]ri epicenih samostalnikih nimamo možnosti ujemanja v odvisnosti od konkretnega nanosnika, **priča je stopil pred sodnika*, **zanesljiv priča*, temveč le *zanesljiva priča*, *priča je stopila pred sodnika*« (Marvin, 2019a: 155). Ni naključje, da je že Kunst Gnamuš kot ena redkih slovenskih jezikoslovk in jezikoslovcev, ki so se ciljno ukvarjali s pragmatiko, ugotavljala neizogibne preplete med slovničnim in referencialnim razmerjem. Njeno trditev, da razlika v paradigmatiki moških in ženskih slovničnih oblik ni motivirana pomensko, temveč pragmatično, navaja tudi

[3] *Zgledi iz referenčnega korpusa Gigafida 2.0.*

Žele (2019: 141, op. št. 1), sicer v podporo svojim lastnim argumentom ob zagovoru nevtralnosti moške slovnične oblike.

Tipološke značilnosti različnih jezikovnih skupin: »spolski« jeziki in jeziki brez slovničnega spola

Nekateri jeziki imajo »samostalniške razrede«, drugi so »spolski« jeziki (Dobrovoljc in Stabej, 2019). Kot kaže navajana medjezična raziskava Hellinger in Bussmann (2001) (tudi Hellinger in Pauwels, 2007 ter Hellinger in Motschenbacher, 2015), izkazujejo vsi spolski jeziki uporabo »generičnih moških oblik« (ang. generic masculines) za nanašanje tako na moške kot ženske ter izpričujejo spol kot kategorialno lastnost samostalnikov, ki nadzoruje mehanizme skladenjskega ujemanja po osebi, številu in spolu; kot tak je spol v slovenščini v večji meri določen na podlagi morfofonoloških principov, še posebej pri poimenovanjih za osebe pa je lahko določen leksikalno-semantično in predvsem referencialno. Ko se nanašamo na spolske jezike, govorimo torej o generičnosti moških oblik (kjer »moški«, ang. masculine, pomeni slovnični spol), pri jezikih brez slovničnega spola, kot sta angleščina ali japonščina, pa kot primernejši termin uporabljamo »pomensko moško generičnost« (ang. »male generics«, kjer moški, ang. »male«, pomeni leksikalno-semantično lastnost) (Hellinger in Bussmann, 2001: 9). Ob upoštevanju teh dejstev je trditev, da »[v] jeziku dobi oznako za spol prav vsak samostalnik, in sicer tudi tak, pri katerem o biološkem spolu sploh ne moremo govoriti, npr. *stol, miza, ideja, strah*« (Marvin, 2018a,b), zavajajoča, saj vemo, da so za diskusijo relevantna zgolj poimenovanja za osebe: »Prav tako se spol v jeziku ne ujema nujno z biološkim (dekle – jezikovno srednji ali ženski, biološko ženski spol)« (Marvin ibid.), kar sicer – če zanemarimo neprimernost termina »biološki/naravni spol« – drži, vendar je nujno dodati, da so v večini raziskanih jezikov razen redkih izjem samostalniki ženskega slovničnega spola, ki označujejo osebe, tudi leksikalno-semantično ženski, samostalniki moškega slovničnega spola pa imajo širši leksikalni in referencialni potencial (Hellinger in Bussmann, 2001: 9, gl. tudi Dobrovoljc in Stabej, 2019: 277). Kot kategorija, ki zadeva samo nanosnike z lastnostjo + živo, je biološki spol predvsem v domeni biologije, fiziologije, medicine in drugih naravoslovnih znanosti, v jeziku pa ključna ločnica, ki zadeva spoljenje in družbene pomene, poteka, kot smo videli, med občnimi samostalniki in samostalniki za osebe (in delno živali). Delu *Gender* jezikoslovca G. Corbetta (1991), ki ga Marvin (2018a) navaja kot referenčnega pri dokazovanju, da imajo »[jeziki] /.../ več različnih načinov razvrščanja samostalnikov v skupine različnih spolov, pri čemer je spol lahko, a ne nujno relevanten«, lahko protipostavimo vsaj omenjeno obsežno mednarodno študijo *Gender Across Languages* v več delih (Hellinger in Bussmann, 2001) na

primeru več kot 30 evropskih in neevropskih jezikov. Jeziki so glede na razmerja med spolno označenimi kategorijami z različnimi možnostmi za izražanje spola uvrščeni v različne skupine in jih ni mogoče vedno neposredno primerjati. Toda pri vseh jezikih, tudi tistih, ki slovnične kategorije spola ne poznajo, npr. turščina, madžarščina, estonščina, finščina, japonščina, perzijščina, je najti oblike in mehanizme, ki izražajo generično moškost (Hellinger in Bussmann, 2001: 11), in pri večini so bile izvedene raziskave, ki kažejo, da je »moška nevtralnost« v percepciji (ženska) sporna (za slovenščino gl. npr. Perger, 2016).

Jezik kot diskurz ali jezik kot vedênje model jezikovne - model jezikovne večdimenzionalnosti

Toda v resnici ne gre za »mehanizme, ki jih ima jezik na voljo«, da nekaj počne z družbeno stvarnostjo, ampak za to, kaj z jezikom kot pomenskim potencialom počnemo govorci v družbeni interakciji. Pričujoči prispevek, kot nakazano, temelji v svoji kritiki na predpostavki med drugim kritičnega jezikoslovja, da resnično, tj. absolutno nevtralna spoznanja niso mogoča, celo ko gre za znanost, saj jih vedno opredeljujejo ideološka[4] naravnanost raziskovalca ali raziskovalke in družbene okoliščine (gl. npr. Gorjanc, 2017). Od trenutka, ko je v raziskovanje jezika vstopila pragmatika (Austin, Searle, Popper, Tuldava), se je dualistično pojmovanje jezika razširilo v model, ki ga sestavljajo vsaj materialna dejstva, kar vključuje tudi vedênje, mentalna dejstva oz. posameznikova zmožnost in družbena dejstva (jezikovni sistem). D. Hymes (1972) je temu dodal še komunikacijsko kompetenco, torej sporazumevalno zmožnost govorca, da jezik sploh lahko uporablja. Podobno je videl jezikovna razmerja J. Tuldava (1998), ki je zato predlagal štiridimenzionalni model (gl. sliko 1): med dvema možnima perspektivama je v skladu s prvo jezik statičen produkt v območju potencialnega, v skladu z drugo pa dinamičen proces v območju dejanskega.

Glede nenevtralnosti moškega slovničnega spola in intervencij za omejevanje moškosrediščnosti jezika razpravljamo na ravni diskurza in ne jezikovnega sistema, saj gre predvsem za jezikovno vedênje in manj za jezikovno védenje.

[4] *Ideologija v tem pomenu ni nič drugega kot stališča, prepričanja in vrednote, na podlagi katerih sprejemamo vse odločitve.*

Slika 1: JEZIKOVNI MODEL PO TULDAVI (1998: 13 FF.)

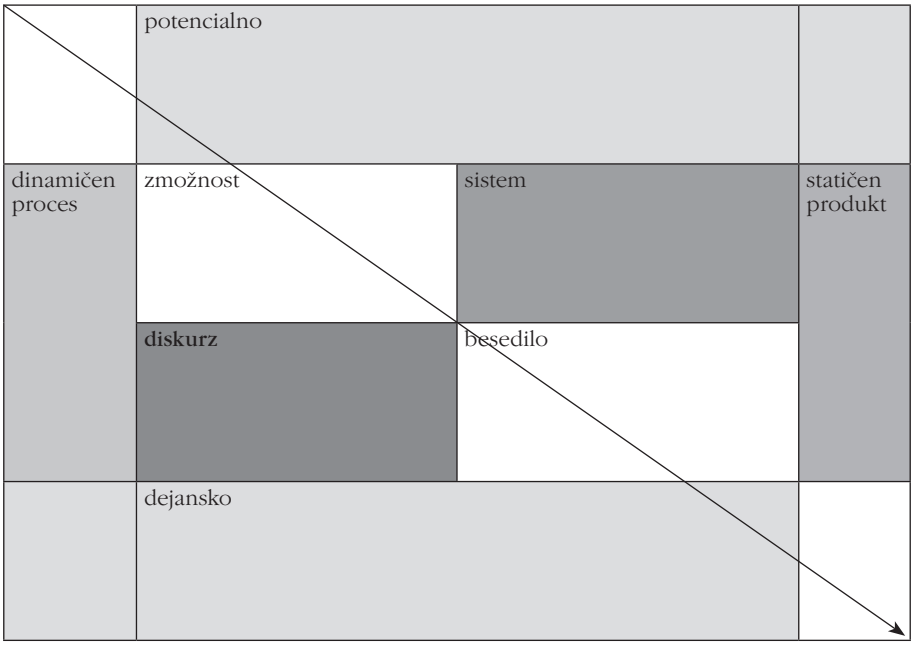

Vir: M. Stubbs, 2007.

(Re)interpretacije teorije

V nadaljevanju prikažem primere upravljanja z znanstvenimi argumenti, kjer gre za interpretacijo teorij in jezikovnih dejstev v skladu z lastnimi teoretskimi izhodišči in stališči. Zanima me zlasti govor akademskega in visokošolskega prostora, saj ta »institucionalizira produkcijo vednosti«, ki je zato prepoznana kot »objektivna« in utemeljena na videzu »znanstvene nevtralnosti« (Bourdieu, 2003, v Perger, 2016: 44). Razprava je dodatno zaznamovana s specifiko majhne kulturno-jezikovne (in raziskovalne) skupnosti, v kateri se odvija.

Primer 1: Moška slovnična oblika – besedotvorni in skladenjski vidiki

V zagovoru stališča, da je moška slovnična oblika nezaznamovana oz. nevtralna in da nima nič z družbenimi razmerji med spoloma, Marvin (2018a) povzema Corbetta (1991), ki »v svoji monografiji navaja več načinov nevtralne rabe v jezikih iz različnih jezikovnih skupin,« A spodnja trditev dokazuje, da gre po eni strani za vprašanja konceptualizacije jezika, po drugi pa predvsem za družbena vprašanja v jeziku:

> *Jezik glede izbire nevtralnega spola* ***ni diskriminatoren****, ampak le* ***izbere*** *najpreprostejšo ali najpogostejšo obliko, problem konkretnih poimenovanj jezik* ***rešuje*** *s tvorbo novih besed, ki se nanašajo na družbeno zapostavljen biološki spol /.../.* (Marvin, 2018a, poud. M. Š.)

Jezik namreč ne izbira, izbire vršijo njegovi govorci, ob tem ko jezik *uporabljajo*. Jezikovnih dejstev glede nevtralnosti spola ni, ker gre pri tem vprašanju za interpretacijo, za povrh obremenjeno z dokazi o močnem družbenem delovanju na jezik. Jezik ima svoj sistem, a ta temelji na implicitnem družbenem dogovoru, predvsem pa je »jezik«, ta kompleksna družbena praksa, kot smo pokazali, mnogo več kot le sistem (prim. Žele, 2018b).

Podobno so se teorije, zavite v celofan objektivnosti in znanstvenosti, porajale v preteklosti denimo v »študijah« o rasah, inteligenci in mnogih drugih socio-demografskih dejavnikih. Potvarjanje družbenih, tudi jezikovnih »dejstev« je (bilo) lahko uspešno prav zaradi pripisovanja sistemske/slovnične naravnosti pojavom, ki so v resnici družbeno pogojeni. V skladu s strukturalno optiko se jezik konceptualizira zunaj njegovega uporabnika, moško generičnost pa utemeljuje z obstoječim stanjem kodifikacije, ki ga prizadevanja za SORJ ravno postavljajo pod vprašaj. Pri tem razen izjemoma ni ozaveščena ideološka in jezikovnonazorska pogojenost znanstvenih stališč. Kunst Gnamuš (1994/95), ki jo v podporo svojim tezam o generičnosti moške slovnične oblike večkrat citirajo zlasti privrženci in privrženke sistemskega pogleda na jezik (npr. Žele, 2019: 141, 142, 145; Marvin, 2019a: 151, 156), sicer tudi sama uporablja binarizem slovničnega in naravnega spola, vendar iz njenega referenčnega besedila o spolu kot slovnični kategoriji na eni in potezi reference na drugi izhaja tudi (implicitna) kritika obstoječega spolskega sistema. Avtorica pristaja na slovnično oz. sistemsko določeni univerzalizem moške oblike, a se dobro zaveda številnih drugih razsežnosti, denimo psihološke in ideološko-politične, ki sooblikujejo jezik, in obenem samokritično priznava pomanjkanje dokazov, da je oblikoskladenjska moška nevtralnost zares mogoča:

> *Na psihološko pa tudi ideološko-politično priostreno vprašanje, ali prikazovanje spolne razlike prek hierarhizacije oblik in pravil, s katerimi izražamo spol, vpliva na oblikovanje spolne istovetnosti ženske osebe, njene morebitne neenakovrednosti, v pričujoči raziskavi ni mogoče odgovoriti, saj* ***ne vemo, kakšne zavedne in nezavedne učinke ima posredujoča vloga jezikovnih pravil*** *pri prikazovanju dejanskosti in pojmotvornosti.* (Kunst Gnamuš, 1994/95, poud. M. Š.)

Z učinkovanjem kvazigenerične moške oblike na samopodobo žensk in moških ter na njihovo vedênje se je že pred desetletji ukvarjalo več

raziskovalcev (npr. Gastil, 1990; MacKay, 1980; Nilsen, 1977). Utemeljevanje slovničnega spola z vidika gramatikalne nujnosti kot inherentne skladenjske lastnosti samostalnika, ki nadzoruje ujemanje med njim in nekim (spolno-variabilnim) satelitom, npr. členom, pridevnikom, zaimkom, glagolom, številnikom ali predlogom (Hellinger in Bussmann, 2001: 7; prim. tudi Vidovič Muha, 2019: 130; Žele, 2019: 144; Kunst Gnamuš, 1994/95) zato ne prispeva k razvoju diskusije o SORJ, saj spregleduje izvorni problem.

Primer 2: Pridevniška oblika priimkov žensk

Napetosti med znanstvenimi, strokovnimi argumenti in argumenti, ki temeljijo v opazni meri na osebnih stališčih, so prišle v simptomatični obliki na plan v diskusiji o izpeljanih, po obliki svojilnopridevniških priimkih žensk na -ova in -eva. Tu gre za primer rabe na videz (ideološko) nevtralnega jezika, ospoljenih sporočil, konkretno naslavljanja, ki potrjuje spolna nesorazmerja, in sicer tako oblikoskladenjsko (iz moške izpeljana oblika) kot pragmatično-diskurzivno (žensko je zaznamovano), domnevno zasledujoč znanstveno logiko, ki naj bi terjala takšno rabo. Ženske oblike priimka so denimo v SP 2001 (118–119 (996–1000)) obravnavane kot »posebnost«, ki je posledica dejstva, da so priimki »načeloma moškega spola: *Prešeren, Detela, Potrata, Noč, Milost, Zdravje*.« Ko se nanašajo na ženske, je kot ena od (treh) možnosti navedena uporaba posamostaljene oblike svojilnega pridevnika, npr. (Zofka) Kvedrova, (Zofke) Kvedrove, ki je označena z *»neuradno«*. Dodatnih pojasnil ali usmeritev glede rabe ni. Normativni vir torej ne le ne zapoveduje »svojinjene« rabe, temveč jo celo odsvetuje kot slogovno zaznamovano. Kot tako, torej zaznamovano, *čutijo* obliko tudi nekatere skupine govork in govorcev. Da je spol priimka jezikovnosistemsko dejstvo, lahko preberemo že v SP 1962 (118–119 (996–1000)): »Priimki so samostalniki moškega spola ne glede na pomen in spol, ki ga ima morda ravno tàko občno ime: *Ovca*, *Sonce, Trdina*«. Toda podlage za trditev, da so priimki moškega spola, ne najdemo v jezikovnem sistemu, temveč v družbeni normi, kajti slovničnega oz. oblikoskladenjskega pravila, iz katerega bi kaj takega nedvoumno izhajalo, preprosto ni. To, kar trdi isti vir v nadaljevanju, le potrjuje kontradiktornost jezikovnosistemskih predpostavk: »O spolu priimkov torej ne odločata njih oblika in pomen, marveč nosilec, *ali je moški ali ženska*. To pa vpliva na sklanjatev nekaterih priimkov« (ibid. 47., poud. M. Š.). Vztrajanje pri rabi izpeljane oblike celo v imenovalniškem položaju namreč temelji na sporni predpostavki, da je spol oblike priimka brez imena v pre-poziciji izhodiščno moški, čeprav ga kot takega ne določajo ne oblikoskladenjska pravila ne semantika in glede na nekatere navedbe v SP 1962 niti referencialnost. Iz tega izhaja, da ga lahko določa le »družbena položajskost« (Kunst Gnamuš, 1994/95). Povezana,

prav tako potencialno sporna podmena je, da se lastno ime obravnava v pregibanju kot občno ime oz. samostalnik. Sklepati je, da izvirajo težave v rabi priimka žensk v največji meri prav v njegovem oblikoskladenjskem statusu, torej posamostaljenosti lastnoimenske oblike. V sodobnih diskusijah se namreč prepogosto spregleduje dejstvo, da obstajajo priimki žensk, ki jih po analogiji z »moškimi« priimki pregibamo (sklanjamo), tudi če spredaj ni imena. To je tipično takrat, ko je pridevniška oblika oz. »svojinjenje« manj naravno zaradi besedotvornih ali fonoloških razlogov (npr. priimki na -a kot Derenda, Kenda, uveljavljene oblike kot (Ivana) Kobilca ter številna tuja lastna imena, npr. (Giulietta) Masina, (Sofia) Goggia, nadalje priimki Zdravje, Pisanski, Pleterski itd.). Področje ostaja dokaj neraziskano, a tudi na podlagi preproste korpusne analize zgornjih oblik je sklepati, da ključne vloge ne igra moškospolna *konceptualizacija* priimka, temveč morfofonološka *oblika*, pri čemer se zdijo bolj podvržene preobrazbi tiste oblike, ki imajo bolj »moške« končnice.

M. Snoj (2019) opozarja, da je uporaba izraza »svojilna oblika« priimka napačna, saj v tem primeru naj ne bi šlo za pomen »svojine, lastnine, pripadanja«, temveč je oblika zgolj rezultat razvojnih faz spolske diferenciacije v jeziku. Iz tega naj bi sledilo, da so (pribl. 3000 let kasneje) tudi pobude za opuščanje pridevniških oblik priimkov žensk neosnovane in nepotrebne. V tem prispevku (in drugod, gl. npr. Šorli, 2019a) uporabljam izraz »svojilna oblika«, ki ga navajajo tudi normativni viri za slovenščino (npr. SP 2001), nanašajoč se na izrazno raven oz. obliko ob zavedanju, da gre vsakokratno sporazumevalno resničnost pripisati predvsem *aktualnim pomenom* in *učinkom* (npr. Bloomaert, 2016; Benwell, 2017), ki jih posamezna oblika projicira v danem besedilnem in družbenem kontekstu. Še več, oblike imajo lahko ob denotativnem tudi simbolni pomen, tega pa je mogoče ugotavljati zlasti na ravni percepcije v jezik vpisanih družbenih razmerij. Podobno ob sklicevanju na sicer precej novejše zgodovinsko stanje meni P. Weiss (2015), ki na vprašanje uporabnika spletne Jezikovne svetovalnice ZRC SAZU o (ne) sprejemljivosti »gole« pridevniške oblike priimka žensk odgovarja takole:

> *V knjižnem jeziku pridevniške oblike ženskega priimka brez lastnega imena (torej gole pridevniške oblike)* ***v preteklosti niso dobro prenašali: odsvetovali so jo ustno in neformalno, češ da je pogovorna, priročniki knjižnega jezika pa o njej preprosto niso govorili.*** */.../, sicer pa so priporočali rabo osebnega imena in v pisni obliki vsaj njegove začetnice in priimka,* ***kar pa je bilo naporno /.../. To pomeni, da je pisanje in govorjenje o ženskah povzročalo pri tvorjenju besedil večji napor kot pisanje in govorjenje o moških.*** (poud. M. Š.)

Aktualizacija pridevniške oblike je očitno posledica »naporne« rabe strategij, ki so vztrajale pri rabi osnovne oblike priimkov žensk. V gornjem zapisu torej ni znanstvenih razlogov, ki bi utemeljevali pridevniško rabo, pač pa tudi Mikić in Kalin Golob (2019: 100) zabeležita tendenco, da se utemeljuje posamezne jezikovne rešitve kot posledico dejstva, da je »spreminjanje jezika zamudno, težko in neprijetno, saj naj bi bila večina izrazov 'preglo-boko' vgrajena v jezikovni sistem, da bi jih lahko spremenili.« Relevanten je sicer tudi učinek morfofonološke realizacije, kar velja tako za imenovalnik kot za neimenovalniške oblike. Da je raba pridevniške oblike vsaj po mne-nju dela stroke v funkciji razumljivosti, kaže naslednji komentar Jezikovne svetovalnice (Dobrovoljc, 2015): »Načeloma se nagibamo k pisanju izvir-nih priimkov, pridevniško obliko pa uporabljamo v različnih položajih, ko bi bila morda raba nesklonljive oblike težje razumljiva«. Da je pomembna sestavina znanstvene razlage lahko tudi »tradicija«, pa meni drug moderator (Torkar, 2015): »V slovenščini se tako v skladu z Zakonom o osebnem imenu kot z že približno stoletno tradicijo za ženske osebe uporablja moška oblika priimka, ne glede na to, da je to včasih v kričečem nasprotju z jezi-kovno logiko«. To nas pripelje do še ene pomembne komponente poleg historične, ki določa znanstveno argumentacijo, to je logicistična perspek-tiva, prav tako povezana z razširjeno, a zmotno predpostavko, da imajo besede same po sebi, torej v izolaciji, pomen, ki je trajen in logično izpeljiv iz zgodovinskih dejstev o njihovi rabi. Drži prav nasprotno: večina jezika je deleksikaliziranega oz. pomensko izpraznjenega, pri čemer se ves čas doga-jajo nove leksikalizacije zgodnejših pomenov. Tako spodnji navedek zasle-duje logiko, po kateri so (objektivna) dejstva komunikacije kot neposreden odraz zunajjezikovnih dejstev zadostna in ustrezno obvestilna. Toda kot smo videli, gre v jeziku za percepcijo, namene in učinke sporazumevanja vsaj toliko kot za slovnična in zunajjezikovna dejstva, to pa v prvem stavku posredno artikulira tudi Weiss (2015, ibid.):

> *Presenetljivo je, da tak način zavračajo feministični krogi, češ da oblika priimka Svetova nakazuje na lastnino nekega Sveta, kar* ***da je za ženske ponižujoče****. /.../ V naši kulturi se priimki pogosto prenašajo na otroke in velikokrat z enega zakonca na drugega (ali z zakonca na zakonko ali z zakonke na zakonca – besedo zakonka bo treba v priročnike še uvesti),* ***s tem pa še ni rečeno, da so otroci last staršev in žene last mož, svojil-nost lahko izraža tudi le zvezo, odnos****.* (poud. M. Š.)

Vendar avtor komentarja, ki sicer z lastno rabo izrazu »svojilnost« priznava legitimnost, v imenu znanstvene razlage zavrača njegovo relevantnost, saj, kot pravi, »svojilnost lahko izraža tudi le zvezo, odnos«. A zopet ni mogoče spregledati, da gre bolj kot za znanstveno resnico za interpretacijo dejstev

s strani moderatorja foruma, ki govorcu ali govorki posreduje normo. Ob predpostavki spolno občutljive rabe jezika in njegove družbene pogojenosti je splošno razširjeno »svojinjenje« lastnoimenske oblike sporno, saj besedotvorna izpeljanost priimka implicitno označuje kot »odklonske« ali sekundarne tudi ženske referente oz. jih kot take dojemajo govorci in govorke, predvsem pa je pomembno dejstvo, da percepcija »gole« pridevniške oblike kot nenevtralne (npr. Perger, 2016; MacKay, 1980; Nilsen, 1977) vsaj nekaterim ženskam ne omogoča nevtralne rabe teh oblik. Da je stališče, ki zagovarja rabo pridevniške oblike priimkov žensk, sporno in celo kontradiktorno, dokazuje še zadnji obrat v Weissovi argumentaciji, ko govori o rabi teh oblik v znanstvenih in strokovnih besedilih, kjer je »gola« pridevniška raba priimkov žensk za razliko od splošnih besedil sporna, deluje »nevljudno«. Avtor spekulativno sklene, da je to posledica »dolgoletnega preganjanja« pridevniških oblik. Mogoče bi bilo logiko tudi obrniti in trditi, da vtis nevljudnosti v tovrstnih besedilih zgolj utemeljuje vtis nevljudnosti (oz. ponižanja), o katerem, kot trdi Weiss, poročajo nekateri govorci. Dokončno zavrne argumentacijo, ki podpira pobude za odpravo pridevniške oblike priimkov žensk, napoved, da se bo z večanjem vidnosti žensk povečala potreba po njihovem navajanju, s tem pa naj bi tudi v tovrstnih besedilih postala sprejemljivejša raba »gole« pridevniške oblike (Weiss, 2015).

Družbeni spol: jezik in družba/kultura

Videli smo, da o »biološkem/naravnem« spolu v jezikoslovju težko govorimo. Kot pojasni ena vodilnih strokovnjakinj na področju spolne identitete in biologije spola, A. Fausto-Sterling (2000: 4), je pripis spola družbena odločitev (gl. tudi Butler, 1990/2001; 1993), že pri samem pripisovanju »telesnega« spola gre torej za konvencijo, ne biologijo (Fausto-Sterling, 2014; Butler, 1993/2000). Perger (2016) denimo zato v svojem družbeno angažiranem znanstvenem diskurzu pri raziskovanju seksizma v visokošolskem prostoru uporablja izraz »oseba, družbeno prepoznana kot ženska/moški.« Tako si del družboslovja in študijev spola že dolgo prizadeva relativizirati vlogo biologije, govori se o spolu kot družbenem oz. kulturnem konstruktu, pri tem pa zavrne tudi razširjeno predpostavko, da se družbeni spol razvije na podlagi biološkega spola (Antić Gaber, 2014: 162). Predmet diskusije so zato v resnici vedno družbene konvencije, jezikovno oz. diskurzivno strukturiranje družbenega (in biološkega) spola, in ne »naravne« danosti.

Kljub temu da v iskanju razlik in vzporednic jezikoslovni pogled protipostavljam družboslovnemu, se problemska polja, iz katerih vznika diskurz o SORJ, vzpostavljajo precej bolj nepredvidljivo. Tako imamo znanstveno-strokovna razhajanja znotraj jezikoslovja in tudi znotraj družboslovnih ved. S teoretsko-sociološke perspektive denimo zabeležimo očitek vodstvu

Filozofske fakultete UL, da je šlo pri sprejemu 41. sklepa za potezo s pozicije moči (Močnik, 2018; Šribar, 2018a) in posledično ošibitev »družbeno transformativnega« potenciala, ki bi se moral po vseh pravilih realizirati s subverzijo. A sklep bi bilo mogoče interpretirati tudi kot pozitiven moment ali dopuščati vsaj teoretično možnost, da je trenutna »znanstveno-pedagoška oblast« na fakulteti progresivna (četudi le, kar zadeva enakost spolov v jeziku). Na drugi strani obstaja jasno artikulirana podpora filozofske (npr. Bahovec, 1992) in sociološke (npr. Leskošek, 2000) stroke, zlasti njenih predstavnikov in predstavnic, ki so »usvojile feministično (integralno) spoznavno 'optiko'« (Jogan, 2018). Če je »vsakokratni jezik zgodovinski učinek govornih praks, ki ga po pravilu obvladuje vladajoča ideologija« (Močnik, 2019a: 357), še dodatno zaplete diskusijo trditev, da biti »ženska« ni stvar identitete (Močnik, 2019b), zaradi česar boj za večjo prisotnost »žensk« v jeziku naj ne bi sodil v identitetno politiko in naj ne bi bil legitimna strategija za doseganje enakosti. Benwell (2017: 243–250, v Kranjc Ivič, 2019: 406) nasprotno, ne le razume »družbeni spol kot učinek diskurza, /.../. Spol je narejen za določen interakcijski učinek /.../«, temveč meni, naj bi družba spol razumela »kot enega najpomembnejših identitetnih dejavnikov, čeprav se identiteta oblikuje vedno na novo glede na kontekst« (Kranjc Ivič, 2019: 205). Tisto, kar je problematizirano, ni ženska (identiteta), temveč – tako v jeziku kot sicer – strukturiranost »univerzalnega«, ki je nesporno vezana na družbeno moč enega spola. Še zlasti feministični (poststrukturalistični) teoretski diskurz (npr. Butler, 1990/2001) razkriva, kako kompleksen in v sebi razcepljen je pojem družbenega spola, predvsem pa dokazuje, da je nemogoče ločevati jezik oz. jezikovni sistem in konstruiranje družbene stvarnosti. Teoretična obravnava družbenega spola presega namene tega prispevka, vendar želim spomniti, na kako spolzkem terenu se gibljemo ob pripisovanju (družbenega) spola in v preslikavi spolnih identitet na jezikovne kategorije spola, kar velja še zlasti ob upoštevanju raznolikosti sodobnih spolnih identitet, ki močno presega spolni binarizem.

Že zgolj znotraj francoske poststrukturalistične teorije imamo različne pristope k razlagi biološkega in družbenega spola. Za L. Irigaray denimo obstaja le moški biološki spol, ki je »sam sebe izdelal v proizvodnji Drugega in z njo« (v Butler, 1990/2001: 30). M. Wittig pa trdi, da je »kategorija biološkega spola, s pogojem prisilne heteroseksualnosti, vedno ženska (moška kategorija je nezaznamovana, zato pomeni isto kot »univerzalno«)« (ibid.). V razdelku, kjer se neposredneje naveže na razmerja v jeziku, Butler (2001: 31) še zapiše, da performativni obrat jezika in/ali diskurza zakriva dejstvo, da je »*biti* biološkega ali družbenega spola temeljno nemogoče«. Ta teoretska stališča ponujajo možne odgovore, zakaj uvedba ženskega v jezik (npr. ženske oblike za poklice, funkcije ipd. ter vršilke dejanj in nosilke stanj, skladenjsko ujemanje z ženskim spolom itd.) pogosto proizvaja nove, zlasti pomenske

in vrednotenjske asimetrije. Obenem tudi dokazujejo, da so jezikovne in družbene kategorije spola med seboj neločljivo povezane, kljub pogledu, ki sicer posredno podpira generičnost ali nezaznamovanost moških oblik, toda ob zavedanju, da je jezik sredstvo ustvarjanja družbene hegemonije: »Jezikovni spol je lingvistični kazalec političnega nasprotja med biološkima spoloma« (M. Wittig, 2000: 32).

Diskusija

Da moška slovnična oblika ni in ne more biti nevtralna, ne ugotavlja le jezikoslovje, temveč tudi kritično jezikoslovje oz. analiza diskurza (Benwell, 2017; Popič, Gorjanc, 2018), sociolingvistika (Holmes, 1997), sociologija (Bourdieu, 1991; 2010; Perger, 2016), socialna psihologija (Ng, 1990), jezikovna antropologija (Lucy, 1997), feministična teorija (Butler, 1993; 2001; Bahovec, 1992; Spender, 1980; Lakoff, 1975), kvirovsko in feministično jezikoslovje (Motschenbacher, 2016; Cameron, 1985; 1990), korpusno jezikoslovje (Baker, 2014) in druge vede, ko te izhajajo iz poststrukturalističnih premis. Da ob moškem spolu kot generični obliki prej pomislimo na moške kot ženske, čeprav je implicitna domneva, da gre za oba oz. vse spole, dokazujejo številne psiholingvistične raziskave (npr. Erlich in King, 1998: 168; Gastil, 1990; Martyna, 1978; Wilson in Ng, 1988). Takšen je pogled empirično zastavljenega sinhronega jezikoslovja, ki pa mu neutrudno konkurira historična jezikoslovna perspektiva s težnjo po vzpostavljanju tistega eksplanatornega modela, ki bi mu lahko rekli logika zgodovinskega jezikovnega razvoja (gl. Marvin, 2019a):

> *Trenutno stanje glede nevtralnega spola je prisotno,* ***vsaj odkar beležimo obstoj jezika****, raba najpreprostejše oblike kot nevtralne oblike pa ni določena preko jezikovne politike (ali proste izbire moških) /.../.* (poud. M. Š.).

Drugi pristop k vprašanjem jezika, ki prevladuje v tradicionalnem jezikoslovju, je torej historični. Snoj (2019) denimo podaja zgodovino razvoja v indoevropskih jezikih (pred 8.000 do 6.000 leti), lahko bi rekli kar v »prenatalni fazi razvoja«, ki naj bi pripeljal do diferenciacije med nevtralnim in ženskim spolom oz. do »[odcepitve] ženskega slovničnega spola od prvotnega živega, [ki] torej datira v pozno praindoevropščino, nekako v 4. tisočletje pr. n. š. /.../.« Prvotno so se sicer »[iz] skupnega praspola torej izločili samostalniki kategorije živosti« (ibid.), ki so bili sprva enaki za oba »naravna« spola. Toda kje je izvor moškosti kot norme v jeziku? »Kar je ostalo od nekdanjega živega spola, danes imenujemo moški spol. Ker je ta v odnosu do ženskega neoznačen, je razumljivo, zakaj je v vseh indoevropskih jezikih

vključevalen« (Snoj, 2019). Če pustimo ob strani dejstvo, da so historične rekonstrukcije jezikovnih oblik do neke mere nujno spekulativne, saj nimamo vpogleda v dejansko rabo teh oblik, se moramo vendarle vprašati, na kateri točki in s kakšno motivacijo postane moški spol nevtralni spol v odnosu do ženskega, vedoč, da je tudi jezik izpred 3000–4000 let živel in se razvijal v določenih družbenih okoliščinah. Kako in pod vplivi katerih silnic smo opredelili za nevtralno tisto, »kar je ostalo« in ne tisto, kar »se je odcepilo«? Raziskovanje prazgodovinskega jezika je samo po sebi fascinantno, za razumevanje sodobnega jezika pa ne prav zelo relevantno že zaradi kumulacije (družbenih) pomenov, ki so se stoletja in tisočletja nalagali v jezikovnih oblikah. Ali drugače, za historično jezikoslovje in etimološko vedo značilno prepričanje, da lahko trenutno stanje v jeziku razložimo s stanjem jezika v preteklosti, je zavajajoče. C. Yallop, uveljavljeni fonetik in fonolog, leksikolog in leksikograf, strokovnjak za avstralske domorodske jezike ter urednik splošnega razlagalnega avstralskega slovarja Macquarie, meni, da »zgodovina besede ne določa njenega trenutnega pomena, zato je največja in vztrajna težava etimoloških raziskav, da jih je mogoče zlorabiti za pomoč pri vsiljevanju prepričanja, kaj bi beseda 'morala' pomeniti« (Halliday in Yallop, 2017: 48, prev. M. Š.). Kot je videti, je zgornja historična razlaga, ki naj bi znanstveno utemeljevala nevtralnost moških oblik, prav tako rezultat interpretacije, ta pa je vedno odvisna od ideološkega oz. znanstvenonazorskega izhodišča tistega, ki interpretira. Številne raziskave kažejo, da je moška generična oblika ena najbolj zakoreninjenih oblik jezikovnega seksizma (npr. Eckert in McConnel-Ginet, 2003, v Mikić in Kalin Golob, 2019: 105; Hellinger in Bussmann, 2001; Hellinger in Motschenbacher, 2015).

Argument proti poskusom zmanjševanja androcentričnosti v jeziku prihaja tudi iz vrst kognitivnih jezikoslovcev (gl. Marušič, 2018), temelji pa na podmeni, da bi morala obstoječa razmerja med družbenimi skupinami po svetu bodisi potrditi ali zavreči možnost vpliva na to, da je dominantna družbena skupina v jeziku izražena kot nevtralna. Pri tem bi pričakovali, da so tipološko primerljivi jeziki podobno uvrščeni na lestvici spolne enakosti. Ob takšni navidez znanstveno rigorozni, toda izrazito redukcionistični logiki ne moremo zajeti kompleksnih dejavnikov, ki vplivajo na neenakost spolov v družbi. Nihče namreč ne trdi, da je raba moških oblik kot nevtralnih edini mehanizem utrjevanja neenakosti. Jezika kot kompleksnega družbenotvornega pojava pač ni mogoče preprosto izmeriti s številkami kot ekonomsko neenakost ali socialno izključenost.

Med protiargumente pobudam za rabo spolno nezaznamovane oblike priimkov žensk navajanih jezikoslovcev sodijo trditve, da so priimki v slovenščini moškega spola, da so priimki žensk nesklonljivi in da se denimo »Bratušek je obiskala Erjavca« sliši nestandardno, ker slovenska oblikoskladenjska pravila vedno zahtevajo ujemanje med samostalnikom in glagolom

po spolu, številu in osebi. Kot je pokazal pregled obstoječih predpostavk in stališč, gre za odsotnost resničnih jezikoslovnih argumentov, saj slovenska slovnica in sodobni pravopis nikjer ne predpisujeta takšne rabe – nasprotno. Tudi Mikić in Kalin Golob (2019: 86) v svoji primerjalni analizi (slovenski in angleškogovoreči prostor, preteklost in sodobnost) prepoznavata »praznost argumentov« in na podlagi diskusije o preslikavi pravila ženske generične oblike in njenih učinkov na moške, pri čemer se (neposredno) prizna tudi povezava med slovničnim in referenčnim spolom, navajata, da se »ta argument tudi sam potrjuje«. Argument namreč, da generična ženska oblika ni mogoča, saj »izjavo avtomatično razumemo kot izjavo, ki moških ne vključuje. Moških v tej izjavi preprosto ni. So izbrisani« (Vuk Godina, 2018). Iz tega lahko izpeljemo, da torej tudi moška oblika ne more biti generična, saj sta slovnični in referencialni oz. družbeni spol očitno vse prej kot ločena. Podobno argumentativno prakso prepoznava Perger (2016: 49) in navaja: »Argument je pravzaprav prazen: predpostavljena spolna nezaznamovanost moškega slovničnega spola se namreč dokazuje z vsakdanjo rabo, ki je močno vpeta v – ter z njo pogojena – formalizirano in z na videz nevtralnimi slovničnimi pravili obremenjeno strukturo jezika ter zaznamovanostjo ženskega spola«. Pri znanstvenem utemeljevanju stališč je opaziti zatekanje k anakolutom, ki razpravo preusmerjajo, namesto da bi skušali vanjo vnašati jasnost. Na primer: obstoj (in uporaba) skladenjske zgradbe »Monika, Petra in Jože so prišli« naj bi dokazovala, da je jezik vključevalen, saj moška oblika »prišli« zajema tako moške kot ženske, skratka nikogar ne izključuje (Žele, 2018a). To pa je natanko predpostavka, ki je problematizirana, namreč da je status te »vsevključujoče« oblike pripisan zgolj moški slovnični obliki. Logika protiargumenta tako sprevrača logiko izhodiščnega problema. Kot še vrsta drugih trditev, denimo da je »spol v jeziku /.../ le način, ki ga nekateri jeziki uporabijo za razvrščanje samostalnikov v različne razrede in v splošnem ne odseva biološkega spola« (Marvin, 2018a), da »so pri raznospolnih referencah in poimenovanjih /.../ oblike za moški spol vključevalne« (Štumberger, 2018), v nanašanju na rabo oblik priimkov žensk tudi, da »[to] zadrego odpravlja raba gole pridevniške oblike ženskega priimka (brez osebnega imena) na način *Svetova spet zmagala* (kot *Križaj spet zmagal*)« (Weiss, 2016), ali denimo »[u]poraba moške oblike za oba spola ne izključuje žensk, kot trdijo te zafrustriranke, temveč jih avtomatično vključuje« (Vuk Godina, 2018), pri čemer slednja nadaljuje: »Vključuje jih sicer kot nevidne akterje. Kot nevidne subjekte. Kar seveda je mogoče problematizirati«. Sem bi lahko uvrstili tudi navidezno nevtralni (proti)argument »[s]lovenski pravni red pozna samo moški in ženski spol, besedna zveza kateri koli spol pa omogoča interpretacije, ki niso v skladu s slovenskim pravnim redom« (Štumberger, 2018).

Še ena prepoznavana lastnost argumentacije, ki nastopa kot znanstvena, je pomanjkanje empiričnih podatkov o stanju, ki ga opisujemo in uporabljamo kot (proti)dokaz. Na primer trditev (Marvin, 2018a, b), da nekateri jeziki uporabljajo kot nezaznamovano žensko obliko, spregleduje rezultate drugih znanstvenih raziskav, po katerih je denimo v nekaterih aboriginskih jezikih ženska slovnična oblika res uporabljena kot nevtralna – sicer v omejenih kontekstih (Alpher, 1987: 175), a v večini drugih jezikov ni tako. Posamezne družbe bi bilo zagotovo vredno proučevati prav glede na strukturo družbene moči, in sicer interdisciplinarno, najmanj v povezavi med antropologijo in jezikoslovjem. Toda jasnih odgovorov na to, kakšne so korelacije med omenjenimi spremenljivkami, zaenkrat še nimamo, zato zaključka, da v teh skupnostih, »/k/olikor mi je znano /.../, moški niso zapostavljeni« (Marvin, 2018a), ni mogoče uveljavljati kot znanstveni argument.

Sklep

Če zaključimo z jezikoslovnim pristopom k diskusiji, se moramo strinjati, da je treba ločevati med slovničnim in referencialnim ter družbenim vidikom spola, vendar je zlasti v primeru, ko gre za osebe, pomembno upoštevati tudi to, da gre za izjemno kompleksen *preplet* več ravni. To dejstvo predstavlja v družbi, ki se vse bolj senzibilizira v razmerju do reprezentacij spola v javnem diskurzu, izhodišče za utemeljeno kritično razpravo o vzpostavljanju spolnih identitet skozi jezikovna sredstva. Kot izpostavljeno v uvodnem delu in ilustrirano v nadaljevanju prispevka, je vrsta argumentov v diskusiji o spolu in jeziku takšnih, da s svojo logično zastavitvijo pravzaprav potrjujejo tisto, čemur želijo nasprotovati. Na primeru zagovora nevtralnosti moških slovničnih oblik je mogoče prepoznati izgradnjo argumentacije na podlagi privzetih, a vrsti spornih predpostavk o ločenosti jezikovnega sistema od družbene stvarnosti, v nekaterih primerih pa gre celo za selektivno navajanje in prirejanje znanstvenih stališč (npr. povzemanje teorije po Kunst Gnamuš); na primeru zagovora izpeljanih oblik priimkov žensk izstopa pomanjkanje znanstvenih jezikoslovnih argumentov; v diskusiji o družbenem spolu pa je opazno zlasti nepoznavanje oz. spregledovanje sodobnih teorij, ki dokazujejo, da jezik ni le odraz družbenih identitet, temveč ključno sredstvo bodisi utrjevanja ali izpodkopavanja družbenih neenakosti, in sredstvo, s katerim se posameznica ali posameznik vzpostavlja kot družbeni subjekt, torej pomembna družbena institucija, ki sama bodisi utrjuje, reproducira ali ruši družbena nesorazmerja.

LITERATURA

Alpher, Barry (1987): Feminine as the unmarked grammatical gender: Buffalo girls are no fools. Australian Journal of Linguistics 7: 169–187.

Antić Gaber, Milica (2014): Biološki/družbeni spol ali kako misliti razmerja socialnega, kulturnega in biološkega (Spremna beseda). V: Anne Fausto-Sterling, Biološki/družbeni spol: biologija v družbi: 161–171. Ljubljana: Krtina.

Bahovec, Eva (1992): O feminizmu in psihoanalizi: onstran problema poimenovanja. Problemi-Eseji 30 (1–2): 131–136.

Baker, Paul (2014): Using Corpora to Analyze Gender. Bloomsbury Academic.

Benwell, Bethan (2017): Language and Masculinity. V: Susan Ehrlich, Miriam Meyerhoff in Janet Holmes (ur.), The Handbook of Language, Gender and Sexuality. Hoboken, ZDA: Wiley-Blackwell: 240–59.

Bloomaert, Jan (2016): Meaning as a nonlinear effect. The birth of cool. AILA Review 28 (2016). John Benjamins Publishing Company: 7–27.

Bourdieu, Pierre (1991): Language and symbolic power. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre (2003): Sociologija kot politika. Ljubljana: Založba /*cf.

Bourdieu, Pierre (2010): Moška dominacija. Ljubljana: Založba Sophia.

Butler, Judith (1993): Bodies that Matter. London in New York: Routledge.

Butler, Judith (2001 [1990]): Težave s spolom. Ljubljana: ŠKUC.

Corbett, Greville (1991): Gender. Cambridge: Cambridge University Press.

Dobrovoljc, Helena in Marko Stabej (2019): Jezikovne izbire v slovenskih smernicah za spolno občutljivo rabo jezika. Slavistična revija, 67 (2): 373–384.

Doleschal, Ursula in Sonja Schmid (2001): Doing Gender in Russian. V: Marlis Hellinger in Hadumod Bussmann (ur.), Gender Across Languages 1. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing: 253–282.

Fausto-Sterling, Anne (2014): Biološki/družbeni spol: biologija v družbi. Ljubljana: Krtina.

Fausto-Sterling, Anne (2000): Sexing the body: Gender Politics and the Construction of Sexuality. New York: Basic Books.

Gastil, John (1990): Generic pronouns and sexist language: The oxymoronic character of masculine generics. Sex Roles, 23: 629–643.

Gorjanc, Vojko (2017): Nije rečnik za seljaka (Biblioteka XX vek, 232). Beograd: Biblioteka XX vek.

Grošelj, Robert (2019): Kontrastivno o jezikoslovnih spolnih kategorijah – slovenska in italijanska osebna občna imena za javne funkcije. Slavistična revija 67 (2): 301–312.

Hellinger, Marlis in Anne Pauwels (2007): Language and sexism. V: Marlis Hellinger in Anne Pauwels (ur.), Handbook of Language and Communication: Diversity and Change. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co.: 651–684.

Hellinger, Marlis in Hadumod Bussmann (ur.) (2001): Gender across languages: the linguistic representation of women and men 1. Amsterdam, New York: John Benjamins.

Hellinger, Marlis in Haiko Motschenbacher (ur.) (2015): Gender across languages: the linguistic representation of women and men 4. Amsterdam, New York: John Benjamins.

Hymes, Dell (1972): On communicative competence. V: John B. Pride in Janet Holmes (ur.), Sociolinguistics, Harmondsworth: Penguin: 269–293.
Kalin Golob, Monika in Tina Lengar Verovnik (2019): Spol med družbo, jezikovno rabo in predpisom. Slavistična revija, 67 (2): 385–394.
Kern, Boris in Branislava Vičar (2019): Jezik in transspolne identitete. Slavistična revija 67 (2): 413–422.
Kristeva, Julia (1974): La Révolution du language poétique. Pariz: Seuil.
Kunst Gnamuš, Olga (1994/95): Razmerje med spolom kot potezo reference in spolom kot slovnično kategorijo. Jezik in slovstvo 40 (7): 255–262.
Lakoff, Robin (1975): Language and Woman's Place. New York: Harper & Row.
Leskošek, Vesna (2000): Med nevtralnostjo in univerzalnostjo uporabe moškega spola. Časopis za kritiko znanosti 28 (200–201): 409–426.
Lucy, John A. (1997): Linguistic Relativity. Annual Review of Anthropology 26: 291–312.
MacKay, Donald G. (1980): Psychology, prescriptive grammar, and the pronoun problem. American Psychologist, 35: 444–449.
Martyna, Wendy (1978): What Does 'He' Mean? Use of the Generic Masculine. Journal of Communication, 28 (1): 131–138.
Marvin, Tatjana (2019a): O predvidljivosti slovnične kategorije spola v slovenščini. Slavistična revija 67 (1): 151–158.
Marvin, Tatjana (2019b): Nezaznamovani spol v slovenščini. Znanstveni posvet Spol in spoštovanje: strategije kultiviranja razlik (povzetek). V organizaciji SAZU in FF UL, november 2019, Velika dvorana SAZU. Dostopno prek http://www.sazu.si/uploads/files/57ee1e0bc23371144545f64b/Spol%20in%20spostovanje_Povzetki.pdf, 14. 4. 2020.
Mikić, Jasna in Monika Kalin Golob (2019): (Ne)strpno o spolu: primerjava angleških in slovenskih argumentov proti uvajanju sprememb v seksistični rabi jezika. Slovenščina 2.0: Empirične, Aplikativne in Interdisciplinarne Raziskave, 7 (2): 75–117. https://doi.org/10.4312/slo2.0.2019.2.75-117.
Mills, Sarah (2004): Discourse: The New Critical Idiom. London: Routledge.
Močnik, Rastko (2019a): Identitetna politika na univerzi. Slavistična revija 67 (2): 355–360.
Močnik, Rastko (2019b): Boj za emancipacijo žensk in identitetne politike. Znanstveni posvet Spol in spoštovanje: strategije kultiviranja razlik (povzetek). V organizaciji SAZU in FF UL, november 2019, Velika dvorana SAZU. Dostopno prek http://www.sazu.si/uploads/files/57ee1e0bc23371144545f64b/Spol%20in%20spostovanje_Povzetki.pdf, 14. 4. 2020.
Motschenbacher, Heiko (2016): A poststructural approach to structural gender linguistics. V: Julie Abbou, Fabienne H. Baider (ur.), Gender, Language and the Periphery: Grammatical and social gender from the margins. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
Motschenbacher, Heiko (2010): Language, Gender and Sexual Identity: Poststructuralist Perspectives. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
Ng, Sik Hung (1990): Androcentric coding of man and his in memory by language users. Journal of Experimental Social Psychology, 26: 455–464.

Nilsen, Alleen Pace (1977): Sexism in children's books and elementary teaching materials. V: Alleen P. Nilsen, Haig A. Bosmajian, Lee H. Gershuny in Julia P. Stanley (ur.), Sexism and language. Urbana, IL: National Council of Teachers of English.

Perger, Nina (2016): Simbolno nasilje spolnega zaznamovanja v jeziku in prakse upora v visokošolskem prostoru. Družboslovne razprave 32 (81): 41–60.

Snoj, Marko (2019): Slovnični spol od spočetja do rojstva. Znanstveni posvet Spol in spoštovanje: strategije kultiviranja razlik (povzetek). V organizaciji SAZU in FF UL, november 2019, Velika dvorana SAZU. Dostopno prek http://www.sazu.si/uploads/files/57ee1e0bc23371144545f64b/Spol%20in%20spostovanje_Povzetki.pdf, 14. 4. 2020.

Stopar, Andrej in Gašper Ilc (2019): Stilistična (ne)zaznamovanost moških in ženskih poimenovalnih parov za poklice v angleščini in slovenščini. Slavistična revija 67 (2): 333–342.

Stubbs, Michael (2007): On texts, corpora and models of language. V: Michael Hoey, Michaela Mahlberg, Michael Stubbs in Wolfgang Teubert (ur.), Text, Discourse and Corpora: Theory and Analysis. London in New York: Continuum: 127–161.

Šabec, Nada (2019): Jezikoslovni in družbeni vidiki kategorije spola v angleščini in slovenščini. Slavistična revija 67 (2): 291–299.

Šorli, Mojca (2019a): Enakost spolov v slovenskem javnem govoru. V: Hotimir Tivadar (ur.), Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest. Obdobja 38. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019. Dostopno prek https://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-38/, 14. 4. 2020.

Šorli, Mojca (2019b): Spol in jezik na robu pameti: Med slovnico in ideologijo. Slovenščina 2.0: Empirične, Aplikativne in Interdisciplinarne Raziskave, 7 (2): 45–74.

Toporišič, Jože (2000 [1976]): Slovenska slovnica. Maribor: Založba Obzorja.

Uhlik, Mladen (2019): Izražanje spolske korelacije pri položajnih poimenovanjih v ruščini in slovenščini. Slavistična revija 67 (2): 313–324.

Vidovič Muha, Ada (2013 [2000]): Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja. Ljubljana: ZIFF.

Vidovič Muha, Ada (2019): Spol – jezikovni sistem in ideologija. Slavistična revija 67 (2): 127–137.

Wilson, Elisabeth in Sik Hung Ng (1988). Sex Bias in Visual Images Evoked by Generics: A New Zealand Study. Sex Roles, 18 (3/4): 159–168.

Wittig, Monique (2000): Eseji. Ljubljana: ŠKUC. Vizibilija.

Zimman, Lal (2014): The Discursive Construction of Sex. V: Lal Zimman, Jenny L. Davis in Joshua Raclaw (ur.), Queer Excursions. Oxford: Oxford University Press: 13 34.

Žele, Andreja (2000/01): O slovarskem prikazu slovenske vezljivosti. Jezik in slovstvo 46 (6): 239–54.

Žele, Andreja (2019): Spol v predikaciji. Slavistična revija 67 (2): 141–149.

VIRI

Dobrovoljc, Helena (2015): Ko vzdevek postane umetniško ime ali priimek: Edith Piaf. Jezikovna svetovalnica. Dostopno prek https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/1011/ko-vzdevek-postane-umetni%C5%A1ko-ime-ali-priimek-%C3%A9dith-piaf, 1. 10. 2019.

Godina Vuk, Vesna (2018): Kako globoko so padli tovarišice in tovariši humanisti na FF. Fokuspokus (13. 6. 2018). Dostopno prek https://fokuspokus.si/article/3111?=kako-globoko-so-padli-tovarisice-in-tovarisi-humanisti-na-ff, 1. 10. 2019.

Jogan, Maca (2018): Izključevanje žensk iz ustvarjanja razumskosti. Dnevnik (18. 8. 2018). Dostopno prek https://www.dnevnik.si/1042836602/ slovenija/ izkljucevanje-zensk-iz-ustvarjanja-razumskosti, 1. 10. 2019.

Marušič, Lanko (2018): Jezik in družbena neenakost: Metka je študentka in to bi rad postal tudi Janez. Dnevnikov objektiv. Dostopno prek https://www.dnevnik.si/1042834413, 1. 10. 2019.

Marvin, Tatjana (2018a): Jezik in spol. Kvarkadabra. Dostopno prek https://kvarkadabra.net/2018/06/jezik-in-spol/, 1. 10. 2019.

Marvin, Tatjana (2018b): Jezik in spol. Delo. Dostopno prek https://www.delo.si/mnenja/gostujoce-pero/jezik-in-spol-67662.html, 1. 10. 2019.

Močnik, Rastko (2018): Okrogla miza Jezik in spol na FF UL 23. 10. 2018. Dostopno prek https://www.youtube.com/watch?v=3DhQQzp0HzA, 1. 10. 2019.

Slavistična revija (67(2), posebna številka). Dostopno prek https://srl.si/ojs/srl/issue/view/2019-2, 1. 10. 2019.

Slovenski pravopis [SP1962] (1962). Bajec, A. (ur.). SAZU. Ljubljana: DZS.

Slovenski pravopis [SP2001] (2001). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Spender, Dale (1980): Man made language. London: Routledge & Kegan Paul. Dostopno prek https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/ot/spender.htm, 14. 4. 2020.

Štumberger, Saška (2018): Transspolnost na »filofaksu«: Študentka Janez Novak, padli ste na izpitu pri profesorici Božo Repe! Dostopno prek https:// www.portalplus.si/2729/transspolnost-na-filofaksu/#, 28. 1. 2020.

Torkar, Silvo (2015): Zapis pridevniških oblik za ženske osebe. Jezikovna svetovalnica ZRC SAZU. Dostopno prek https://svetovalnica.zrc-sazu.si/, 23. 12. 2019.

Weiss, Peter (2015): Ženski priimki kot navedenke. Jezikovna svetovalnica. Dostopno prek https://svetovalnica.zrc-sazu.si/, 23. 12. 2019.

Wikiverza (2018): Izražanje spolne nebinarnosti. Pregled prispevkov po datumu objave. Dostopno prek https://sl.wikiversity.org/wiki/Izra%C5%BEanje_spolne_nebinarnosti, 1. 10. 2019.

Žele, Andreja (2018a): O spolno občutljivi rabi jezika – argumenti za in proti. Arsov forum 3. programa Radia Slovenija. Dostopno prek https://www.rtvslo.si/kultura/drugo/ob-spolno-obcutljivi-rabi-jezika-argumenti-za-in-proti/457301, 1. 10. 2019.

Žele, Andreja (2018b): Okrogla miza Jezik in spol na FF UL 23. 10. 2018. Dostopno prek https://www.youtube.com/watch?v=3DhQQzp0HzA, 1. 10. 2019.

*Vasja VEHOVAR, Blaž POVŽ, Darja FIŠER, Nikola LJUBEŠIĆ, Ajda ŠULC, Dejan JONTES**

DRUŽBENO NESPREJEMLJIVI DISKURZ NA FACEBOOKOVIH STRANEH NOVIČARSKIH PORTALOV**[1]

Povzetek. *V članku proučujemo značilnosti komentarjev na Facebookovih straneh najbolj obiskanih novičarskih portalov v Sloveniji v obdobju 2010–2017. Pri tem se osredotočamo na družbeno nesprejemljivi diskurz (DND) v okviru dveh tem, ki sta v tistem obdobju delili javnost, in sicer na begunsko krizo in pravice LGBT (lezbijk, gejev, biseksualnih in transspolnih) oseb.. Rezultati kažejo, da je delež komentarjev, ki izražajo DND, visok in stabilen – v obeh temah in vseh treh izbranih medijih znaša okoli polovico vseh komentarjev. Med portali so presenetljivo majhne razlike v notranji strukturi in značilnostih tovrstnega komentiranja, izraziteje se razlikujejo po obsegu in vrsti DND. Ni pa mogoče z gotovostjo potrditi prisotnosti organiziranih oziroma povezanih komentatorskih kampanj. Rezultati ponujajo enega prvih vpogledov v značilnosti komentatorskega okolja v Sloveniji, časovne dimenzije komentiranja in povezanosti med komentatorji.*

Ključni pojmi: *Facebook, novičarski portali, komentarji, analiza omrežij, begunci, LGBT*

Uvod

Dobrih 15 let po nastanku Facebooka (FB) in splošnem razmahu družbenih omrežij smo priča radikalnim spremembam tako v sami perspektivi proučevanja spletnega komuniciranja kot tudi pri novinarstvu in njegovih

* *Dr. Vasja Vehovar, redni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija; Blaž Povž, mag., Nacionalni inštitut za varovanje zdravja, Slovenija; dr. Darja Fišer, izredna profesorica, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in Inštitut "Jožef Stefan", Slovenija; dr. Nikola Ljubešić, raziskovalec, Institut "Jožef Stefan", Slovenija; Ajda Šulc, mag., doktorska študentka, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija; dr. Dejan Jontes, izredni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.*

** *Izvirni znanstveni članek.*

[1] *Raziskava, predstavljena v tem članku, je nastala v okviru temeljnega projekta Viri, metode in orodja za razumevanje, prepoznavanje in razvrščanje različnih oblik družbeno nesprejemljivega diskurza v informacijski družbi (J7-8280, 2017–2020) in programske skupine Internetno raziskovanje (P5-0399), kar financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.*

občinstvih. S prvo spremembo imamo v mislih izrazit obrat v proučevanje negativnih vidikov spletnega komuniciranja, ki je sledil prvemu obdobju pretirano optimističnih napovedi o demokratičnih in participatornih potencialih (takrat) novih medijev. V tem okviru je posebej tipičen optimističen pogled na koncept interaktivnosti ter njegove potenciale, kar je bilo v središču raziskovalne pozornosti od začetkov proučevanja interneta (glej Oblak Črnič in Jontes, 2017). Velenzuela in drugi (2019) pa danes ugotavljajo, da je desetletje raziskovanja družbenih omrežij prineslo dve konsistentni ugotovitvi, in sicer da so te platforme postale eden glavnih virov novic o javnih zadevah in da imajo družbeni mediji poleg pozitivnih prispevkov pomembno vlogo tudi v antidemokratičnih procesih in širjenju sovraštva.

Z drugo spremembo imamo v mislih tako spremembe pri selitvi medijev na družbena omrežja kot spremembe v potrošnji novic, pri čemer se je tako na ravni producentov kot občinstev FB pogosto vzpostavil kot dominantna platforma. V zadnjem času tako mediji poleg krovnih spletnih strani množično vzpostavljajo tudi FB-strani, kar izrazito vpliva na način participacije občinstva, saj so se na FB preselile tudi sekcije s komentarji, ki so na spletnem mediju bodisi nadomeščene z vtičnikom za komentiranje na FB bodisi se novica, objavljena na spletnem mediju, ponovi še na odgovarjajoči FB-strani. Westlund in Ekström (2018: 2) tako govorita o redistribuciji moči med novinarstvom in družbenimi omrežji, še posebej zato, ker so se »platforme družbenih medijev vzpostavile kot mesta aktivne participacije občinstva z novicami«. Še občutneje se je spremenil način potrošnje novic, saj raziskave, denimo letno poročilo Reutersovega inštituta za proučevanje novinarstva (2019), kažejo, da je tako v ZDA kot v evropskih državah FB z naskokom glavni vir novic, medtem ko plačevanje za spletne vsebine medijev ne narašča. Tudi Su in drugi (2018) so na primeru ZDA pokazali, da so FB-strani medijev s pripadajočimi komentarji postale pomemben del spletne potrošnje novic. Spletno komentiranje se po njihovem mnenju koncentrira na FB, ker se vedno več medijskih hiš osredotoča na vzpostavljanje spletnih skupnosti na tej platformi, na klasičnih spletnih straneh pa pogosto umikajo sekcije s komentarji.

Ravno v tem spremenjenem kontekstu nas zanimajo negativne značilnosti komentiranja oziroma, kot to imenuje Quandt (2018), temna participacija, ki jo opredeli kot negativne prispevke, od »trolanja« do žaljenja in širjenja dezinformacij. V tem kontekstu v pričujočem članku proučujemo komentatorski ekosistem na FB. Pri tem smo uporabili podatke projekta FRENK (2018), v katerem sta obravnavani dve izbrani temi, in sicer poročanje o begunski krizi in pravicah LGBT-oseb. Obe temi sta bili sicer pri nas že izčrpno analizirani, za begunsko krizo glej npr. Bajt (2018), Vezovnik (2018), Luthar (2017) in Jontes (2017), za LGBT pa denimo Kuhar in Švab (2019). Okoli teh dveh tem se je v zadnjih letih razvila tudi obširna javna

razprava v Sloveniji in širšem evropskem kontekstu. K njeni intenzivnosti sta prispevala predvsem dva kontekstualna dejavnika, in sicer množičen prehod beguncev skozi Slovenijo, posebej jeseni 2015 in na začetku leta 2016, ter referenduma glede porok LGBT-oseb leta 2012 in 2015, ki sta razdelila volivce na polovico. Obe tematiki sta zato zelo primerni za proučevanje negativnih vidikov spletne komunikacije.

V tem okviru želimo razširiti razumevanje komentatorskega okolja in s tem prispevati k obravnavi enega ključnih vprašanj digitalnih študij medijev (prim. Eldridge II in drugi, 2019), in sicer, kako razumeti prakse uporabnikov na medijskih platformah onkraj novinarskega institucionalnega nadzora. Na drugi strani želimo s primerjavo z obstoječimi raziskavami komentiranja na spletnih straneh medijev prispevati tudi k razumevanju vpliva arhitekture družbenih omrežij na vključenost in prakse uporabnikov. V nadaljevanju bomo najprej opredelili ključne koncepte, nato pa predstavili raziskovalna vprašanja, metodologijo in analize ter jih umestili v širši teoretski okvir.

Spletne strani medijev, temna participacija in afektivno komuniciranje

Obstajajo številne raziskave komentiranja na spletnih straneh medijev (prim. npr. Richardson in Stanyer, 2011; Santana, 2015), v kontekstu spletnih forumov (prim. Petrovčič in drugi, 2012), na Twitterju (prim. Kapidzic in drugi, 2019) in na drugih platformah (npr. YouTube). Tudi literatura, ki proučuje značilnosti komentiranja na FB, je vedno izčrpnejša (prim. Su in drugi, 2018), še vedno pa je – predvsem z vidika komentiranja, interakcij med komentatorji in različnih temnih oblik komuniciranja – nekoliko slabše raziskano vprašanje vzporednih FB-strani medijev, na katere se osredotočamo v tem besedilu.

V kontekstu družbenih omrežij je s konceptom temne participacije neredko povezan tudi koncept podžigajočega žaljenja (angl. flaming), za katerega Moor in drugi (2010) ugotavljajo, da so njegove definicije in operacionalizacije sicer nekonsistentne; večinoma ga opredelijo kot izražanje sovražnosti z uporabo žaljivk, kletvic ali katere drugače napadalne oziroma izzivalne komunikacije. Izpostavijo tudi, da je žaljenje v kontekstu računalniško posredovane komunikacije, katere del so tudi spletna družbena omrežja, pogostejše kot pri osebni komunikaciji.

Ker se osredotočamo predvsem na vprašanje temne participacije – torej negativnih komentarjev, sovraštva, žalitev, jeze in celo groženj –, je ključno vprašanje, kakšni so politični in ideološki učinki mediatiziranih emocij ter posledice tovrstnega komentiranja za javno komunikacijo. Kot pokaže Karin Wahl-Jorgensen (2019), družbeni mediji vzpostavljajo in vzdržujejo specifičen emocionalni režim oziroma normativne emocije in načine njihovega

izražanja v javnosti. Avtorica v ospredje postavlja razlikovanje med individualnimi (telesnimi) emocijami in mediatiziranimi emocijami, ki so diskurzivno konstruirane skozi medijske tekste. Predvsem pa je pomembno avtoričino razlikovanje med afektom[2] in emocijami, saj po njenem mnenju šele to omogoča sociološko obravnavo emocij, predvsem pa »razumevanje emocij kot potencialno politiziranih oziroma omogoča politizacijo interpretacije telesnih afektov v kontekstu javnega diskurza« (prav tam: 7–8). Ravno mediatizirani emocionalni izrazi so namreč po njenem prepričanju skrbno uprizorjeni z določenim namenom in so temeljno gonilo družbenega in političnega delovanja: »Natančno zato, ker so emocije deloma družbeno konstituirane in globoko prežete z odnosi moči, nam njihova javna artikulacija – še posebej v mediatiziranem kontekstu – pove veliko več kot to, kako se počuti posameznik: govori nam o kolektivni in družbeni naraciji emocij za širše namene« (Wahl-Jorgensen, 2019: 10).

Javno izražanje negativnih in razdiralnih emocij lahko tako spodkoplje širše oblike javnega razpravljanja, čeprav utrjuje vezi znotraj posamezne skupnosti, ki temeljijo na izključujočih identitetah (Wahl-Jorgensen, 2019: 12). Quandt (2018) posledično porast temne participacije uporabnikov spleta povezuje z zadnjim valom populizma v Zahodnih demokracijah, podobno pa Wahl-Jorgensen (2019) poudarja, da populistični obrat, ki smo mu priča, spremlja tudi premik v emocionalni klimi javnega diskurza. Poleg tega tako Massanari (2015) na primeru Reddita kot Ben-David in Matamoros-Fernandez (2016) na primeru FB pokažejo, da je pri družbenih medijih širjenje sovraštva pogosto povezano s tehnološkimi zmožnostmi in politikami teh platform. Massanari (2015) skuša s pojmom »toksičnih tehnokultur« opisati taktike znotraj teh kultur, ki v veliki meri temeljijo na implicitnem ali eksplicitnem nadlegovanju drugih, omogočajo in vzpodbujajo pa jih predvsem omrežja, kot sta Reddit, Twitter, in internetne računalniške igre. Po njenem mnenju toksične tehnokulture izhajajo iz retrogradnih predstav o spolu, seksualnosti, rasi itd., predvsem pa je za njih značilno nasprotovanje raznolikosti, multikulturalizmu in progresivim idejam. Navedeni primeri in dejavniki negativne komunikacije neredko prevladajo nad pretirano optimističnimi pričakovanji, ki izhajajo iz koncepta »afektivnih občinstev« (Papacharissi, 2015).

Že omenjena longitudinalna študija FB (Su in drugi, 2018) – ki se je osredotočala na specifičen vidik temne participacije, in sicer na nedostojnost (angl. incivilitiy) komentarjev v novičarskem okolju – je izpostavila tudi jasne razlike med liberalnimi, konservativnimi in lokalnimi mediji. Rezultati proučevanja komentarjev v 18-mesečnem obdobju leta 2015 in 2016 v tej študiji so pokazali, da je v liberalnih medijih bistveno večji delež komentarjev, ki

[2] *O proučevanju afekta v digitalnih medijih in širše v komunikacijskih študijah glej Döveling in drugi (2018), Lünenborg in Majer (2018) in Hipfl (2018).*

ne vsebujejo nedostojnosti. Med identificiranimi nedostojnimi komentarji pa so redkeje vsebovali ekstremno nedostojne komentarje tisti na portalih liberalnih in nacionalnih medijev kot pa tisti na straneh konservativnih in lokalnih medijev, kjer je približno eden od petih komentarjev vseboval vulgarni jezik ali jasno izraženo zlonamernost. Podobno kot v nadaljevanju naša empirična raziskava se tudi omenjena študija ne osredotoča le na en posamezni medij ali komentatorski forum, kar omogoča, da se upošteva več kontekstualnih dejavnikov, ki lahko privedejo do razlik v obsegu nedostojnosti.

Ben-David in Matomoros-Fernandez (2016) povezujeta vzpon družbenih omrežij z vzponom političnega ekstremizma in na podlagi longitudinalne multimodalne analize uradnih FB-strani sedmih španskih ekstremno desnih političnih strank med letoma 2009 in 2013 ugotavljata, da sovražnega govora in diskriminacijskih praks ne moremo pojasniti le z motivacijami in dejanji uporabnikov, pač pa je pomembna tudi politika posameznih platform, predvsem pa tehnološke zmožnosti, ki jih te platforme omogočajo. V tem okviru velja dodati, da sodobne platforme omogočajo razmeroma enostavno sinergijo – in celo usklajevanje – negativne komunikacije. Murthy in Sharma (2019) sta npr. proučevala, kako rasistični komentarji in sovražne izjave uporabnikov prehajajo različne ravni komentatorskih mrež na YouTubu. Z analizo omrežij, kvalitativnim kodiranjem in deskriptivnimi metodami sta interpretirala korpus 7.224 komentarjev, ki so jih uporabniki objavili pod pet najbolj gledanih videospotov provokativne glasbene skupine Das Racist ter odkrila jasne dokaze o omrežno povezanem rasnem sovraštvu. Podobno so Mihaylov in drugi (2018) na primeru bolgarskega novičarskega portala »Dnevnik.bg« dokazali usklajeno delovanje oziroma manipulacijo komentatorjev.

Pomembno vlogo pri razumevanja temne komunikacije na spletu ima tudi vidik moderiranja razprav oziroma komentarjev. Komentiranje je sicer ena izmed najpogostejših oblik sodelovanja širše javnosti na spletu – tako v družbenih medijih kot na novičarskih portalih, kjer uporabnikom ponujajo možnost, da razpravljajo o zadevah, ki jih obravnavajo novice. Pri tem lahko uporabniki izražajo svoja mnenja, dopolnjujejo vsebine, ki jih objavljajo novinarji, se odzivajo na mnenja drugih uporabnikov in podobno. V tem okviru so nadvse pomembne možnosti moderiranja, ki lahko pomembno izboljšujejo kakovost komentarjev. Hille in Baker (2014) tako izpostavljata navodila in smernice spletnih novičarskih portalov, registracijo uporabnikov, moderiranje komentarjev pred in po njihovi vidnosti drugim uporabnikom ter funkcionalnosti prijavljanja potencialno spornih komentarjev. Zaradi težavnosti moderiranja komentarjev pa so mnogi novičarski portali možnost (anonimnega) komentiranja na svojih spletnih straneh onemogočili in komentiranje premestili na FB, kjer je pravna odgovornost urednikov

za komentarje uporabnikov bistveno manjša kot pa na spletni strani portala.

Omenjena avtorja ugotavljata tudi, da se na spletnih družbenih omrežjih in konkretneje na FB v primerjavi z možnostjo komentiranja na spletnih straneh novičarskih portalov zaradi »izgube anonimnosti« komentatorjev kakovost komentarjev praviloma izboljša, zmanjša pa se njihovo število (Hille in Bakker, 2014). Čeprav ni nujno, da uporabniški profili na FB ter z njimi povezani imena in priimki odražajo pravo identiteto uporabnikov, pa avtorja izpostavljata možnost, da so komentarji, ki jih uporabniki oddajo na FB, vidni tudi njihovim prijateljem in znancem, s katerimi so povezani na FB, zato naj bi bili uporabniki spletnih družbenih omrežij previdnejši pri oddajanju negativnih, šokantnih ali kontroverznih komentarjev.

V nadaljevanju bomo predhodno obravnavane oblike temne participacije (Quandt, 2018: 40) ter različne poglede na ozadja njenega nastajanja – za potrebe empirične analize – strnili in povezali v poenoteno opredelitev družbeno nesprejemljivega diskurza (DND), ki bo služila operativnim potrebam zajema, kodiranja in analize podatkov.

Družbeno nesprejemljivi diskurz (DND)

Uvodoma velja izpostaviti, da v članku kot osrednji objekt proučevanja sicer obravnavamo »komunikacijo«, vendar pa zaradi specifičnega terminološkega konteksta, ki se je vzpostavil v javnosti, enakovredno uporabljamo tudi oznako »govor«. Pri tem seveda ne gre zgolj za izgovorjene besede, ampak za sopomenko splošne medosebne komunikacije. V tem smislu so se namreč že povsem uveljavili izrazi, kot so svoboda govora, sovražni govor, sporni govor, nesprejemljivi govor ipd. Poudariti velja tudi, da seveda obravnavamo zgolj javno računalniško posredovano komunikacijo.

V tem kontekstu DND opredeljujemo kot govor (oziroma komunikacijo), za katerega je značilna bodisi negativna naravnanost do določene skupine ali osebe bodisi prisotnost nepotrebnih negativnih elementov komunikacije, ki motijo sporazumevanje ter izmenjavo pogledov in idej. DND se zato razteza od neposrednih in posrednih groženj, žalitev in pozivanja k nasilju do negativnega generaliziranja, stereotipnega obsojanja, obscenosti, hujskanja, izzivanja in izražanja nespodobnosti oziroma vulgarizmov. Bistveno pri opredelitvi DND je, da spornost oziroma negativnost komunikacije presega osebno prizadetost oziroma občutljivost; poleg tega ima namreč tudi – neposredne ali posredne – negativne družbene posledice, kot so npr. splošna vulgarizacija komunikacije, oteževanje argumentirane razprave, spodbujanje nasilja.

Različne družbene skupine in različna spletna mesta imajo seveda različne poglede, kaj je družbeno sprejemljiva oziroma sporna komunikacija in kaj ne; posebej težavno je lahko tovrstno razmejevanje na področju

umetnosti, polemike ali satire. V ekstremnih primerih, ko je določena komunikacija za družbo povsem nesprejemljiva, so države razvile mehanizme za njeno sankcioniranje, omejevanje oziroma preprečevanje. V tem okviru ima posebno mesto tako imenovani sovražni govor. Pri tem imamo v mislih sovražni govor – nesporazumov okoli razumevanja tega pojma je namreč zelo veliko –, kot ga opredeljuje Svet Evrope (Council of Europe, 1997: 7); na tej osnovi pa so ga implementirale tudi nacionalne zakonodaje. Gre za težjo zlorabo pravice do svobode govora, predvsem za agresivno, nasilno ali žaljivo komunikacijo, usmerjeno proti zaščitenim skupinam[3] (npr. etičnim manjšinam), ki si delijo katero od skupnih lastnosti kot npr. spolno ali etnično pripadnost, religijo, prepričanje ipd. V Sloveniji je odgovarjajoča pravna osnova implementirana v 297. členu Kazenskega zakonika (2008), ki sankcionira javno spodbujanje sovraštva, nasilja ali nestrpnosti proti določenim zaščitenim skupinam. Na drugi strani se lahko svoboda govora – oziroma ekstremne oblike DND – omejuje tudi prek civilnih tožb, ki jih na sodišču sprožajo prizadeti subjekti zaradi razžalitev, obrekovanj ali groženj zoper čast in dobro ime (členi 158–162 in 166 Kazenskega zakonika, 2008), omejuje pa se lahko tudi prek različnih sankcij (npr. globe, zahteva po odstranitvi ipd.) na osnovi zakonodaje s področja medijev ali javnega reda in miru.

Poleg zgoraj opisanih ekstremnih primerov DND, ki jih lahko sankcionira država s svojimi predpisi oziroma pravosodnim sistemom, je za družbo oziroma njene dele lahko nesprejemljiva ali zelo moteča tudi komunikacija, ki je z zakoni sicer ni mogoče oziroma ni treba sankcionirati, urejajo in sankcionirajo pa jo interna pravila organizacij, podjetij, društev ipd. V tem okviru se lahko omeji način komunikacije v vseh (virtualnih) prostorih, kjer je naša prisotnost prostovoljna. Na tej osnovi lahko lastniki oziroma upravljalci spletnih mest izvajajo moderiranje razprav na spletu in določeno komunikacijo na osnovi svojih internih pravil tudi odstranijo.

Dodati velja, da so bili sovražni govor in različne druge oblike DND v slovenskem prostoru sicer že pogosto obravnavani. Izpostaviti velja Dragoš (2007) za sociološko obravnavo, Teršek (2008) za pravno, Bajt (2018) za komunikološko in Milosavljević (2012) za novinarsko. Kot primer empirične študije velja izpostaviti Vehovar in drugi (2012), v kateri je bila analizirana percepcija sovražnega govora v splošni javnosti. Omeniti velja tudi preglede aktualnih vidikov obravnavane problematike, ki jih v svojih poročilih podajajo varuh človekovih pravic, zagovornik načela enakosti ter prijavna točka Spletno oko.

[3] *V pričujočem kontekstu uporabljamo izraz »zaščitena skupina« kot poenostavitev za označevanje oseb, pri katerih se upoštevajo »zaščitene okoliščine« oziroma »osebne okoliščine« (angl. protected characteristics). Ne uporabljamo ga v siceršnjem (običajnejšem) smislu označevanja »zaščitenih manjšin«.*

Metodološki pristop

Raziskovalna vprašanja

V okviru zgoraj zastavljenega vsebinskega okvirja bomo v empiričnem delu skušali odgovoriti na specifična raziskovalna vprašanja:

- Kakšni so obseg in oblike ter katere so značilnosti DND v komentarjih na FB?
- Kako je pojav DND povezan z vsebino članka in vrsto medija ter h katerim tarčam je sovražnost usmerjena?
- Ali lahko govorimo o skupinah povezanih komentatorjev, ki so odgovorni za DND?

Zbiranje in struktura podatkov

Empirični podatki so bili zbrani na razmeroma zahteven in kompleksen način. Komentarji na FB so bili pridobljeni oktobra 2017 s FB-strani treh slovenskih novičarskih portalov: 24ur.com, Nova24TV.si in Siol.net.[4] Izbor treh portalov je bil opravljen glede na podatke strani Alexa.com, ki meri promet na spletnih straneh. Pogoju najvišje obiskanosti smo dodali pogoj, da ima portal tudi aktivno FB-stran, zaradi česar je bil izključen portal RTVSLO.si, ki ima dobro razvit lasten sistem za interakcijo z občinstvom. Dva izbrana portala, 24ur.com in Siol.net, lahko uvrstimo med sredinske (angl. mainstream) medije, medtem ko je Nova24TV.si izrazito desno usmerjen medij. Glede na nacionalno merjenje obiskanosti spletnih strani MOSS je dnevni doseg vsakega od omenjenih portalov med 200.000 in 400.000 internetnih uporabnikov, mesečno pa vsak doseže približno polovico slovenskih uporabnikov interneta (MOSS, 2019).

Zbiranje oziroma priprava podatkov je podrobno opisana v Ljubešić in drugi (2019). Na tem mestu izpostavljamo le ključne vidike. V prvem koraku so bile s postopkom podatkovnega strganja pridobljene vse v obdobju zajema podatkov dostopne objave (38.000), skupaj s pripadajočimi komentarji (268.000), na treh FB-straneh. Pri tem z »objavo« razumemo FB-povezavo do članka, ki je v osnovi objavljen na portalu, vendar ga je urednik dodal, skupaj z morebitnim podnaslovom ali povzetkom, še na odgovarjajoči FB-strani portala. Glavnina objav je bila iz obdobja med letoma 2013 in 2017. Skoraj polovica objav je iz leta 2017 in le peščica iz 2010, 2011 in 2012, bodisi ker medija takrat še ni bilo (Nova24TV.si) bodisi ker medij na FB še ni prenesel komentatorskih aktivnosti. Seveda pa smo

[4] *Decembra 2019 je imela FB-stran 24ur.com 225.724 všečkov in 222.080 sledilcev, FB-stran Nova24TV.si 23.164 všečkov in 23.374 sledilcev, FB-stran Siol.net pa 47.256 všečkov in 47.313 sledilcev.*

lahko vključili le objave, ki so v času zajema še obstajale in jih avtorji ali FB niso odstranili.

V drugem koraku smo se omejili zgolj na dve tematiki: LGBT in begunci. Na podlagi pilotnega ročnega kodiranja je bil razvit algoritem strojnega učenja, ki je objave razvrstil glede na njihovo relevantnost za izbrani tematski področji. Cilj je bil vključiti toliko objav, da se doseže približno 5.000 komentarjev za vsako področje, kar zagotavlja kritično količino za učinkovite postopke strojnega učenja, obenem pa gre za obseg podatkov, ki jih je še vedno možno ročno kodirati glede na tip DND. Algoritem je identificiral 967 objav s 43.000 komentarjev s področja beguncev ter 93 objav s 4.571 komentarji s področja LGBT. Za tematiko beguncev je zadoščalo 30 objav, ki so vključevale 6.545 komentarjev. Kriterij za izbor 30 objav je bila (največja) stopnja relevantnosti za tematiko beguncev, ki jo je pred tem vsaki objavi pripisal algoritem. Objav s tematiko LGBT je bilo manj, zato so bile v analizo vključene kar vse objave (93), skupaj z odgovarjajočimi komentarji (4.571).

Komentarji, ki nastajajo kot odziv uporabnikov na FB-objave, so strukturirani v niti. Nit (angl. thread) se nanaša na zaporedje povezanih komentarjev, ki imajo isti začetni komentar. Nova nit se pojavi vsakič, ko nekdo objavi začetni komentar neposredno pod objavo (in torej ne gre za komentar znotraj že obstoječih niti).

V tretjem koraku je komentarje evalvirala in kodirala skupina 32 posebej usposobljenih anotatorjev (Ljubešić in drugi, 2019: 6). Anotatorji so prispevali 56.171 anotacij za 6.545 komentarjev na temo beguncev in 37.080 anotacij za 4.571 komentarjev o LGBT. V povprečju ima vsak komentar devet anotacij, kar je omogočilo tako preverjanje zanesljivosti kodiranja kot tudi identifikacijo modalne kategorije. Kodiranje oziroma anotiranje je imelo – glede na anotatorje – ustrezno visok koeficient ujemanja (Krippendorf $\alpha >$ 0.66), preverjeno pa je bilo tudi z ekspertno presojo, ki jo je opravil raziskovalec projekta FRENK.

Proces kodiranja oziroma anotiranja

Proces kodiranja temelji na zgoraj opisanem konceptu DND. Podrobni kriteriji identifikacije DND so bili opredeljeni v navodilih za anotatorje (FRENK, 2018). Pri tem smo DND presojali na osnovi ocene, ali ima določen komentar negativne elemente (nespodoben jezik, žalitve, grožnje ipd.), ki predstavljajo motnjo v komunikaciji ali morda nekoga prizadenejo, hkrati pa raba teh negativnih elementov ne prinaša dodane vrednosti, kar se sicer lahko zgodi v nekaterih specifičnih kontekstih (npr. znanost, umetnost, satira, polemika).

Pri klasifikaciji glede vrste DND je bila v prvem koraku izvedena presoja, ali gre za negativno usmerjenost proti določenim skupinam oziroma osebam ali pa gre zgolj za neprimerno komunikacijo. V prvem primeru se je presojalo, proti komu je komentar usmerjen, nato pa še, ali gre za prisotnost elementov spodbujanja nasilja. Projekt FRENK je v tem okviru razvil lastno terminologijo, ki jo zaradi ujemanja označevanja s primarnimi podatki v celoti ohranjamo, čeprav je včasih nekoliko manj intuitivna (Slika 1).

a. Če je določeni DND-komentar usmerjen proti zaščiteni družbeni skupini, so anotatorji označili, da gre za »Ozadje«. V drugem koraku je sledila presoja, ali komentar pri tem kakorkoli grozi oziroma napoveduje, namiguje, spodbuja ali omenja nasilje (»Ozadje – nasilje«, *npr.: »Begunce poslati v koncentracijska taborišča in zapliniti, postaviti zid in postreliti vse, ki pridejo blizu.«*) ali pa se vključujejo zgolj druga negativna stališča do zaščitenih skupin, predvsem žalitve, nestrpnost, diskriminacija ipd. (»Ozadje – žalitev«, *npr.: »Musliči so majmuni in posiljevalci, sama drhal.*«). Dodati velja, da bi lahko v najekstremnejših primerih – in ob izpolnjevanju drugih pogojev (potencialne) kaznivosti – pri tej skupini DND govorili o potencialnem kaznivem sovražnem govoru.
b. Če komentar ni bil usmerjen proti zaščitenim skupinam, ampak proti drugim osebam in skupinam (npr. zdravnikom, gasilcem, političnim strankam), so komentar označili kot »Ostalo«. Tudi zanj so preverili, ali ima elemente nasilja oziroma grožnje z nasiljem (»Ostalo – grožnja«, *npr. »Tanja, ti si neumna, prišel bom k tebi domov in te pretepel«.*) ali pa gre za žalitve in druge negativnosti (»Ostalo – žalitev«, *npr. »Tone, kar pišeš, je neumno, nimaš pojma, si bedak in rit usrana.«*). V ekstremnih primerih je tovrstni DND lahko tudi predmet potencialnih civilnih tožb ali prekrškovnih obravnav.
c. Če komentar nima ozadja, ki je usmerjen proti zaščitenim skupinam (a), niti ni usmerjen proti drugim osebam ali skupinam oseb (b), potem gre v primeru DND za »Nespodobni govor« (*npr. »Pi*zda«, »Kakšen kretenizem«*). Kljub temu je moteč in se ga lahko, kot smo že omenili, z internimi pravili moderiranja, ki se od medija do medija seveda razlikujejo, sankcionira oziroma odstrani.

Dodati velja, da se je za komentarje, ki vsebujejo elemente DND in torej sodijo v eno od zgornjih treh kategorij, uporabljala operativna oznaka »Sporni govor«. Če določen komentar ni imel elementov DND, pa je dobil oznako »Ni sporni govor«.

Slika 1: OZNAČEVANJE KOMENTARJEV GLEDE NA VRSTO DND

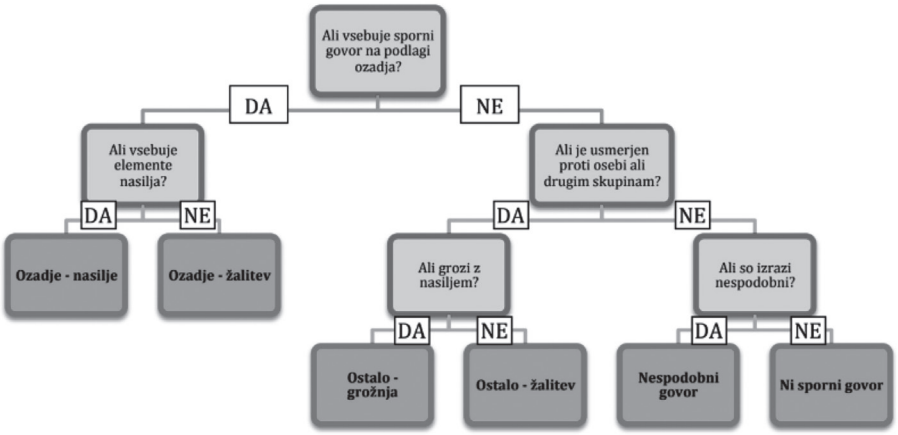

Vir: lastni prikaz.

Zgoraj opisana klasifikacija v šest kategorij glede na vrsto DND je bila prva dimenzija presoje oziroma kodiranja komentarjev s strani anotatorjev, ki so poleg tega obravnavali tudi tarčo DND. Tarča je bila kodirana enonivojsko v pet kategorij, in sicer (a) neposredno na zaščiteno skupino (LGBT ali begunci), (b) na subjekte, ki so – dejansko ali domnevno – pozitivno povezani z obravnavano zaščiteno skupino (predvsem podporniki ali zagovorniki beguncev ali LGBT), (c) na novinarje ali medij, na (č) FB-komentatorje ter (d) drugo (FRENK 2018).

Rezultati

Opisne statistike

Iz Tabele 1 so razvidne osnovne značilnosti analiziranih objav glede na število komentarjev in uporabnikov (tj. enkratnih komentatorjev) na objavo. Objave, povezane z begunsko krizo, so imele v povprečju 218 komentarjev (največ 1.030 in najmanj 5) in 135 različnih komentatorjev (največ 486 in najmanj 3). Objave, povezane s pravicami LGBT-oseb, pa so imele v povprečju 50 komentarjev (največ 409 in najmanj 3) in 33 različnih komentatorjev (največ 347 in najmanj 2). Omeniti velja, da imajo objave, povezane z begunci, tudi več niti na posamezno objavo.

Tabela 1: OPISNE STATISTIKE ZA ŠTEVILO KOMENTARJEV IN ZA ŠTEVILO UPORABNIKOV NA OBJAVO

	Begunci objave (N1 = 30)		LGBT-objave (N2 = 93)	
	Število komentarjev	Število uporabnikov	Število komentarjev	Število uporabnikov
Povprečje	218	135	50	33
Mediana	143	93	19	14
Minimum	5	3	3	2
Maksimum	1030	486	409	347
Std. odklon	235	130	83	55

Vir: lastni prikaz.

Nastane lahko vtis, da gre za visoke številke, še posebej, če upoštevamo razmeroma majhno (slovensko) občinstvo in tudi majhen delež uporabnikov spleta, ki sploh komentirajo novinarske članke. Po podatkih raziskave Slovensko javno mnenje (2019) je namreč na vprašanje: »Kako pogosto na spletu komentirate novinarske članke, novice v registriranih medijih ali avtorske bloge?« skoraj 82 % uporabnikov interneta odgovorilo, da nikoli, slabih 14 % jih komentira zelo redko in le 3,3 % respondentov tedensko ali dnevno. Upoštevati pa je treba, da na število komentarjev vplivajo številni dejavniki. Tako je npr. v raziskavi Richardsona in Stanyerja (2011) bilo na primeru spletnih časopisov iz Velike Britanije povprečno število komentarjev 19 na objavo, v novejši študiji Slavtcheve-Petkove (2016: 1130) na primeru Bolgarije pa povprečno 30. Zaradi različnih kontekstov pa to seveda ni neposredno primerljivo.

Podatki kažejo na precej intenzivnejšo javno razpravo ob begunski krizi kot ob LGBT-objavah, kar lahko pojasnimo predvsem z dejstvom, da se je v obdobju nastajanja glavnine komentarjev begunska kriza dnevno uvrščala med najudarnejše novice. Hkrati tudi podatki raziskave Slovensko javno mnenje (2019) kažejo na večjo zaskrbljenost anketirancev glede begunske krize kot glede (domnevno) pretiranih pravic LGBT-oseb, saj je kar 64 % vprašanih izrazilo zaskrbljenost nad begunsko krizo, medtem ko le manjši del vprašanih (42 %) ne podpira poroke istospolnih oseb.

Vrsta DND

V nadaljevanju smo vsakemu komentarju pripisali modalno kategorijo za vrsto in tarčo DND; gre za kategorijo, ki so jo anotatorji določenemu komentarju pripisali najpogosteje. Na tej osnovi Tabela 2 prikazuje deleže komentarjev glede na vrsto DND za obe temi. Razberemo lahko, da v grobem okoli polovica vseh komentarjev, ki se pojavljajo pri obravnavnih dveh vsebinah, sodi v DND; nekoliko večji delež je pri beguncih (58 %) kot pri

LGBT (46 %). Pri tipu DND izstopajo predvsem žalitve, tako proti zaščitenim skupinam (»Ozadje – žalitev«) kot proti drugim osebam in skupinam (»Ostalo – žalitev«). Med temama sicer ni velikih razlik glede na vrsto DND, le pri DND z ozadjem izraziteje izstopa tema, povezana z begunci, saj je te vrste DND skoraj štirikrat (»Ozadje – nasilje«) oziroma za polovico (»Ozadje – žalitev«) več kot v primeru LGBT. Nespodobni govor ima v obeh primerih podobno nizek delež, okoli 2 %.

Tabela 2: DELEŽ (%) KOMENTARJEV GLEDE NA VRSTO DND

Vrsta DND	Ni DND.	Ozadje –nasilje	Ozadje – žalitev	Ostalo – grožnja	Ostalo – žalitev	Nespodobni govor	Ne vem.	Skupaj
LGBT	54,1	1,9	19,9	0,8	20,3	2,2	0,7	100,0
Begunci	42,0	7,5	28,1	0,7	18,8	2,0	1,0	100.0

Vir: lastni prikaz.

Pri deležu DND v komentarjih ni večjih razlik med tremi analiziranimi mediji, saj so komentarji na Nova24TV.si vsebovali vsaj eno od oblik DND v 57 % primerov, na 24ur.com v 56 % in le nekoliko manj, 47 %, na Siol.net. Med portali tudi ni večjih razlik v številu komentarjev na posameznega komentatorja (povprečje okoli 2) in številu komentarjev v posamezni niti (povprečje med 3 in 4).

Poudariti pa velja, da je bilo pri LGBT med skupno 93 objavami kar 64 objav na FB-strani Nova24TV.si (69 %), 17 (18 %) na FB-strani 24ur.com in 12 (10 %) na FB-strani Siol.net. Zaradi razlik v številu niti komentarjev na objavo (in s tem tudi razlik v številu komentarjev na objavo), ki je bilo na Nova24TV.si in na Siol.net (zaradi manjše intenzitete obiskanosti) v primerjavi s 24ur.com bistveno nižje, pa je razmerje med številom vseh komentarjev precej drugačno: Nova24TV.si (41 %), 24ur.com (49 %), Siol.net (10 %). Podobne, čeprav manj izrazite, so razlike oziroma razmerja med portali tudi v primeru beguncev.

Tarče DND

Tudi pri tarčah je bila vsakemu komentarju pripisana modalna tarča, to je tarča, ki jo je za določen komentar označilo največ anotatorjev. V pregledu tarč velja izpostaviti, da okoli polovica komentarjev ni imela tarče, saj kategoriji »Nespodobni govor« ali »Ni sporni govor« tarče nimata že po sami definiciji. Iz Tabele 3, v kateri so tarče analizirane glede na vrste DND v primeru objav na temo beguncev, je razvidno, da so bili v primeru ozadja (»Ozadje – nasilje« in »Ozadje – žalitev«) pri beguncih komentarji praviloma uperjeni neposredno na begunce, v primeru ostalega DND pa so bili v večjem obsegu usmerjeni tudi proti komentatorju. Znotraj kategorije »Ostalo – grožnja«

oziroma »Ostalo – žalitev« pa je bilo proti drugemu FB-komentatorju usmerjenjih celo 33 % oziroma 42 % vseh komentarjev.

Tabela 3: BEGUNCI – TARČE KOMENTARJEV GLEDE NA VRSTO DND

Vrsta DND	Na begunce	Povezano z begunci	Novinar ali medij	Komentator	Drugo	Ne vem.	Ni tarče.	Skupaj
Ni DND.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	99,9	100,0
Ozadje – nasilje	97,4	1,6	0,1	0,2	0,5	0,0	0,2	100,0
Ozadje – žalitev	82,0	8,1	0,5	1,6	7,6	0,1	0,1	100,0
Ostalo – grožnja	6,1	39,7	3,7	33,3	14,3	0,8	1,9	100,0
Ostalo – žalitev	0,7	21,2	15,3	42,2	20,1	0,4	0,1	100,0
Nespodobni govor	0,8	0,7	0,5	0,9	4,8	0,3	92,0	100,0
Ne vem.	0,7	0,4	0,9	0,2	0,6	12,1	85,2	100,0

Vir: lastni prikaz.

Podobne značilnosti glede tarč DND lahko opazimo tudi pri LGBT (Tabela 4); večje odstopanje je le v deležu tarče »Drugo«, kar pomeni, da so pri tematiki LGBT v primerjavi s tematiko beguncev tarče bistveno pogosteje tretje osebe, ki s problematiko LGBT niso povezane. Posledično je kategorija »Ostalo« pri tematiki LGBT v primerjavi z begunci redkeje usmerjena proti zaščitenim skupinam in tudi proti mediju oziroma novinarjem. Pri tematiki LGBT so namreč v primeru »Ozadja« bistveno pogostejša tarča predvsem komentatorji in druge osebe. Z nekoliko poenostavitve bi lahko rekli, da je pri beguncih večji delež potencialno sovražnega govora kot pri LGBT.

Tabela 4: LGBT – TARČE KOMENTARJEV GLEDE NA VRSTO DND

Vrsta DND	Na LGBT	Povezano z LGBT	Novinar ali medij	Komentator	Drugo	Ne vem.	Ni tarče.	Skupaj
Ni DND.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	99,9	100,0
Ozadje – nasilje	86,8	5,1	0,0	0,4	7,7	0,0	0,0	100,0
Ozadje – žalitev	83,8	6,9	0,1	1,2	7,8	0,1	0,1	100,0
Ostalo – grožnja	3,1	9,2	1,7	25,8	59,7	0,3	0,3	100,0
Ostalo – žalitev	0,5	10,0	8,8	37,7	42,6	0,4	0,0	100,0
Nespodobni govor	0,3	0,1	0,1	0,5	9,3	0,6	89,1	100,0
Ne vem.	0,0	0,3	0,3	0,3	0,7	30,0	68,3	100,0

Vir: lastni prikaz.

Če podatke o tarčah primerjamo še po različnih medijih, lahko opazimo določene razlike. Pri temi, povezani z begunci, na Nova24TV.si izstopa visok delež žalitev, usmerjen proti novinarjem ali mediju (28 % vseh žalitev), medtem ko je ta odstotek pri drugih dveh medijih bistveno nižji (8 % 24ur.com in 14 % Siol.net). Proti komentatorjem je pri Siol.net usmerjenih 52 % groženj

in ustrahovanj, pri Nova24TV.si 37 % in pri 24ur.com 27 %, kar bi lahko interpretirali tudi kot nestrinjanje med komentatorji in nasprotovanje sovražnim komentarjem pri poročanju o begunski krizi. Figenschou in Ihlebaek (2019: 1232) denimo ocenjujeta, da vzpon skrajno desnih alternativnih medijev takrat, ko na teh medijih prevladujeta ksenofobija in teorije zarote, prispeva predvsem k porastu splošnega cinizma, nezaupanja in k polarizaciji.

V primeru »Ozadje – nasilje« in »Ozadje – žalitev« pri tematiki LGBT so komentarji praviloma uperjeni neposredno na LGBT; primeri ostalega DND pa so bili tako v kategoriji »Ostalo – grožnja« in ustrahovanje kot v kategoriji »Ostalo – žalitev« usmerjeni predvsem na kategorijo »Drugo« (59,7 % groženj, 42,6 % žalitev) ali na FB-komentatorje (25,8 % in 37,7 %). Razlike po medijih so v tem primeru bistveno manjše kot v primeru beguncev. Pri Siol.net nekoliko izstopata visoka deleža žalitev zoper komentatorje (53 %) in ustrahovanj komentatorjev (52%), pri Nova24TV.si pa nekoliko višji delež žalitev, usmerjenih proti novinarjem ali mediju (13 % v primerjavi s 6 % na Siol.net in 2 % na 24ur.com).

Na tej točki velja dodati, da se ena ključnih ugotovitev raziskave Su in drugi (2018: 3693) na primeru FB-strani izbranih ameriških medijev nanaša na dejstvo, da je ostal delež medosebnih napadov na druge uporabnike na FB-straneh strankarskih medijev relativno stabilen, čeprav se je skupen delež nedostojnih komentarjev precej razlikoval tako med mediji kot skozi čas. Komentarji na straneh liberalnejših medijev pa so bili manj nedostojni kot na straneh konservativnih medijev, in sicer tako po skupnih deležih kot v kategorijah ekstremne nedostojnosti in grobosti. Določene raziskave torej kažejo na povezanost med politično usmerjenostjo medija in obsegom spornih komentarjev, vendar pa se to v naši raziskavi ni potrdilo, saj imajo vsi trije analizirani portali podobne stopnje DND.

Časovna dimenzija

Zanimala nas je tudi časovna dimenzija komentiranja, saj nam lahko ponudi predstavo o dolžini spletnega novičarskega cikla in trajanju spletnih razprav. Povprečen čas med objavo novice na FB-strani posameznega medija in prvim komentarjem je bil 28 minut, najdaljše obdobje je bilo 209,82 minute (3,5 ure), najkrajše pa 15 sekund. V 40 % primerov je bil prvi komentar objavljen manj kot 10 minut po objavi prispevka na FB-strani, v povprečju pa je preteklo 35 ur med objavo in zadnjim dodanim komentarjem. Najdaljši čas med omenjenima dogodkoma je bil 343 ur, najkrajši pa 6 minut, kar kaže na zelo velike razlike v trajanju posameznih razprav. Glavnina zadnjega komentarja na določeno objavo je bila dodana znotraj 30 ur po objavi na FB, kar pomeni, da tudi razprave na spletu v glavnem sledijo 24-urnemu novičarskemu ciklu in le v posameznih primerih trajajo dlje.

Na osnovi navedenega lahko pričakujemo, da kratek odzivni čas začetnega komentarja vpliva na število nadaljnjih komentarjev. Izkaže se tudi, da imajo niti komentarjev, ko se začetni komentarji pojavijo zgodaj po objavi, bistveno več odgovorov. Niti komentarjev, katerih začetni komentarji dobijo prvi odgovor pol ure ali prej po oddaji začetnega komentarja (prvi kvartil niti glede na odzivni čas začetnega komentarja), imajo namreč v povprečju 5,8 nadaljevalnega odgovora, kar je skoraj trikrat toliko, kot je število nadaljevalnih odgovorov pri tistih nitih komentarjev (2,0), ki prvi odgovor dobijo šele štiri ure in pol ali pozneje po oddaji začetnega komentarja (zadnji kvartil niti glede na odzivni čas začetnega komentarja).

DND-profil komentatorjev

V nadaljevanju bomo obravnavali še medsebojno povezanost komentatorjev in s tem preverjali, če morda že razmeroma enostavne analize nakazujejo na usklajeno delovanje. Osnova za izračun medsebojnih povezav komentatorjev bo oddajanje začetnih komentarjev oziroma nadaljevalnih odgovorov pri skupnih FB-objavah. Za dva komentatorja, ki komentirata isto objavo, namreč lahko z večjo verjetnostjo domnevamo, da sta povezana, še posebej, če bi komentarje oddajala hkrati. Enota analize bodo torej komentatorji, povezava med njimi pa bo odražala oddajanje komentarjev pri skupnih objavah.

Pri analizi povezanosti se bomo omejili na LGBT-tematiko. Glavni razlog za to je, da imamo – pri sicer podobnem obsegu okoli 5.000 komentarjev – bistveno več objav kot pa pri beguncih (93 proti 30). Ker je objava eden osrednjih objektov analize, je primerno imeti njihovo čim večje število. V tem okviru bomo zato obravnavali zgolj 1.988 komentatorjev, ki so oddajali komentarje pri analiziranih LGBT-objavah. Število 93 objav s področja LGBT se je sicer naknadno zmanjšalo na 85 objav, ker so anotatorji ocenili, da določena objava v resnici ni bila s področja LGBT, kamor jo je pred tem uvrstil avtomatski algoritem.

Pred analizo povezanosti smo najprej vsakemu komentatorju pripisali njegovo značilno vrsto DND, in sicer na osnovi predhodno identificiranih prevladujočih (modalnih) anotacij njihovih komentarjev. Za vsak posamezni komentar smo torej opredelili njegovo najpogostejšo (modalno) anotacijo, nato pa smo izračunali strukturo modalnih DND-kategorij vseh njegovih komentarjev. To lahko imenujemo tudi DND-profil določenega komentatorja.

V naslednjem koraku smo vseh 1.998 komentatorjev s pomočjo razvrščanja v skupine (angl. »K-means clustering«) na osnovi njihovega DND-profila razvrstili v tri segmente:

- V prvem segmentu DND (A) je 496 (25 %) vseh komentatorjev. Zanje je značilen prevladujoč odstotek anotacij »Ostalo«, saj v povprečju 56 % njihovih komentarjev sodi v »Ostalo – žalitev«. Gre torej za komentatorje, za katere je značilen DND, ki sicer nima ozadja, usmerjenega proti zaščitenim skupinam, ampak gre za negativno usmerjenost proti ostalim osebam in skupinam.
- V drugem segmentu DND (B) je 973 (49 %) komentatorjev, za katere so značilni komentatorji, pri katerih prevladujejo komentarji z oznako »Ni sporni govor«. Navedena kategorija v povprečju obsega kar 84 % vseh njihovih komentarjev. Gre torej za »spodobne« komentatorje z govorom, ki ne sodi v DND.
- V tretjem segmentu DND (C) je 529 (26 %) komentatorjev. Zanje je značilna kategorija »Ozadje«, saj v povprečju kar 64 % njihovih komentarjev sodi v kategorijo »Ozadje – žalitev«. V tem primeru gre torej za komentatorje, za katere je značilen govor, ki je usmerjen proti zaščitenim skupinam; v ekstremnem primeru in ob izpolnjevanju drugih pogojev kaznivosti se to lahko kategorizira tudi kot potencialni kazniv sovražni govor.

Povzamemo lahko, da tako kot okoli polovica vseh komentarjev s področja LGBT sodi v določeno vrsto DND, tako tudi okoli polovica komentatorjev – glede na svoj DND-profil – sodi v segment DND-komentatorjev, katerih govor sodi pretežno v DND. Dejstvo, da le pri 49 % komentatorjev od skupno 1.998 prevladujejo komentarji, ki niso sporni oziroma ne sodijo v DND, je seveda neugodno in zaskrbljujoče. Hkrati pa je to po svoje tudi presenetljivo, saj DND-komentarji torej niso domena peščice nadpovprečno aktivnih DND-komentatorjev, ampak se podobna DND-struktura kot med komentarji razmeroma enakomerno preslikuje tudi v značilnosti komentatorjev.

Analiza omrežne povezanosti na osnovi skupnih objav

Komentatorji v splošnem niso izraziteje povezani. Med 1.998 komentatorji, ki so pri tematiki LGBT oddali vsaj en komentar, je namreč imelo le 271 (14 %) komentatorjev s katerim izmed drugih komentatorjev vsaj dve skupni objavi, samo 35 (2 %) komentatorjev pa je imelo z drugimi komentatorji vsaj tri skupne objave.

Omrežje je torej razmeroma redko in nepovezano. To je pravzaprav tudi pričakovano, saj govorimo o javnem komentiranju objav, pri katerem sodelujejo spletni obiskovalci, ki se med seboj večinoma ne poznajo. Dodati velja, da v omrežju niso bile upoštevane zanke, ki bi pomenile, da je komentator pri isti objavi oddal dva komentarja ali več.

Pri nadaljnji analizi se bomo osredotočili na 35 najbolj povezanih komentatorjev, ki imajo z drugimi komentatorji na osnovi skupnega pojavljanja pri isti objavi vsaj tri povezave. Na Sliki 3 je – s pomočjo orodja Pajek[5] – prikazanih 44 povezav med 35 komentatorji, ki so hkrati komentirali vsaj tri skupne FB-objave. Debelina črte odraža jakost povezave (število skupnih objav). Tokrat je v segmentu A, kjer prevladuje »Ostalo«, skupno 9 (26 %) komentatorjev. V segmentu B, za katerega je značilna kategorija »Ni DND«, je 11 (32 %) komentatorjev, v segmentu C, kjer prevladuje »Ozadje«, pa je 14 (41 %) komentatorjev. Očitno je med bolj povezanimi komentatorji – glede na siceršnji DND-profil komentatorjev – bistveno več komentatorjev z izrazito negativnim DND-profilom (segmenta A in C). Pri tem posebej izstopajo komentatorji segmenta C, kjer prevladuje »Ozadje« (C), torej komentatorji, ki so usmerjeni proti zaščitenim skupinam. V smislu same strukture omrežja pa – razen prevladujoče vloge DND-komentatorjev (68 %) – ni opaziti izrazitejšega vzorca (npr. zelo izrazita podomrežja katerega od segmentov). Tudi komentator 456 (zaporedne številke komentatorjev so določene slučajno), ki je v središču omrežja z 10 povezavami, sodi v skupino (A), ki ni usmerjena proti zaščitenim skupinam, ampak pretežno izraža žalitve proti ostalim osebam (npr. udeležencem v razpravi).

Slika 2: OMREŽJE 35 KOMENTATORJEV, KI SO MED SEBOJ POVEZANI Z VSAJ TREMI SKUPNIMI OBJAVAMI

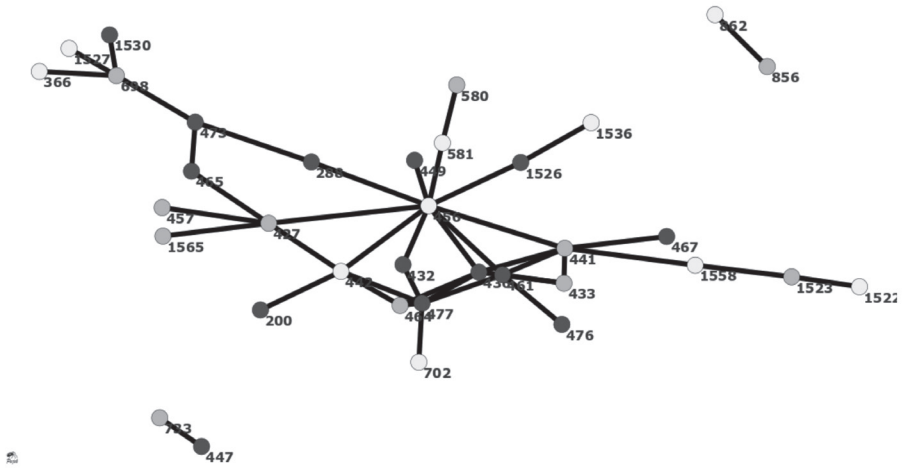

Vir: lastni prikaz.

[5] *Več o orodju Pajek je dostopno na: http://mrvar.fdv.uni-lj.si/pajek/.*

Zgoraj identificirane komentatorje, ki so med seboj bolj povezani, smo dodatno analizirali glede na razpoložljive indikatorje, ki so jih uporabili Mihaylov in drugi (2018), in sicer: število komentarjev na aktivni dan komentiranja, število komentarjev na objavo ter časovno razdaljo med oddajo začetnega komentarja in FB-objavo. Analiza ne pokaže izrazitih skupin, kar delno lahko pojasnimo tudi z dejstvom, da največje število komentarjev na aktivni dan pri nobenem komentatorju ne preseže 17. Komentator z DND-profilom, ki ima največ komentarjev, pa je v celotno bazo LGBT (4.571 komentarjev) skupno prispeval le 39 komentarjev. Vse navedeno nakazuje, da bi težko govorili o usklajenem delovanju komentatorjev. Seveda pa je to še vedno mogoče, če bi komentatorji uporabljali zelo napredno in prikrito strategijo (npr. več uporabniških imen, visoko usklajeno delovanje ipd.).

Sklep

Santana (2015: 103–104) izpostavlja, da novo obdobje participatornega novinarstva narekuje temeljito transformacijo načinov, s katerimi se občinstvo izraža. Izražanje mnenj ni več omejeno na tradicionalne kanale, kot so denimo pisma bralcev ali osebna komunikacija na javnih mestih, ampak se je med drugim preselilo v komentiranje na spletnih straneh medijev, v zadnjem obdobju predvsem na straneh družbenih omrežij. Vse to pa povečuje tudi možnosti za t. i. temno participacijo. V članku smo najprej pregledali nekatera ozadja, nato pa smo za operativne potrebe raziskovanja opredelili koncept družbeno nesprejemljivega diskurza (DND), pri katerem gre za negativno komunikacijo, ki je potencialno sporna oziroma nesprejemljiva na ravni družbe ali njenih delov (npr. vulgarizacija komuniciranja, oteževanje sporazumevanja, spodbujanje nasilja). V ekstremnih primerih se zato v tako komunikacijo tudi posega bodisi prek pravosodnega sistema (npr. kaznivi sovražni govor) bodisi prek intervencij upravljalcev odgovarjajočega spletnega mesta (npr. moderiranje). Razmejitve se seveda razlikujejo in so predmet številnih razprav (pravnih, sociooloških, komunikoloških ipd.), v raziskavi pa smo se odločili za specifične kriterije, ki v DND vključujejo razmeroma širok nabor negativne komunikacije.

V empiričnem delu smo obseg in značilnosti DND analizirali na podatkih projekta FRENK, ki je v prvem koraku za obdobje 2010–2017 zajel vse komentarje, ki so obstajali oktobra 2017 na treh najbolj obiskanih FB-straneh novičarskih portalov v Sloveniji (24ur.com, Siol.net, Nova24TV.si). Analizo smo v drugem koraku omejili na dve področji, begunci in LGBT, ki sta zaradi polarizacije stališč posebej primerni za obravnavo DND. V tretjem koraku je bilo v podrobno analizo vključenih okoli pet tisoč komentarjev za vsako od izbranih področij. Posebej usposobljeni anotatorji so komentarje iz tretjega koraka kodirali glede na vrsto in tarčo DND.

Rezultati kažejo, da je bila okoli polovica vseh komentarjev, ki se pojavljajo pri obravnavnih dveh vsebinah, opredeljena kot DND; nekoliko večji delež je pri beguncih (58 %) kot pri LGBT (46 %). Pri vrsti DND po pogostnosti izstopajo predvsem žalitve; tako proti zaščitenim skupinam (kar lahko pomeni tudi potencialni kaznivi sovražni govor) kot proti drugim osebam in skupinam. Tudi sicer rezultati kažejo intenzivnejšo komentatorsko razpravo o begunski krizi kot o LGBT-objavah, kar pojasnjujemo predvsem z ekstremnostjo begunske krize. Med temama sicer ni bistvenih razlik glede na vrsto DND, le pri neposredni usmerjenosti proti zaščitenim skupinam je pri komentarjih s tematiko beguncev delež DND večji kot pri LGBT.

Pri strukturi komentarjev in komentatorjev (npr. povprečno število komentarjev in komentatorjev v niti razprave) ter pri deležu in vrsti DND ni večjih razlik med tremi portali, saj so komentarji na Nova24TV.si vsebovali eno od oblik DND v 57 % primerov, na 24ur.com v 56 % in nekoliko manj, 47 %, na Siol.net. Pri tematiki beguncev sicer na Nova24TV.si nekoliko izstopa visok delež žalitev, usmerjenih proti novinarjem ali mediju in drugim komentatorjem (38 % vseh žalitev).

Izrazitejše razlike med portali pa obstajajo v deležu samih objav, ki so jih uredniki – poleg objave na samem portalu – objavili na odgovarjajoči strani FB, kjer so te objave nato generirale komentarje, ki sodijo v DND. Pri tem z večino vseh objav izstopa Nova24TV.si.

Analiza časovne dimenzije komentiranja je pokazala, da je bila glavnina zadnjih komentarjev dodana znotraj 30 ur po objavi prispevkov na FB, pri čemer zgodnji začetni komentarji pomembno vplivajo na obseg nadaljnjega komentiranja.

Razmeroma visok delež DND lahko kaže na specifično percepcijo (ne) prevzemanja odgovornosti za izjave v javni komunikaciji, kar je tudi ena od ključnih ugotovitev naše raziskave, v katero bi se veljalo v prihodnje poglobiti tudi kvalitativno. Wahl-Jorgensen (2019: 13) izpostavlja, da – čeprav so lahko negativne emocije, kot je jeza, včasih produktivne – je jasno, da ima diskurzivna klima, v kateri prevladujejo negativne emocije, artikulirane z namernim izključevanjem, resne posledice za politično participacijo, saj prispevajo k ciničnemu odnosu do političnega angažiranja. Javno izražanje negativnih in razdiralnih emocij lahko tako po njenem mnenju spodkoplje širše oblike javnega razpravljanja, čeprav utrjuje vezi znotraj posamezne skupnosti. Ben-David in Matamoros-Fernandez (2016) sta na primeru FB celo pokazala, da je pri družbenih medijih širjenje sovraštva pogosto povezano s tehnološkimi zmožnostmi in politikami teh platform. Döveling in drugi (2018) zato menijo, da imajo vpogledi v kompleksen spekter mediatiziranih emocij vedno večjo težo, saj pogosto sovpadajo s političnimi kampanjami, naravnimi nesrečami itd., zato je »digitalne afektivne kulture«, ki se nenehno spreminjajo in razvijajo, priporočljivo preučevati longitudinalno.

Kljub visokim deležem DND nismo potrdili indicev za obstoj organiziranih kampanj. Podrobna analizira 1.998 komentatorjev s področja LGBT je namreč pokazala, da je zelo malo komentatorjev, ki bi izstopali po intenzivnosti in povezanosti z drugimi komentatorji. V tem okviru velja izpostaviti, da je delež DND-komentatorjev med vsemi komentatorji (polovica) praktično enak deležu DND-komentarjev med vsemi komentarji (polovica). DND-komentarjev torej ne generirajo aktivisti, ampak enostavno prevladujejo pri polovici komentatorske populacije.

Vse navedeno se seveda nanaša zgolj na FB-komentarje s tematiko LGBT in beguncev, ki so se v opazovanem obdobju (2010–2017) pojavljali na obravnavanih treh portalih. Ker pa gre za slovenske portale, ki se uvrščajo med najbolj obiskane, in ker smo v obravnavano obdobje vključili vse zajete objave s področja LGBT ter vse najvišje rangirane (glede na izdelane klasifikatorje) objave za tematiko beguncev, navedeni deleži DND veliko povedo o naravi komunikacije na slovenskih družbenih omrežjih.

Na tej točki se lahko pojavi vprašanje glede razlik, ki bi nastale, če bi raziskavo ponovili še na drugih vsebinskih tematikah, na drugih spletnih mestih v Sloveniji ali v primerljivih državah; vse to bi seveda omogočilo bistveno bolj poglobljeno vsebinsko interpretacijo.

Glede ostalih omejitev velja posebej izpostaviti vprašanje kriterijev DND. Pri tem je treba jasno ločiti vprašanje operativnih kriterijev, ki se v določenem kontekstu dejansko uporabljajo – npr. tožilski kriteriji potencialno kaznivega sovražnega govora ali FB-kriteriji za odstranjevanje komentarjev –, od kriterijev, ki se uporabljajo v določenem raziskovalnem procesu. V pričujoči raziskavi so bili kriteriji razmeroma strogi. Ob tem pa je treba jasno izpostaviti percepcijo tovrstne (DND) komunikacije s strani javnosti. Vehovar in drugi (2012) so namreč na osnovi anketne raziskave, v okviru katere so respondenti ocenjevali štiri tipične primere negativne spletne komunikacije (sovražni govor, žalitve, grožnje, nespodobnosti), pokazali, da obstaja zgolj nekaj odstotkov splošne javnosti, ki je tovrstno komuniciranje sploh ne moti. Še izraziteje je navedeno potrdila ponovitev te raziskave v letu 2019 (SJM, 2019). Videti je torej, da so strožji kriteriji pri omejevanju DND-komunikacije v interesu splošne javnosti. Vsekakor pa ostaja identifikacija oziroma razmejitev DND eden večjih izzivov raziskovanja na tem področju tudi v prihodnje.

Nadaljnji dve omejitvi – in s tem izziva za prihodnje raziskovanje – se nanašata na specifično naravo komentarjev na FB-straneh portalov. Postavlja se namreč vprašanje, ali podobne značilnosti veljajo tudi za komentarje na krovnih spletnih straneh portalov. Je tam delež DND večji ali manjši? Še pomembnejše je vprašanje sprememb po letu 2017, saj je Evropska komisija s FB (in drugimi korporacijami) sklenila kodeks o omejevanju sovražnega govora, ki je glede odstranjevanja komentarjev na FB prinesel zelo velike spremembe (Spletno oko, 2019).

LITERATURA

Bajt, Veronika (2018): Online hate speech and the »refugee crisis« in Slovenia. V: ŽAGAR, Igor Ž. (ur.), et al. The disaster of European refugee policy: perspectives from the »Balkan route«. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 133–155.

Ben-David, Anat in Ariadna Matamoros-Fernandez (2016): Hate Speech and Covert Discrimination on Social Media: Monitoring the Facebook Pages of Extreme-Right Political Parties in Spain. International Journal of Communication 10: 1167–1193.

Döveling, Katrin, Anu A. Harju in Denise Sommer (2018): From mediatized emotion to digital affect cultures: New technologies and global flows of emotion. Social media + society 1–11.

Eldridge, Scott A., Kristy Hess, Edson C. Tandoc Jr. & Oscar Westlund (2019): Navigating the Scholarly Terrain: Introducing the Digital Journalism Studies Compass. Digital Journalism 7 (3): 386–403.

Figenschou, Tine Ustad and Karoline Andrea Ihlebaek (2019): Challenging Journalistic Authority: Media criticism in far-right alternative media. Journalism Studies 20 (9): 1221–1237.

Hille, S. in Bakker P. (2014): Engaging the Social News User. Journalism practice, 8 (5): 563–572.

Hipfl, Brigitte (2018): Affect in Media and Communication Studies: Potentials and Assemblages. Media and Communication 6 (3): 5–14.

Jontes, Dejan (2017): Med distanciranostjo in angažiranostjo: protislovja poročanja o »begunski krizi« v dnevnem tisku. Dve domovini: razprave o izseljenstvu 45: 185–200.

Kapidzic, Sanja, Christoph Neuberger, Stefan Stiglitz and Milad Mirbabaie (2019): Interaction and influence on Twitter. Digital Journalism 7 (2): 251–272.

Kuhar, Roman in Alenka Švab (2019): Nasilje nad lezbijkami in geji v Sloveniji: primerjava podatkov iz raziskav 2003–2004 in 2014–2015. Časopis za kritiko znanosti 47 (275): 11–29.

Ljubešić, Nikola, Darja Fišer and Tomaž Erjavec (2019): The FRENK datasets of socially unacceptable discourse in Slovene and English. Dostopno prek https://arxiv.org/abs/1906.02045.pdf, 20. 4. 2020

Luthar, Breda (2017): Begunci in »Odmevi«: epistemologija konvencij. Dve domovini: razprave o izseljenstvu 45: 153–168.

Lünenborg, Margreth in Tanja Maier (2018): The Turn to Affect and Emotion in Media Studies. Media and Communication 6 (3): 1–4.

Massanari, Adrienne (2015): #Gamergate and The Fappening: How Reddit's algorithm, governance, and culture support toxic technocultures. New Media &Society 19 (3): 329–346.

Mihaylov, T., T. Mihaylova, P. Nakov, L. Màrquez, G. D. Georgiev & I. K. Koychev, (2018): The dark side of news community forums: opinion manipulation trolls. Internet Research, 28 (5): 1292–1312.

Milosavljevič, Marko (2012): Regulacija in percepcija sovražnega govora: analiza dokumentov in odnosa urednikov spletnih portalov. Teorija in praksa 49 (1): 112–130.

Moor, P.J., A. Heuvelman, R. Verleur (2010): Flaming on Youtube. Computers in Human Behavior, 26: 1536–1546.

Murthy, Dhiraj and Sanjay Sharma (2019): Visualizing YouTube's comment space: online hostility as a networked phenomena. New media & society 21 (1): 191–213.

Newman, Nic, Richard Fletcher, Antonis Kalogeropoulos in Rasmus Kleis Nielsen (2019): Reuters Institute Digital News Report 2019. Dostopno prek http://www.digitalnewsreport.org/survey/2019/overview-key-findings-2019/, 20. 4. 2020.

Oblak Črnič, Tanja in Dejan Jontes (2017): (R)evolution of perspectives on interactivity: From a media-centered to a journalist-centered approach. Medijske študije 8 (15): 39–54.

Petrovčič, Andraž, Vasja Vehovar and Aleš Žiberna (2012): Posting, quoting, and replying: a comparison of methodological approaches to measure communication ties in web forums. Quality & Quantity 46 (3): 829–854.

Papacharissi, Zizi (2004): Democracy online: civility, politeness, and the democratic potential of online political discussion groups. New Media & Society 6 (2): 259–283.

Papacharissi, Zizi (2016): Affective publics and structures of storytelling: sentiments, events and mediality. Information, communication and society 19 (3): 307–324.

Quandt, Thorsten (2018): Dark participation. Media and communication 6 (4): 36–48.

Richardson, J. E., & J. Stanyer, (2011): Reader opinion in the digital age: Tabloid and broadsheet newspaper websites and the exercise of political voice. Journalism 12: 983–1003.

Santana, Arthur D. (2015): Incivility dominates online comments on immigration. Newspaper research journal 36 (1): 92–107.

Slavtcheva-Petkova, Vera (2016): Are newspapers' online discussion boards democratic tools or conspiracy theories' engines? A case study on an Eastern European »Media War«. Journalism & Mass Communication Quarterly 93 (4): 1115–1134.

Su, Leona Yi-Fan, Xenos, Michael A., Rose, Kathleen M., Wirz, Cristopher, Scheufele, Dietram A., and Brossard, Dominique (2018): Uncivil and personal? Comparing patterns of incivility in comments on the Facebook pages of news outlets. New media & society 20 (10): 3678–3699.

Teršek, Andraž (2008): Sovražni in napadalni govor – nazaj k doktrinarnim lekcijam vrhovnega sodišča ZDA. Pravna praksa 27 (4).

Valenzuela, Sebastián, Daniel Halpern, James E. Katz & Juan Pablo Miranda (2019): The Paradox of Participation Versus Misinformation: Social Media, Political Engagement, and the Spread of Misinformation. Digital Journalism DOI: 10.1080/21670811.2019.1623701

Vehovar, V., A. Motl, L. Mihelič, B. Berčič, A. Petrovčič (2012): Zaznava sovražnega govora na slovenskem spletu. Teorija in praksa, 49 (1): 171–189.

Vezovnik, Andreja (2018): Securitizing migration in Slovenia: a discourse analysis of the Slovenian refugee situation. Journal of immigrant & refugee studies: international, national, and regional theory, research, and practice 16 (1/2): 39–56.

Wahl-Jorgensen, Karin (2019): Emotions, Media and Politics. London: Polity.

Watanabe, H., M. Bouazizi in T. Ohtsuki (2018): Hate Speech on Twitter: A Pragmatic Approach to Collect Hateful and Offensive Speech Detection. IEEE Access 6, 13825–13835.

Westlund, Oscar and Mats Ekström (2018): News and Participation through and beyond Proprietary Platforms in an Age of Social Media. Media and communication 6 (4): 1–10.

VIRI

Council of Europe (1997). Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on »hate speech«. Dragoš, Srečo. Sovražni govor. Socialno delo 2007, 46 (3): 135–144.

MOSS (Merjenje obiskanosti spletnih strani), 2019. Dostopno prek https://www.moss-soz.si/rezultati/, 20. 4. 2020.

Slovensko javno mnenje 2019.

Spletno oko. (2019). Boljša odzivnost družbenih omrežij, zaostaja Twitter. Dostopno prek https://www.spletno-oko.si/novice/boljsa-odzivnost-druzbenih-omrezij-zaostaja-twitter, 20. 4. 2020.

*Nina KOLENC, Frane ERČULJ, Samo PAVLIN**

IZZIVI RAZVOJA KOMPETENC GLEDE NA RAZLIKE V DELOVNEM OKOLJU: PRIMER KOŠARKARSKEGA TRENERJA**[1]

Povzetek. *V članku se ukvarjamo s problematiko vpliva različnih delovnih okolij na izvajanje nalog in razvoj kompetenc. Pristop gradimo na primeru športnega trenerstva, pri čemer se osredotočimo na iskanje podobnosti in razlik med košarkarskim trenerjem za vse in košarkarskim trenerjem v vrhunskem športu. Empirični del članka temelji na pridobivanju in preverjanju informacij v fokusnih skupinah in delavnicah s strokovnjaki in praktikanti različnih kariernih stopenj in različnih segmentov trga dela košarkarskega trenerja. Na tej podlagi smo oblikovali različne kompetenčne modele košarkarskih trenerjev in ugotavljali, kaj vpliva na dinamiko med njimi. Na ta način smo predstavili izviren metodološki pristop na področju razvoja kompetenc, ki bo še posebej zanimiv za proučevalce razvoja človeških virov, sociologije dela in profesionalnih skupin.*

Ključni pojmi: *poklicna profesionalizacija, razvoj človeških virov, kompetence, izobraževanje, šport, košarka*

Uvod

Razumevanje odnosa med organizacijskimi in sektorskimi specifikami ter pričakovanim znanjem in kompetencami je že desetletja velik strokovni in znanstveni izziv na področju upravljanja in razvoja človeških virov, sociologije dela in profesionalnih skupin. V tem prispevku bomo dialektični odnos med delom in razvojem kompetenc obravnavali na primeru športnega in še posebej košarkarskega trenerja. To pomeni odmik od običajnih praks proučevanja discipline človeških virov, ki na športno področje posegajo le redko. Proučevanje razvoja človeških virov na področju športnega trenerstva pogosto izhaja iz dinamike med bolj in manj formaliziranimi

* *Mag. Nina Kolenc, profesorica športne vzgoje, Osnovna šola borcev za severno mejo, Maribor, Slovenija; Dr. Frane Erčulj, redni profesor, Fakulteta za šport, Univerza v Ljubljani, Slovenija; Dr. Samo Pavlin, redni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.*

** *Izvirni znanstveni članek.*

[1] *Članek temelji na magistrskem delu: Kolenc, Nina. Oblikovanje kompetenčnega profila košarkarskega trenerja v Sloveniji. Ljubljana, 2015.*

učnimi procesi. V tem kontekstu Piggott (2012) in tudi Sawiuk ter drugi (2016) opozarjajo, da imajo bolj formalizirani sistemi izobraževanja v celotnem učnem procesu športnega trenerja omejeno vlogo. Avtorji ugotavljajo, da usposabljanja, ki jih urejajo toga formalna pravila, pogosto niso najbolj primerna za prenos tihega znanja. Pri tem se povedano nanaša na odnos med različnimi formaliziranimi oblikami usposabljanj in učenjem ob delu.

Nadalje, o dopolnjevanju formaliziranih oblik učenja s skupnostmi praks športnih trenerjev posebej govorita Stoszkowski in Collins (2014). Pri tem, podobno kot prej omenjeni avtorji, opozarjata, da trenerji pogosto ugotavljajo, da formalni sistemi izobraževanja ne dosegajo v zadostni meri svojih ciljev in razvoja pričakovanih kompetenc. Vrzel zapolnjujejo neformalni in aformalni procesi učenja, izbira slednjih pa je (pre)pogosto prepuščena posamezniku. Avtorja sklepata, da bi se stroka morala poglobljeno ukvarjati s proučevanjem skupnosti praks kot temeljnih celic situacijskega učenja, ki teoretično znanje naredijo uporabno tako, da uskladijo skupnost, prakso, pomen in razvoj identitete, o čemer natančneje pišejo avtorji s področja situacijskega učenja (Wenger et al., 2002). Paradoksalno pa avtorja v procesu krepitve kvalitete neformalnih izobraževanj vidita formalno izobraževanje kot ključno. Pri tem se uspeh pogosto odraža v dopolnjevanju različnih oblik formaliziranega učenja z lastnimi izkušnjami (Koh et al., 2011). Raznoterost učnih izkušenj je torej temelj, na podlagi katerega športni trenerji razumejo in interpretirajo telesne gibe športnikov, njihovo medsebojno usklajevanje, kompetence ter zadolžitve.

Poraja se torej vprašanje, kakšne prvine in procesi so potrebni za celostno usposabljanje oziroma razvoj športnih trenerjev. Nanj med mnogimi poskušajo odgovarjati Jakobs in drugi (2016). Avtorji ugotavljajo potrebo po (samo)refleksiji participatorne akcije oziroma, kar sta v teoriji organizacijskega ustvarjanja znanja in procesih socializacije in internalizacije že pred časom opisala japonska avtorja Nonaka in Takeuchi (1995). Jakobs in drugi (2016) problematizirajo odnos transformacije osebnosti bodočih trenerjev skladno z etično substanco, prakso in seveda lastnimi idejami o tem, kakšen naj bi bil dober trener. Slednje je seveda odraz subjektivne percepcije svojih izkušenj, na katere pa lahko pomembno vpliva izobraževalni proces s procesom kritične refleksije. Kot trdi Cushion (2018), sta refleksija in »refleksivna praksa« temeljna elementa trenerstva in usposabljanja trenerjev. Kontinuirana sposobnost kritične refleksije svojega okolja in lastnega dela je sicer ključen mehanizem modernih družbenih sistemov (Giddens, 1990). V tem kontekstu Kos in Pavlin (2017: 808) opozarjata, da

> *... refleksivnost metodološko zahteva ciklično permanentno (sociološko) analizo. Še več, potrebna je tudi analiza analize ... Refleksivnost je individualna, lahko tudi zelo intimna praksa, obenem pa je*

institucionalizirana, tj. vgrajena v temeljne principe delovanja modernih družb.

Pri tem področje športnega trenerstva ni izjema.

Če torej želimo začrtati celostni model razvoja kompetenc športnega trenerja, se velja najprej vprašati, kakšne kompetence delo od trenerja zahteva in kako so te kompetence pogojene z izvajanjem delovnih nalog in specifičnim organizacijskim okoljem. Pri tem uvod v razpravo ter interpretativni okvir naše diskusije predstavljata karakteristike globalnega razvoja športnega trenerstva. Dinamiko razvoja na področju zagotovo določajo pričakovanja po visoki *specializiranosti* trenerjev glede na različne skupine vadečih. Povedano pomeni odmik od celostnega pristopa usposabljanja trenerjev začetnikov za različne skupine vadečih (Petry et al., 2005; Cronin in Armour, 2015). Ob tem je treba poudariti, da so med športom v vsakdanjem življenju in profesionalnim športom pomembne razlike. Še posebno v profesionalnem športu sta pridobivanje in selekcija trenerjev povezana z visoko stopnjo tekmovalnosti. Zato sklepamo, da so med kompetenčnimi profili – glede na segment dela – pomembne razlike, kar (lahko) izvajanje delovnih nalog postavlja v povsem drugačne kontekste.

Proučevanje razvoja kompetenc športnih trenerjev je tako velik metodološki izziv, ki se ga »pristojne« institucije na tem področju lotevajo na zelo različne načine. Zato se nabori in opisi kompetenc med seboj tudi precej razlikujejo. Smernice Mednarodnega sveta za izobraževanje trenerjev[2] (ICCE 2010: 6) na primer poleg profesionalnih kompetenc poudarjajo pomen lastnih športih izkušenj, razvoj posebnih znanj glede na posamezne skupine vadečih, spoštovanje pravic, dostojanstva in vrednot posameznega športnika in podobno. Mednarodna trenerska organizacija z Mednarodnim športnim trenerskim ogrodjem[3] (ISCF, 2012: 28) profesionalne kompetence (npr. tehnika, taktika, oprema ...) postavlja v razmerje do razvoja in motivacije športnika, športne znanosti, generičnih spretnostih, kot so verbalna in neverbalna govorica, medosebno in medkulturno znanje, metodologija treniranja in še bi lahko naštevali. V nadaljevanju članka ne bomo poglabljali razprave s pregledom obstoječih nacionalnih in nadnacionanih kompetenčnih modelov na področju športnega in košarkarskega trenerstva, temveč se bomo po krajšem preglednem opisu poklica in kompetenc košarkarskega trenerja poglobili v študijo izbranega primera: zanimalo nas bo, kakšne so sorodnosti in razlike delovnih nalog in kompetenc za trenerje košarke glede na segment dela in različne skupine vadečih v Sloveniji.

[2] *Angl. International Council of Coach Education (ICCE).*

[3] *Angl. International Sports Coaching Framework (ISCF).*

Delo in poklic športnega trenerja

Opis športnega trenerja v tem članku gradimo na kompetenčnem pristopu, tako kot sta ga opisala Spencer in Spencer (1993: 9–10) v smislu prepletanja znanja, spretnosti, motivov in osebnostnih lastnosti, ki vplivajo na to, kako se bo posameznik obnašal v določeni socialni situaciji. Avtorja ugotavljata, da je kompetentnost odvisna od naslednjih treh dejavnikov: delovne situacije, posameznika in organizacije. Kompetence športnih in košarkarskih trenerjev umestimo, primerjamo in opisujemo na podoben način kot kompetence večine ostalih poklicnih skupin. Za večino ekip v športu je – podobno kot za time v podjetjih – značilno, da so sestavljeni iz ciljnega usmerjenja nalog delujočih članov tima, vodenje tima, procesa medsebojne izmenjave izkušenj in znanj, pri čemer pa so za razliko od klasičnih timov v podjetjih specifični zaradi konstantne velikosti članov tima, natančno določenih pravil aktivnosti delovanja v športu ter javno znanih in izjemno natančnih rezultatov svojega dela (Chelladurai, 2001: 50).

Petry in drugi (2005) opredeljujejo štiri glavna področja aktivnosti športnih trenerjev, in sicer: *pripraviti športnika na tekmovanje* (s procesi načrtovanja, organizacije, z vodenjem in evalviranjem primernega programa in procesa treningov), *organizacija tekmovanja* (načrtovati, organizirati, voditi in evalvirati primerne dogodke, turnirje, programe in tekmovanja), *menedžirati* (voditi, usmerjati ali nadzorovati ljudi, povezane s športom) ter *izobraževati* (učiti, inštruirati ali biti mentor ljudem, povezanim s športom). Znotraj vsake od aktivnosti izvajajo (opravljajo) trenerji pripadajoče naloge *načrtovanja* (sposobnost sestaviti program po korakih tako, da dosežemo cilje vadbe, serije vadb, letne ali večletne programe), *organizacije* (sposobnost koordinirati in ukrepati tako, da bodo cilji doseženi na uspešen in učinkovit način), *vodenja in upravljanja* (sposobnost opravljanja in izvršitve načrtovanih in organiziranih nalog), *evalvacije* (sposobnost študirati, analizirati in odločati o uporabnosti, vrednosti, pomenu ali kakovosti drugih navedenih procesov) ter *raziskovanja in samorefleksije*. Tako kot pri nekaterih drugih profesijah je za dobro izvajanje trenerskega poklica potrebno združevati znanja z različnih področij.

Upravljanje procesa treniranja, torej temeljne enote delovnega procesa trenerja, poteka v treh fazah, ki so tesno povezane med seboj (Dežman, 2013: 103): analiza in načrtovanje, izvajanje vadbenega procesa in stalen nadzor ter nadzorovanje oziroma ugotavljanje učinkovitosti procesa treniranja. Izvajanje teh procesov je močno odvisno od prepletanja osebnosti trenerja in specifik treniranja (Pavlovič, 2006: 71–99), kar se odrazi v specifikah procesa treniranja, pripravi programov treningov, nadzoru trenažnega procesa, svetovanju in vsestranski skrbi za igralce, motiviranju za treninge in tekme, vodenju igralca in skupine (moštva, ekipe) ter analizi treningov

in tekem. Jošt in Vodičar (2014: 45) ob tem poudarjata tudi pomen vodstvenih, menedžerskih nalog, kot so stalno izgrajevanje, posodabljanje in razvijanje modela tekmovalne uspešnosti, diagnosticiranje stanja posameznih spremenljivk tekmovalnega modela uspešnosti, dolgoročno načrtovanje večletnih in letnih programov priprave športnikov, kratkoročno načrtovanje operativnega programa transformacijskega procesa in nastopov na tekmovanjih.

Pri kariernem uspehu igra pomembno vlogo zaposlitvena zgodovina, še posebej lastne izkušnje s športom. Gilbert in drugi (2006: 7) so opravili raziskavo o športnih in trenerskih izkušnjah uspešnih trenerjev in ugotovili, da so bili uspešni trenerji v povprečju več kot 10 let aktivni športniki, in sicer v več kot treh športih; na tekmovanjih niso bili nujno vodje svoje ekipe (npr. kapetani v športnem moštvu), vendar so bili v začetnih postavah svojih ekip; trenerji, ki delajo v vrhunskem športu, so se kot športniki oblikovali in specializirali v manj športih v primerjavi s tistimi trenerji, ki delajo v športu za vse. ISCF (2012: 22) navaja, da so kompetence trenerja začetnika vezane na osnovno znanje, ki ga usmerjajo bolj izkušeni trenerji, kompetence vrhunskih trenerjev pa zajemajo širok spekter znanj, opravljanje dela v raznovrstnih situacijah, sposobnost opravljanja celotne evalvacije rezultatov z upoštevanjem rezultatov in številnih kriterijev ter okolij, ki vodijo do celovite in inovativne rešitve.

V literaturi lahko zasledimo različne tipe trenerjev, ki pomembno postavljajo v kontekst izvajanje osnovnih delovnih nalog in razvoj kompetenc. Tako Krevsel (2002: 26–27) govori o štirih vrstah oziroma tipih trenerjev, ki jih poznamo v športni praksi, in sicer: *trener oddajnik* (tvega in samostojno odkriva rešitve ter svoja spoznanja prenaša na druge), *trener sprejemnik* (uporablja že znane, v praksi preverjene rešitve in ne tvega), *trener konservativec* (nasprotuje novostim in se nerad odloča zanje) in *trener ustvarjalec* (ustvarja v smeri šport-etika-vzgoja-karakter in se osredotoča na raziskovanje vrhunskosti ter vzgaja igralca olimpijskega profila). Avtor v nadaljevanju govori še o več podtipih trenerja, na primer trenerja ustvarjalca, ki ga vidi kot avtorja, soavtorja, navdihujočega dobrotnika in analitika. Filipovski (2001: 1) meni, da mora košarkarski trener za uspešno opravljanje dela s svojimi sodelavci, igralci, trenerji, pokrovitelji, mediji, starši, podjetniki, izvidniki opravljati hkrati več vlog, in sicer: vloge *»sociologa, psihologa, pedagoga, podjetnika, fiziologa, zdravnika, košarkarja, da bi bil lahko uspešen v svojem vsakdanjem delu«*. Kajtna in Tušak (2007: 183, 264) izpostavljata tudi pomen socialnih spretnosti (kompetenc) pri opravljanju trenerskega dela. V isti kontekst postavljata tudi pojme, kot so socialna moč, vplivanje in čustvena inteligenca, ki še posebej prihajajo do izraza pri vodenju skupin oziroma v ekipnih športih. V ZDA so opredelili 16 različnih skupin košarkarskih trenerjev, t. i. »drevesa trenerjev«, poimenovana po velikih

trenerskih imenih, kot so Bob Knight, Lute Olson, Rick Pitino ali Dean Smith, ki se med seboj razlikujejo po slogu vodenja v košarki, košarkarski filozofiji, etičnih vrednotah. Klubi tako izberejo trenerje na podlagi pripadnosti določeni skupini košarkarskih trenerjev, ki poseduje za delodajalce želen profil košarkarskega trenerja, na podlagi česar delodajalci vedo, kaj pričakovati od takšnega trenerskega kadra (Halgin, 2009).

Ugotovimo lahko torej, da poklic oziroma delo športnega trenerja, še posebej v ekipnih športih, zahteva široka znanja in kompetence s številnih področij. Pri tem imajo morda res največji pomen specialna znanja (v našem primeru košarkarska) s področja športnega treniranja. S tem mislimo predvsem na tehnično-taktično, telesno (kondicijsko) in psiho-socialno pripravo oziroma znanja, ki se v največji meri navezujejo na kratkoročno pripravo športnikov in ekip na tekmo (tekmovanje) in neposredno ali posredno vplivajo na njihovo uspešnost (rezultat). Pri trenerjih, ki se ukvarjajo s treniranjem mlajših športnikov (razvijajočih osebnosti), je morda pomen omenjenih specialnih znanj manjši, večji pa je pomen nekaterih drugih znanj, ki segajo npr. na pedagoško in vzgojno področje in imajo dolgoročno večji vpliv na razvoj in uspešnost športnikov. Pri trenerjih, ki delajo s športniki, ki niso prvenstveno usmerjeni v tekmovalno uspešnost (govorimo o množičnem športu ali športu za vse, ki sicer v košarki ni tako zelo poudarjen), pa prihajajo do izraza spet nekatera druga znanja in kompetence, ki segajo na področje organizacije in menedžmenta.

Raziskava o poklicu športnega trenerja v slovenskem kontekstu

Kontekst: področja dela košarkarskega trenerja

Razvoj poklica košarkarskega trenerja je neposredno povezan z razvojem košarke, ki je eden najbolj popularnih in donosnih športov na svetu in pri katerem že desetletja poteka globalna tekma s kakovostnimi košarkarji in košarkarskimi trenerji. *»Sčasoma postanejo meje med košarko, spektaklom in zabavo vse bolj zabrisane in v ospredje vse bolj vstopa uspešnost poslovanja kluba ter priložnost za dober zaslužek«* (Bassin, 1997: 10). Povedano predstavlja širši kontekst razvoja košarke v Sloveniji, ki ga karakterizirajo ločeni segmenti košarkarskega trga. Model košarke, ki ga uporablja Košarkarska zveza Slovenije (v nadaljevanju KZS), je razdeljen na tri segmente trga dela (Dežman et al., 2003; Erčulj in Doupona, 2005: 67):

a) *vrhunski šport* (košarka) se izvaja v Sloveniji v več kot 120 klubih oziroma društvih, ki se razlikujejo po velikosti, organiziranosti, finančnih zmožnostih in tekmovalni uspešnosti. V tem segmentu je osnovni cilj tekmovalnost oziroma stalnost in visoka konkurenčnost. V vrhunskem trenažnem procesu se posameznik ali skupina nenehoma spreminjata, saj želi doseči

vrhunski rezultat. Merilo uspešnosti klientov je npr. vrhunski rezultat, razmerje zmag itd. Olimpijski komite Slovenije (2014: 6) opredeli termina tekmovalni in vrhunski šport kot tista, ki »postajata vse bolj profesionalna, še posebej na področju absolutnih (članskih) kategorij«. Ta segment ima tri podskupine, in sicer i) bodoči športniki, ki so zelo zgodaj vključeni v posamezni šport in mu namenijo ogromno časa ter energije, ii) športniki tekmovalci, ki si želijo izboljšanja svojih sposobnosti in s tem rezultatov, ter iii) vrhunski športniki, ki so v vseh predhodnih fazah več let dosegali odličnost in na koncu prišli do najvišje mednarodne ravni. V tem segmentu je trener osredotočen na tehnično, taktično, psihično, kognitivno, socialno in osebno izgradnjo posameznika, ki bo tako lahko napredoval na tej in na naslednji ravni tekmovanja. Trener mora znati delati z otroki in poznati celosten pristop za trening in tekme;

b) *šport za vse*, med nosilce množične košarke spadajo osnovne šole, srednje šole, fakultete in rekreacijska društva. V tem segmentu se vadeči želijo udeleževati športnih aktivnosti, se samooblikovati, zabavati, razvijati svoje spretnosti in prakticirati zdrav življenjski slog. Njihov cilj je pridobitev temeljnih kompetenc za vseživljenjsko ukvarjanje s športom. Merilo uspešnosti predstavlja vztrajanje klientov v športu oziroma njihovo uživanje. V tem segmentu lahko identificiramo tri glavne starostne kategorije vadečih: otroci, stari do 12 let, ki so na začetku športne kariere, mladostniki, ki se osredinijo na rekreacijo, druženje in zabavo, ter odrasli, ki se udeležujejo rekreacijskih in zdravju koristnih aktivnostih. Šole sodelujejo pri razvoju mladih košarkarjev tudi v vrstah zasebnih košarkarskih šol, kot sta Šolska košarkarska liga in Košarkarska šola Petra Vilfana;

c) *šolska športna vzgoja in šolski šport*, ki delujeta pod nadzorom Ministrstva za šolstvo, kjer je košarka ena od športnih aktivnosti (panog), ki so zajete v učnih načrtih osnovnih in srednjih šol in je kot takšna sestavni del nacionalnega izobraževalnega programa. Tega segmenta v prispevku ne obravnavamo posebej.

S formalnega vidika v športu razlikujemo usposabljanje in izobraževanje strokovnih kadrov. Usposabljanje se izvaja v manjšem obsegu v obliki tečajev in je v pristojnosti panožnih zvez (v našem primeru košarkarske, ki je nosilka usposabljanja). V skladu z Zakonom o športu iz leta 2017[4] je Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport v letu 2018 izdalo Pravila o usposabljanju strokovnih delavcev v športu,[5] ki omogočajo pridobitev dveh stopenj usposobljenosti za strokovno delo v športu. Trener z nazivom strokovni delavec 1 lahko izvaja in spremlja proces športne vadbe, z nazivom

[4] *Dostopno prek http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO6853, 19. 11. 2019.*

[5] *Dostopno prek https://e-uprava.gov.si/.download/edemokracija/datotekaVsebina/341970?disposition=inline, 19. 11. 2019.*

strokovni delavec 2 pa ga lahko tudi načrtuje in organizira. Trener s prvo stopnjo usposobljenosti načeloma lahko trenira le mlajše starostne kategorije športnikov, z drugo stopnjo pa tudi članske.

Izobraževanje strokovnih kadrov v športu izvajajo pri nas akreditirane visokošolske inštitucije. Ko gre za trenerske kadre, se v Sloveniji izvajajo samo prvostopenjski študijski programi, in to na Fakulteti za šport Univerze v Ljubljani in na Pedagoški fakulteti v Mariboru. Po končanem šolanju kandidati pridobijo naziv diplomirani trener, ki jim omogoča strokovno izvajanje, spremljanje, načrtovanje in organiziranje procesa vadbe, in to na vseh stopnjah tekmovanj in v vseh starostnih kategorijah.

Določitev potrebne ravni usposobljenosti ali izobraženosti strokovnih kadrov v športu je pri nas prepuščena civilni sferi in ni zakonsko regulirana (tako kot npr. pri poučevanju športa v okviru šolskega sistema). Vsaka športna panoga tako samo določa pogoje, po katerih bo podelila licenco za opravljanje trenerskega dela. V košarki je za to pristojna Košarkarska zveza Slovenije, znotraj nje pa Združenje košarkarskih trenerjev Slovenije (ZKTS), ki potrebno raven usposobljenosti (izobraženosti) za opravljanje trenerskega dela v različnih starostnih kategorijah in ravneh tekmovanj določa s Pravilnikom o licenciranju trenerjev za vodenje košarkarskih ekip v Sloveniji.[6] Osnova za pridobitev licence (Združenje košarkarskih trenerjev Slovenije podeljuje licence A, B in C) so prej omenjeni strokovni nazivi, hkrati pa tudi trenerske in igralske izkušnje. Licenca A trenerju omogoča treniranje članskih ekip in funkcijo vodje mlajših starostnih kategorij v klubu, ostali dve pa omogočata vodenje ekip v različnih mlajših starostnih kategorijah. Osnova za pridobitev licence je ustrezen strokovni naziv, ki ga kandidat pridobi bodisi z usposabljanjem bodisi z izobraževanjem.

Rezultati

Metodološki pristop

Empirični del članka je temeljil na štirih glavnih fazah v obdobju med letoma 2012 in 2017 v Republiki Sloveniji. *Prva faza* je vključevala pregled sekundarnih virov. Pri tem je bila posebna pozornost namenjena pregledu različnih kompetenčnih modelov košarkarskega trenerja, ki bi se lahko pokazale glede na karierno stopnico trenerja ter segment trga dela. Izhodiščni model za proučevanje kompetenčnega profila košarkarskega trenerja v Sloveniji je bil oblikovan s pomočjo evropskih kompetenc in kvalifikacije trenerjev, ki ga je leta 2007 izdal Svet trenerjev Evrope in vključuje

[6] *Dostopno prek http://www.kosarkarski-trenerji.com/ftp/Licencni%20pravilnik%202017%20-%20spremembe%2010.10.2017.pdf, 19. 11. 2019.*

segment trga dela trenerja, in sicer šport za vse (otroci, mladostniki in odrasli) in vrhunski šport (bodoči športniki, tekmovalni športniki in visoko tekmovalni športniki) (ISCF 2012: 17–20). Ta faza je vključevala tudi oblikovanje vprašalnika, izhodiščnega evalvacijskega modela in selekcijo udeležencev za naslednje faze. *Druga faza* je temeljila na izvedbi dveh za fokusnih skupini, v katerih je sodelovalo skupaj 13 strokovnjakov in praktikantov različnih kariernih stopenj in različnih segmentov trga dela košarkarskega trenerja. Na tej podlagi smo oblikovali izhodiščne kompetenčne modele košarkarskih trenerjev. *V tretji fazi* smo te modele nato izpopolnili v treh prostorsko in časovno ločenih delavnicah s skupaj 12 eksperti s področja košarke in analizirali rezultate, pri čemer je bila prva delavnica bolj eksploratorne narave, druga konfirmatorne, pri tretji pa smo smo se osredotočili na sintezo. Intervjuvanci v raziskavi so bili večinoma košarkarski trenerji začetniki in vrhunski košarkarski trenerji, eksperti s področja košarke za vse in vrhunskega športa različnih starostnih kategorij in spola. V *četrti fazi* smo na podlagi lastne ekspertne analize izdelali sintezo prejšnjih korakov in kompetenčne modele natančneje izostrili.

Izhodiščni nabor nalog košarkarskega trenerja in njihova kontekstualizacija

V prvem koraku smo opredelili nabor nalog košarkarskega trenerja *ne* glede na segment trga, na katerem dela. Dobili smo dve skupini nalog, ki jih lahko razdelimo na:

- *ožje področje realizacije treninga*: načrtovanje, izvedba, nadzor, organizacija, usklajevanje, reševanje problemov, evalvacija, kontrola in poročanje, menedžiranje in asistenca,
- *širše delovno področje*: selekcioniranje, vzgoja, svetovanje, zbiranje finančnih sredstev, koordinacija in komunikacija z deležniki kluba (starši, upravni odbor, javnost ...), opravljanje različnih drugih vlog oz. poklicev (šoferja, fizioterapevta, maserja, psihologa).

Kot je razvidno iz prikaza, košarkarski trener v Sloveniji pogosto opravlja tudi naloge, ki ne sodijo na ožje področje dela. V ekipah, ki po rezultatih sodijo med manj uspešne, in/ali ženskih klubih mnogi trenerji menijo, da so t. i. »deklice za vse«, saj opravljajo bistveno večje število nalog in tudi večinoma sami (brez pomoči ostalih). Pri tem se velja vprašati, dokod delovne naloge dejansko segajo in ali so področja, npr. zbiranje finančnih sredstev, dejansko naloga trenerja ali pa so ta opravila izključno posledica in odraz slabšega finančnega stanja na segmentiranem slovenskem košarkarskem trgu.

Skladno s pričakovanju je analiza rezultatov pokazala, da se kontekst dela košarkarskih trenerjev, ki delujejo na segmentih trga (šport za vse in vrhunski šport) bistveno razlikujejo. Pri *športu za vse* je poleg športne aktivnosti cilj zabava in druženje, vadeči niso predhodno selekcionirani, uspeh pa ni izražen v rezultatu. Rezultat ima drugoten pomen. Košarkarski trener se prilagaja večini, ki ni selekcionirana in improvizira proces športne vadbe. Trener opravlja večje število nalog in večino nalog opravi sam, zato ima zelo širok pogled na vse aktivnosti. Najboljša prispodoba za trg dela v športu za vse sta pojma *»uživanje in igranje«*. Košarkarski trener se v procesu športnega treniranja izrazito prilagaja vadečim glede na njihove želje (npr. druženje, izboljšanje kondicijske priprave ...), sposobnosti (npr. fizične, motorične, psihične), znanje (npr. tehnično/taktično znanje košarkarskih prvin) in zdravstveno stanje (npr. poškodbe kolen/gležnjev/hrbta, srčno-žilne bolezni). V tem segmentu mora dobro poznati vadeče, biti mora strpen in predvsem pedagoško usposobljen.

Pri vrhunskem športu lahko ugotovimo, da je situacija mnogokrat zrcalna. Na podlagi intervjujev ugotavljamo, da je cilj trenerjevega dela vrhunski dosežek, ki je povezan z »garanjem«, vadeči so predhodno selekcionirani, njihova športna aktivnost pa meri na vrhunski dosežek, ki so mu športniki podredili življenje. Prispodobo o ključnih razlikah med obema segmentoma trga dela smo dobili tudi v delavnici oziroma kot je povedal eden izmed udeležencev razprave:

> *Podobno, vendar na različnem nivojih izvajaš različne stvari. Pri vrhunskem ... težiš k vrhunskosti. Pri tem podrediš vse temu, življenje in vse ostalo. Če vse tako črno-belo prikažemo, potem je vrhunskost teror, zelo karikirano povedano, dočim množičnost pa je neka »uživancija«. To je sicer grda primerjava ... Pri množičnosti se vse dogaja zaradi nekega uživanja, zaradi nekih dobrih namenov ....*

V Tabeli 1 kontekstualne razlike košarkarskega trenerja glede na segment trga dela predstavljamo bolj natančno.

V tabeli 1 lahko vidimo, da segment trga dela na katerem košarkarski trener deluje, izrazito določa delovne naloge. Ta ključna razlika je odvisna od prevladujoče vloge trenerja: trener ima na primer v segmentu trga dela vrhunskega športa, pri čemer so pomembni uspehi in rezultati ekipe, osrednjo nalogo selekcionirati. Povsem drugačna situacija je na trgu dela športa za vse, saj trener vadečih ne izbira, bolj kot rezultat ekipe je pomemben napredek posameznika.

Tabela 1: KONTEKSTUALNE RAZLIKE V DELOVNIH NALOGAH KOŠARKARSKEGA TRENERJA NA PODROČJU ŠPORTA ZA VSE IN V VRHUNSKEM ŠPORTU

Šport za vse	Vrhunski šport
Praviloma ne selekcionira.	Sodeluje pri sestavljanju igralske in trenerske ekipe.
Osnovno športno znanje	Poleg osnovnega športnega znanja poglobljeno znanje košarke
Lastne izkušnje s košarko (potrebna je demonstracija igre)	(Zaželeni) vrhunski športni rezultati
Status trenerja je pogosto prostovoljno delo oziroma hobi.	Trener je zaposlen, zaslužek je pomemben element aktivnosti.
Trener je zadolžen za veliko število aktivnosti.	Trener je osredotočen na proces treninga, ostala dela v ekipi in zunaj nje opravijo drugi.
Veliko dela samostojno.	Veliko sodeluje z ekipo in drugimi trenerji.
Trener v normalnih okoliščinah ne doživlja stresa.	Delo je povezano z visoko stopnjo stresa (uprava, mediji, starši ...).
Motivira vadeče s ciljem, da ti vzljubijo šport (mehki pristopi).	Motivira in manipulira vadeče s ciljem doseganja vrhunskega rezultata: ima finančne vzvode.
Uči tehnične prvine košarke.	Prenaša tiho znanje tehničnih in taktičnih prvin na napredni ravni.
Naloge temeljijo na improvizaciji.	Naloge temeljijo na načrtu, včasih prignanem do popolnosti.
Delo temelji na celostnem pristopu.	Princip dela sestavljajo mali cikli.
Princip dela je inkluzivnost.	Princip dela je selekcija.
Evalvira na mesečni ravni.	Evalvira na dnevni ravni oziroma akciji.
Pri igri asistira v večjem obsegu.	Pri igri malo asistira.
Z igralci se druži v neformalnih okoliščinah.	Do igralcev ohranja profesionalno distanco.

Vir: lasten model.

Na segmentu trga dela v vrhunskem športu je v ospredju rezultat. Vrhunski šport se izvaja na bistveno višji ravni, natančneje in intenzivneje. Košarkarski trener dela z vnaprej izbranimi športniki in s strokovno ekipo. Zelo pomembno se je zavedati, da se v segmentu trga dela v vrhunskem športu v praksi uporabljajo včasih tudi »trdi prijemi«, ko trener svoje vadeče v želji po rezultatu potisne »čez rob« njihovih skrajnih možnosti. Zato trenerja, ki uporablja takšne metode dela, ni preprosto prestaviti na segment trga dela športa za vse, pa čeprav odlično pozna košarko in je usposobljen za demonstriranje tehničnih in taktičnih prvin. Brez poznavanja značilnosti segmenta trga dela v športu za vse bi lahko takšen trener pri izvajanju procesa športne vadbe v šolskem krožku tvegal tudi tožbe staršev, ker bi lahko prestopil mejo dovoljenega, priporočenega, predpisanega v šoli.

Poleg tega spremenjen kontekst dela porajajo tudi razlike, vezane na starostne kategorije vadečih, torej delo z mladimi in delo s starejšimi. Delo

z mladimi je osredotočeno na osebni in profesionalni razvoj, vzgojo, učenje delovnih navad, sistemski pristop k delu, ljubezen do športa, kar je drugače kot v primeru starejših. Povedano bi zahtevalo posebno poglobitev razprave, ki pa se je zaradi prostorskih omejitev na tem mestu ne moremo lotiti, zatorej kompetenčni modeli košarkarskih trenerjev v nadaljevanju v večji meri ne bodo upoštevali starostnih razlik vadečih.

Ponovimo naj, da so kompetenčni modeli v nadaljevanju oblikovani na podlagi našega lastnega empiričnega dela, ki smo ga opisali v začetnem delu članka. Prva modela opisujeta kompetence v odnosu do karierne stopnje. Glede na rezultate v zgodnji fazi zaposlitvene kariere košarkarski trener začne razvijati devet ključnih kompetenc (glej Tabelo 2a), ki jih kasneje sproti izpopolnjuje in dopolnjuje s petimi novimi kompetencami (glej Tabelo 2 in 3).

Tabela 2a: KLJUČNE KOMPETENCE KOŠARKARSKEGA TRENERJA V ZGODNJI KARIERNI FAZI (NE GLEDE NA SEGMENT DELA)

Kompetenca	Kratek opis
Improviziranje	Spretnost reševanja problema na drugačen oz. inovativen način.
Doslednost in disciplin-iranost	Zmožnost natančnega in ponavljajočega dela s klienti z namenom vodenja klientov do želenega cilja.
(Samo)kritičnost	Sposobnost (samo)refleksije in (samo)evalvacije na svojem strokovnem področju.
Sposoben sprejemati kritiko	Sposobnost sprejemanja drugačnega pogleda na proces športne vadbe.
Delavnost, učenje	Sposobnost za nenehno in vseživljenjsko izboljševanje svojega dela na podlagi znanja.
Odprtost	Sposobnost sprejemanja novih virov informacij.
Vztrajnost	Stalno strokovno izboljševanje oz. napredovanje na košarkarski karierni poti.
Obvladanje teoretičnih tehnično-taktičnih znanj	Dobra teoretična osnova in razumevanje zakonitosti športnega treniranja predvsem s področja tehnične, taktične in telesne priprave, poznavanje ustreznih vaj, metodičnih pristopov in postopkov (zaporedje vaj in iger).
Obvladovanje praktičnih tehnično-taktičnih znanj košarke	Veščine prikaza tehničnih in taktičnih prvin košarke na podlagi znanj, ki si jih je pridobil kot igralec.
Pedagoške sposobnosti	Sposobnost prenašanja in preverjanja znanja v praksi.

Vir: lasten model.

V poznejši karierni fazi košarkarski trener omenjene kompetence izpopolnjuje in jih dopolnjuje z izkušnjami z drugih specifičnih področij dela. Nekateri trenerji, ki se posvetijo vrhunski karieri, prvine igranja košarke še poglabljajo, poleg teh pa razvijajo različne menedžerske in generične kompetence ter karizmatičnost. To seveda ne pomeni, da vrhunski trener teh kompetenc ne začne razvijati že v zgodnejših kariernih stopnjah, sklepamo

pa lahko, da jih začne zares razvijati šele takrat, ko je izpopolnil nekatere druge.

Tabela 2b: KLJUČNE KOMPETENCE KOŠARKARSKEGA TRENERJA, KI JIM NAMENI TRENER OBIČAJNO VEČJO POZORNOST V PRIMERU DOSEGANJA VRHUNSKE STOPNJE

Kompetenca	Kratek opis
Mojstrstvo na svojem področju	Znanje in izkušnje, ki se odrazijo v vrhunskih rezultatih.
Menedžerske kompetence	Sposobnosti usklajevanja, vodenja in organiziranja dela celotne košarkarske ekipe, pa tudi sodelovanje z upravo kluba in potencialnimi pokrovitelji.
Spekter znanj in izkušenj z drugih področij dela	Obvladovanje drugih (mejnih) področij priprave igralcev in ekipe kot npr. telesna (kondicijska) in psiho-socialna priprava, pedagoška znanja in izkušnje ...
Karizmatičnost	Oblikovan tip osebnosti, kar pripomore pri vodenju.
Pravičnost	Sposobnost presojanja in vrednotenja; upošteva resnico in dejstva ter ravna v skladu z moralnimi in drugimi priznanimi načeli oz. pravili; uporablja enaka merila za vse igralce.
Avtoritativnost	Vodenje na podlagi osebne integritete, povezane s svojimi lastnimi izkušnjami. Ugled, ki si ga trener pridobi na podlagi svoje uspešnosti, znanja in izkušenj, trenerskega staža, morebitne pretekle igralske kariere.
Socialne spretnosti	Predvsem sposobnost delovanja v timu, navezovanje stikov z drugimi ter reševanje konfliktov.

Vir: lasten model.

V empiričnem delu so respondenti poudarili, da mora imeti vrhunski košarkarski trener širši nabor kompetenc kot trener začetnik in dosegati *bistveno višji nivo kompetenc v primerjavi s tistimi, ki smo jih definirali pri trenerju začetniku*. V primerjavi s športom za vse v vrhunski košarki ni možnosti za slepljenje. Respondenti menijo, da vrhunskega trenerja, ki »blefira«, hitro prepoznamo v vrhunskem športu, težje pa v množičnem športu.

Tako kot model kompetenc vrhunskega trenerja gradi na kompetenčnemu modelu začetnika, na tem modelu temeljita tudi modela košarkarskega športnika za vse in vrhunskega športnika. Model košarkarskega športnika za vse in vrhunskega športnika se med seboj razlikujeta, o tem lahko sklepamo že iz različnih kontekstov delovnega okolja (glej Tabelo 1). V nadaljevanju v Tabelah 3a in 3b prikazujemo eno in drugo – ključne kompetence košarkarskega trenerja pri športu za vse in pri vrhunskem športu.

Tabela 3a: KLJUČNE KOMPETENCE KOŠARKARSKEGA TRENERJA PRI ŠPORTU ZA VSE

Kompetenca	Kratek opis
Strpnost	Sposobnost sprejemanja in razumevanja drugačnosti.
Prilagodljivost	Sposobnost prilagajanja ciljev vadbe različnim zmožnostim športnika oz. ekipe.
Sposobnost poslušanja	Sposobnost ponotranjanja sporočil klientov v procesu športne vadbe.
Simpatičnost in pozitivnost	Sposobnost ustvarjanja pozitivne klime pri klientu oz. v ekipi.
Družinski/prijateljski	Sposobnost globljega doživljanja in razumevanja sebe in klientov v ekipi ter sposobnost negovanja odnosov in čustev v ekipi, ki bi sicer ostali prikriti.

Vir: lasten model.

Tabela 3b: KLJUČNE KOMPETENCE KOŠARKARSKEGA TRENERJA PRI VRHUNSKEM ŠPORTU

Kompetenca	Kratek opis
Avtoritativnost	Vodenje na podlagi osebne integritete, povezane s svojimi lastnimi izkušnjami. Ugled, ki si ga trener pridobi na podlagi svoje uspešnosti, znanja in izkušenj, trenerskega staža, morebitne pretekle igralske kariere.
Strogost in resnost	Vodenje s pomočjo vzdrževanja reda in discipline, ki ne dovoljuje izjem.
Vizionarske sposobnosti	Sposobnost postavljanja strategij za dosego etapnih oz. končnih ciljev.
Hladnokrvnost	Sposobnost mirnega in preudarnega vodenja ekipe v razburljivih, zlasti nevarnih situacijah.
Manipulativnost	Vodenje ekipe s pomočjo prikazovanja »resnice, ki jo ekipa želi slišati«, z namenom doseganja končnega cilja.
Prevarantstvo	Sposobnost uporabe zvijač: s prevarantskimi triki skriva slabosti in izpostavlja prednosti svoje ekipe.
Premagovanje stresa	Obvladovanje samega sebe v nepredvidljivih situacijah.
Večje znanje taktičnih prvin košarke	So razumljene kot veščine za prikaz in izvedbo taktičnih prvin košarke.
Pozornost	Sposobnost natančnega opazovanja okolja športnega treniranja ter sposobnost zaznave in hitre odzivnosti na spremembe v okolju.
Selektorske sposobnosti	Sposobnosti razvrščanja klientov glede na njihovo uspešnost igranja vlog v ekipi.

Vir: lasten model.

Analiza je pokazala, da se kontekst dela košarkarskega trenerja *glede na segment trga dela* v športu za vse in v vrhunskem športu bistveno razlikuje. Razlike so tako v trenerjevih vlogah, potrebnih znanjih in izkušnjah kot tudi pri osebnostnih lastnostih. Zato ne preseneča, da drugačen kontekst opravljanja dela prinaša pomembne razlike pri kompetencah glede na karierno stopnjo in segment trga dela, kot je to razvidno iz predstavljenih modelov. Pri tem pa velja poudariti, da so pričakovanja po kompetencah glede na karierno stopnjo in segment zaposlitve v različnih relacijah.

Kompetence trenerja *začetnika* so rezultat lastnih izkušenj bodisi na področju športa za vse bodisi vrhunskega športa, pa tudi različnih sistemov (ne) formalnih usposabljanj in izobraževanj. Kot smo omenili uvodoma, še posebej sistemi univerzitetnega izobraževanja v številnih primerih predstavljajo pomemben »katalizator« izkušenj, kar se odrazi v trenerjevem razumevanju njegove lastne vloge. Temeljna razlika med trenerjem, ki ima univerzitetno izobrazbo, in tistim, ki je nima, je predvsem v obsegu in globini informacij ter posledično v razumevanju zakonitosti procesa treniranja v najširšem smislu (ne samo na ozkem področju tehnično-taktične priprave). Vrhunski trenerji pridobivajo prakso predvsem na področju dela z mladimi košarkarji ali kot pomočniki trenerjev vrhunskih ekip. Med vrhunskimi trenerji so številni bivši vrhunski košarkarji. Pogosto je prehod iz igralske v trenersko kariero celo nekoliko prehiter. Razlog za to je lahko pomanjkanje samokritičnosti ali nezavedanje pomena specialnih trenerskih znanj, pridobljenih na formalen ali neformalen način. Ko trener doseže vrhunsko stopnjo, lahko začne vstopati na področje vrhunskega športa, kjer dosežene kompetence še dodatno krepi po sistemu vzročne zanke. Pri tem velja izpostaviti stališče enega od respondentov, ki je poudaril, da imamo na košarkarskem trgu trenerje, ki imajo zelo veliko znanja in izkušenj, a nimajo uspehov, kot tudi trenerje brez znanj in izkušenj.

Glede na rezultate kompetenčnih modelov sklepamo, da je šele vrhunski šport tisti, ki omogoča realizacijo bolj kompleksnih kompetenc in ki so odraz prepletanja visoke stopnje lastne participacije in refleksije kot tudi doseženega profesionalnega statusa. Kot smo opisali v modelu, vrhunski šport od trenerjev pričakuje kompetence, kot so vodenje na podlagi lastnih izkušenj, razvoj strategij za dosego ciljev, sposobnost vodenja s pomočjo prikazovanja »resnice, ki jo ekipa želi slišati z namenom doseganja končnega cilja« in še bi lahko naštevali. Kompetenčni profil vrhunskega trenerja torej od posameznika zahteva raven učenja dvojne zanke (Argyris, 2004), pri čemer ne gre samo za iskanje rešitev za obstoječe probleme, temveč za sposobnost definiranja konteksta. Kako košarkarski trenerji lahko dosežejo to raven, kako lahko k temu pripomorejo sistemi izobraževanja in usposabljanja ter kako v svetu košarkarskega trenerstva te sisteme razvijati?

Sklep

Nejasnost in neenotnost kadrovske politike na posameznih trgih dela košarkarskega trenerja vodijo v nejasne cilje oziroma filozofije košarkarskih trenerjev, kjer trenerji ne vedo, ali bi razvijali rezultatski uspeh ekipe, trenutno uspešnost posameznega košarkarja ali njegov potencial, ki bi mu omogočil osebni razvoj in uspešnost na dolgi rok (npr. pri mladih košarkarjih v članski kategoriji). Problem je še večji, saj vemo, da lahko vadeči zasledujejo motive, ki veljajo tako na segmentu trga dela v športu za vse (npr. želja po uživanju v športu) in hkrati na segmentu trga dela v vrhunskem športu (npr. želja po rezultatskem uspehu košarkarja). Zato bi deležniki, ki so vključeni v snovanje in izvajanje politik na opisanem področju, morali poznati značilnosti obeh trgov dela in njune specifike ter razvoj kompetenc graditi na tej osnovi.

V tem smislu velja izpostaviti nekatere poudarke in priporočila, do katerih smo prišli na podlagi empiričnega dela. Pri sistemu učenja, izobraževanja in usposabljanja se velja vprašati, kako bi bilo smiselno dopolniti usposabljanje za trenerje glede na pričakovano zaposlitev v prihodnje. Nedavna prenova programov usposabljanja je temu le delno sledila. V dani situaciji obstajajo velike razlike v kompetencah in znanjih med posameznimi kategorijami trenerjev. Pri tem je treba še posebej opozoriti na razlike med visokošolsko izobraženimi in usposobljenimi trenerji. Omenjena prenova programov usposabljanja je te razlike nekoliko zmanjšala, še vedno pa ostajajo zelo velike. Opozoriti je potrebno tudi na problem sodelovanja med (študijskimi) programi in vrhunskimi športniki (košarkarji) ter njihovo vključevanje v omenjene programe po končani športni karieri. Delež bivših vrhunskih košarkarjev, ki se odločijo za usposabljanje za trenerski poklic je sicer večji, a bi ga bilo potrebno tudi povečati. Na ta način bi lahko uspešneje reševali žgoč problem dvojne kariere oziroma nadaljevanja življenjske poti po končani karieri vrhunskega športnika. Predvsem pa bi omenjeni vrhunski športniki lahko svoje neprecenljive praktične izkušnje in znanja nadgradili s teoretičnimi znanji in bili zato pri svojem trenerskem delu lahko zelo uspešni.

Poseben izziv pomeni pridobivanje širših meddisciplinarnih znanj, ki ne sodijo na ožje področje dela košarkarskih trenerjev, vendar pa imajo za izvajanje tega poklica »preživetveno« vlogo. Primer za to so različna področja didaktike z deležniki, komuniciranja z mediji, trženje in še bi lahko naštevali. To je seveda pomembno povezano s sistemi financiranja in s tem povezanimi težavami. Klubi imajo različno politiko zbiranja sponzorskih sredstev, kar pogosto vključuje konflikt interesov. To se (lahko) pojavi v primeru, ko so glavni financerji v osebnem odnosu z vadečimi. Finančna sredstva so tudi neposredno povezana z različnimi razmerami za delo v klubih,

kot so na primer delo s prevelikimi vadbenimi skupinami, neustrezni vadbeni prostori in pomanjkanje terminov za vadbo, ali pa osredotočanje zgolj na tiste segmente športa, ki ponujajo večje finančne kompenzacije.

Z oblikovanimi kompetenčnimi profili tako ponujamo izhodišče resnejšim razpravam o oblikovanju sistemov učenja, izobraževanja in usposabljanja ter razvoja poklica športnih in še posebej košarkarskih trenerjev. Pri tem lahko pričakujemo, da bodo poleg izzivov, ki jih prinaša javni sistem financiranja športa, na nadaljnji strateški razvoj kompetenc pomembno vplivale parcialne potrebe kadrovanja posameznih športnih disciplin na slovenskem in globalnem trgu. Sklepamo, da bo na posamezne kategorije vadečih pri nadaljnjem razvoju potrebno identificirati različne filozofije trenerjev, da bi jih lahko razporedili v tista delovna okolja, ki se skladajo z njihovimi kariernimi željami in prizadevanji.

LITERATURA

Argyris, Chris (2004): Reasons and rationalizations: the limits to organizational knowledge. Oxford University Press.

Chelladurai, Packiannathan (2001): Managing Organizations For Sport and Phisical Activity. Acottsdale, Arizona: Holcomb Hathaway Publications.

Cronin, Colum in Kathleen M. Armour (2015): Lived experience and community sport coaching: A phenomenological investigation, Sport, Education and Society 20 (8): 959–975.

Cushion, Christopher J. (2018): Reflection and reflective practice discourses in coaching: a critical analysis, Sport, Education and Society 23 (1): 82–94.

Erčulj, Frane in Mojca Doupona (2005): Nekateri organizacijski in finančni vidiki delovanja košarkarskih društev v Sloveniji. Šport. 53 (3): 67–73.

Filipovski, Saša (2001): Proučevanje nasprotnih moštev in priprava na njih. Trener ZKTS 1 (1): 14–22.

Giddens, Anthony (1990): The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press.

Gilbert, Wade, Jean Cote in Cliff Mailett (2006): Developmental Paths and Activities of Successful Sport Coaches. International Journal of Sports Science and Coaching 1 (1): 68–76.

Jacobs, Frank, Inge Claringbould in Annelies Knoppers (2016): Becoming a »good coach«, Sport, Education and Society 21 (3): 411–430.

Jošt, Bojan in Janez Vodičar (2014): Športni učitelj in trener. Ljubljana: Fakulteta za šport.

Kajtna, Tanja in Matej Tušak (2007): Trener. Športna psihologija in trenerji. UL, Fakulteta za šport, Inštitut za šport.

Koh, Koon Teck, Clifford J. Mallett in Chee Keng John Wang (2011): Developmental pathways of Singapore's high-performance basketball coaches, International Journal of Sport and Exercise Psychology 9 (4): 338–353.

Kos, Drago in Samo Pavlin (2017): Trajnostni razvoj v izobraževalnih programih: primer slovenskih gimnazij. Teorija in praksa 54 (5): 806–830.

Krevsel, Viktor (2002): Teme in dileme športa. Jesenice.
Nonaka, Ikujiro, Hirotaka Takeuchi (1995): The Knowledge–Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation. Oxford University Press.
Pavlovič, Mik (2000): Mejniki slovenske košarke. Ljubljana: Založba Pisanica.
Piggott, David (2012): Coaches' experiences of formal coach education: a critical sociological investigation, Sport, Education and Society 17 (4): 535–554.
Sawiuk, Rebecca, William G. Taylor in Ryan Groom (2016): Exploring formalized elite coach mentoring programmes in the UK: »We've had to play the game«, Sport, Education and Society 23 (6): 619–631.
Spencer, Lyle M. in Signe M. Spencer (1993): Competence at work: Models for Superior Performance. New York: Joh Willey and Sons.
Stoszkowski, John in Dave Collins (2014): Communities of practice, social learning and networks: exploiting the social side of coach development, Sport, Education and Society 19 (6): 773–788.
Wenger, Etienne, Richard McDermott in William M. Snyder (2002): Cultivating communities of practice: a guide to managing knowledge. Boston: Harvard Business School Press.

VIRI

Bassin, Luka (1997): Organiziranost košarkarskega kluba. Ljubljana: Fakulteta za šport.
Dežman, Brane, Janez Drvarič, Tone Krump, Andrej Kobilica, Stojan Fišer in Boris Majer (2003): Smernice razvoja košarke v Sloveniji. Ljubljana: Košarkarska zveza Slovenije.
Dežman, Brane (2013): Osnove teorije treniranja v košarki. Ljubljana: Fakulteta za šport. Dostopno prek http://www.kosarka-dezman.com/dokumenti/gradiva/hnzDezman_teorija%20treniranja_skripta.pdf, 19. 11. 2019.
Halgin, Daniel (2009): The effect of social identity on career progression: A study of NCAA basketball coaches. Dostopno prek http://www.analytictech.com/ba762/papers/HalginAOM.pdf, 19. 11. 2019.
ICCE (International coaching for coach education) (2010): Building the coaching community across the globe: A strategy for the International Council of Coach Education for the period 2010–2015. Dostopno prek https://www.icce.ws/_assets/files/documents/ICCE_strategy_2012.pdf, 19. 11. 2019.
ISCF (International Sport Coaching Framevork: Version 1.1. (2012): Human Kinetics: International Council for Coaching Excellence- Association of Summer Olympics International Federations. Dostopno prek https://www.icce.ws/documents/2012/ISCF_1_aug_2012.pdf, 19. 11. 2019.
Olimpijski komite Slovenije (2014): Dostopno prek http://www.olympic.si/o-oks/organiziranost, 12. 5. 2012.
Petry, Karen, Karsten Froberg in Alberto Madella (2005): Thematic Network Project AEHESIS Report of the third year. The Institute of European Sport Development and Leisure Studies, German Sport University Cologne. Dostopno prek http://eose.eu/wp-content/uploads/2014/03/AEHESIS_report_3rd-year.pdf, 19. 11. 2019.

*Igor IVAŠKOVIĆ**

UČINKI JAVNEGA FINANCIRANJA NA NEPROFITNA ŠPORTNA DRUŠTVA**

Povzetek. *Članek preučuje učinke, ki jih ima različno razmerje med javnim in zasebnim financiranjem športnih društev na njihove strateške odločitve in končne rezultate. Rezultati analize podatkov, zbranih med 73 neprofitnih košarkarskih klubov iz štirih držav jugovzhodne Evrope, kažejo, da tisti klubi, ki večji delež sredstev dobijo iz javnih virov, sprejemajo manj agresivne strateške odločitve. Ti klubi dajejo prednost rasti organizacije, so nagnjeni k manjšemu tveganju in kažejo nekoliko večjo skrb za potrebe lokalne skupnosti. Na drugi strani rast deleža sredstev iz zasebnih virov vpliva na večje poudarjanje stroškovne učinkovitosti, doseganje vrhunskih športnih rezultatov in postavljanje krajših rokov za dosego organizacijskih ciljev. Ravno tako večji delež financiranja iz zasebnih virov implicira primerjalno boljše športne in posledično tudi finančne rezultate.*

Ključni pojmi: *javno financiranje, neprofitne organizacije, košarkarski klubi, strategije, uspešnost*

Uvod

V tranzicijskem delu jugovzhodne Evrope številni športni klubi še vedno delujejo kot neprofitne organizacije. Slednje ni nič presenetljivega, saj so neprofitne statusne oblike prisotne tudi pri športnih klubih drugod v Evropi. Vsekakor pa je fascinantno dejstvo, da je tudi večina vrhunskih športnih klubov v tranzicijskih državah še vedno organizirana v raznih oblikah neprofitnih organizacij, čeprav različni zakonodajni okvirji večinoma omogočajo transformacijo v druge oblike (Ilešič, 2004). To ne nazadnje velja tudi za Slovenijo. Med razlogi za to je tudi nekoliko lažji dostop do javnih virov financiranja, predvsem zato, ker naj bi takšni športni klubi po mnenju Evropske komisije morali predvsem ponujati možnosti za ukvarjanje s športom širši lokalni skupnosti, in tako promovirati idejo »šport za vse« (Petry et al., 2004). Zato so evropska športna društva tradicionalno, za razliko od

* *Dddr. Igor Ivašković, docent, Ekonomska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Slovenija.*

** *Izvirni znanstveni članek.*

severnoameriških, nekoliko bližje neprofitnemu sektorju. Dejstvo, da tudi profesionalni športni klubi, ki tekmujejo na najvišji kakovostni ravni, delujejo kot neprofitne organizacije, je posledica specifičnih zgodovinskih okoliščin v tranzicijskih državah. V obdobju centralnoplanskih gospodarstev so klube oblikovale nacionalne športne zveze, zato so bili vsi ustanovljeni kot neprofitne in amaterske organizacije. Propad komunističnih režimov v vzhodni Evropi je spodbudil proces profesionalizacije najboljših športnih klubov, vendar so v večini primerov ti – ne glede na velikost njihovega proračuna, stopnjo profesionalizacije, raven kakovosti in drugo – ohranili neprofitni pravni status. Posledično se tudi danes slika z začetka desetletja ni bistveno spremenila, nekatere raziskave (npr. Škorić et al., 2012) pa kažejo, da se proračuni teh športnih klubov – v primerjavi s proračuni športnih klubov iz zahodne Evrope – še vedno nesorazmerno več polnijo iz javnih virov sredstev, še bolj pa iz podjetij, ki so še vedno vsaj delno v lasti države.

Javne institucije imajo običajno drugačne ali celo nasprotujoče interese zasebnim sponzorjem, kar lahko povzroči številne težave pri upravljanju neprofitnih športnih klubov. Namen tega prispevka je prispevati k razpravi o razlikah med neprofitnimi športnimi organizacijami, ki jih povzroči financiranje bodisi iz javnih bodisi iz zasebnih virov. Posledično prispevek omogoča predvidevanje, kaj lahko pričakujemo od tistega segmenta neprofitnih klubov, pri katerih so večji delež financiranja prevzeli zasebni sponzorji. Po uvodu teoretični del prispevka najprej predstavi prednosti in slabosti javnega financiranja, nato pa obravnava modele in njihove dosedanje empirične preverbe ter iz tega izpelje ključne strateške dileme športnih klubov nasploh. V tretjem podpoglavju tega dela je razvit hipotetični model, s katerim poskušamo razložiti, kako financiranje iz javnih in zasebnih sredstev vpliva na razreševanje identificiranih strateških dilem ter posredno tudi na finančno ter športno uspešnost obravnavanih klubov. Tretji del opredeljuje ključne metodološke postavke študije, četrto pa prikazuje rezultate, ki si nato pojasnjeni v zadnjem, sklepnem delu. Študija na teoretični ravni omogoča boljše razumevanje razmerja med obravnavanimi spremenljivkami, kar bo prispevalo k razpravi o upravičenosti delovanja športnih klubov v okviru neprofitnih statusno-pravnih oblik. S praktičnega vidika pa bi rezultati morali biti koristni tako vodjem športnih klubov pri anticipaciji potencialnih konfliktov med zasebnimi in javnimi interesi kot tudi zakonodajalcem pri ustvarjanju zakonskega okvirja, ki bo omogočal optimalno distribucijo javnih sredstev.

Teoretični okvir in hipoteze

Prednosti in slabosti javnega financiranja

Lažji dostop do javnih sredstev omogoča športnim klubov izvajanje širšega spektra dejavnosti, obenem pa je to lahko tudi zametek spora med javnimi in zasebnimi vlagatelji glede strategij klubov in njihovih ciljev. Posledično je razumljivo, da še vedno poteka razprava o tem, ali naj športna društva uživajo neprofitni status in dostop do javnih sredstev ali ne. Kritiki neprofitnosti športnih klubov v tranzicijskih državah podpirajo idejo o njihovem preoblikovanju v profitne statusno-pravne oblike, pri čemer kot argument navajajo pomanjkanje poslanstva teh organizacij, usmerjenega v javno dobro. Ravno tako se kot argument pogosto navaja načelo transparentnosti lastništva in posledične odgovornosti v organizacijah, ki izvajajo športno dejavnost (Bergant Rakočević, 2008). Glede na ta stališča športni klubi niso ustanovljeni z namenom pomoči ranljivim segmentom prebivalstva, zato jim ne bi smeli dovoliti, da se potegujejo za tista javna sredstva, s katerimi bi morali iskati način, kako povečati družbeno korist predvsem neprivilegiranim slojem. Kritiki neprofitnosti športnih klubov prav tako obtožujejo, da se športni klubi pravzaprav pogosto uporabljajo kot orodje za prikrito žetev dobičkov med nekaterimi interesnimi skupinami, ki ne bi smele imeti koristi od neprofitnih organizacij v dobrih časih, medtem ko v slabih iste interesne skupine bežijo od prevzemanja odgovornosti. Ravno ambicija uprav športnih klubov, da zadovoljijo nekatere deležnike, lahko namreč v praksi pogosto privede do odtujitve organizacije od drugih interesnih skupin, ki bi morale biti v središču organizacijskega poslanstva (Daft, 1998). Na drugi strani se kot glavni argument za ohranjanje neprofitnih statusno-pravnih oblik pri športnih klubih izpostavljajo pozitivne eksternalije, in sicer predvsem širjenje pozitivnih športnih vrednot in vrednot zdravega življenja med mladino. Čeprav je to težko izmeriti, pa je res, da lahko širitev teh vrednot bistveno pripomore k razvoju zdrave, zadovoljne in uspešne družbe. V skladu z načeli ekonomske logike bi morali torej športne dejavnosti financirati tisti, ki imajo od tega koristi. V kolikor so pozitivni donosi tako zasebni kot javni, je smiselno, da je breme financiranja ravno tako zasebno kot javno. S tega vidika bi bilo nepošteno onemogočiti športnim klubom kandidiranje za sredstva iz skladov, namenjenih neprofitnim dejavnostim. Skupina avtorjev (npr. Ben-Ner in Van Hoomissen, 1991; LeRoux, 2009) ravno tako zanika trditev, da se interesne skupine, ki financirajo neprofitne organizacije, tudi dejansko obnašajo kot dobavitelji kapitala in bi jih zanimala le za donosnost njihovih naložb. Če pa ti obstajajo, naj ne bi imeli pomembnejšega vpliva na določanje strategij neprofitnih športnih klubov. Argumenti obeh strani so na prvi pogled dobro utemeljeni, očitno

pa imajo različna izhodišča, kar nas je spodbudilo k izvedbi pričujoče empirične raziskave.

Strateške dileme športnih klubov

Na ključne točke produkcijskega procesa športnih klubov, v katerih prihaja do najpomembnejših strateških odločitev, sta opozorila že Baroncelli in Lago (2006), medtem ko so to empirično to potrdili Kern, Schwarzmann in Wiedenegger (2012). Slednji so namreč na primeru profitnih nogometnih klubov opazili, da se pri vodstvih športnih klubov pogosto pojavlja dilema, kako in v kolikšnem deležu naj se porabijo letna proračunska sredstva, ki jih ima klub na voljo. S to dilemo se ukvarjajo tako v manj kot v bolj uspešnih klubih. Ravno iz procesa delitve letnega proračuna kluba, če ga spremljamo skozi več let, v največji meri lahko razberemo dejanske strategije, ki jih posamezen klub zasleduje. Kern, Schwarzmann in Wiedenegger (2012) so pri tem opozorili na potencialni konflikt, do katerega lahko pride med tistimi, ki eventualni presežek prihodkov nad odhodki želijo usmeriti v razvoj športne infrastrukture, in na drugi strani tistimi, ki bi se raje osredotočili na pridobivanje novega športnega kadra z večjo tržno vrednostjo ter večjim športnim potencialom od obstoječega. V tem kontekstu je Keller (2008) opredelil temeljno razdelitev športnih klubov: na tiste, ki zasledujejo vzdržno oziroma stabilno strategijo, in tiste, ki zasledujejo strategijo hitrega doseganja vrhunskih športnih rezultatov. Prvi naj bi večino svojih finančnih presežkov vlagali v razvoj infrastrukture in razvoj lokalne baze mladih športnikov, drugi pa se usmerjajo na takojšnje vlaganje večine finančnih presežkov v pridobivanje novih športnikov, ki so trenutno bližje optimumu svojih fizičnih in taktičnih sposobnosti, ter jih je mogoče z razpoložljivimi finančnimi sredstvi pridobiti na trgu. S slednjimi lahko namreč v krajšem času uresničijo ambicije po vrhunskem športnem dosežku. Slednja strategija omogoča hitrejšo rast oziroma pospešuje dinamiko pozitivnih spiralnih učinkov, vendar je obenem zaradi večjih finančnih vložkov tudi bolj tvegana od t. i. stabilne strategije. Keller (2008) se je s tem dotaknil ključnega momenta v produkcijskem procesu športnih klubov, in sicer problema izbire strategije oziroma strateškega fokusa klubskega vodstva, ki se manifestira pri procesu delitve proračuna in ga determinira struktura lastnikov ter njihovih interesov. Z ozirom na to in temeljne determinante strategij po Tanu in Litschertu (1994) lahko poskušamo izpostaviti tri ključne dileme, ki so pravzaprav ključna strateška vprašanja v neprofitnih športnih klubih:

1. *V kolikšni meri poudarjati pomembnost vrhunskih tekmovalnih rezultatov (intenzivno športno delovanje) na račun želje po razvoju lokalne skupnosti (ekstenzivno delovanje)?* Gre za temeljno dilemo športnih klubov, o kateri je pisalo že več avtorjev (Kern et al., 2012) in je posledica

združevanja pojmov športa, ki implicira tekmovalnost, in kluba, ki predstavlja organizacijo, vpeto v lokalno skupnost. Čeprav se morda na prvi pogled dva smotra delovanja športnega kluba ne zdita izključujoča, se vsako vodstvo prej ali slej mora opredeliti, ali bo bolj poudarilo vključevanje domačega prebivalstva v klubske aktivnosti ali pa bo povsem internacionaliziralo svojo dejavnost in bo poskušalo klub z najboljšimi človeškimi resursi, ki se ponujajo na mednarodnih trgih, pripeljati do tekmovanj na najvišji evropski in svetovni kakovostni ravni. Gre torej za opredeljevanje temeljnega cilja in poslanstva organizacije, kar je še posebej težavno ravno v neprofitnih športnih klubih.

2. *V kolikšni meri zahtevati hitre rezultate (sprejemati večje tveganje) nasproti dolgoročnemu delu in manjšemu tveganju?* To je klasična dilema, ki se pojavlja pri vseh investicijskih odločitvah. Gre za odločitev vlagatelja, kdaj želi realizirati donos na lastno investicijo. Krajši rok povračila vloženega in pričakovana visoka donosnost seveda za investitorja predstavljata večjo korist. Vendar to običajno implicira tudi višjo stopnjo tveganja. V primeru košarkarskih klubov gre v tem kontekstu običajno za odločitev vodstva o tem, kako hitre pozitivne spiralne učinke želijo in koliko so pri tem pripravljeni tvegati. Najhitrejši spiralni učinki se ponujajo pri zasledovanju t. i. strategije anorganske rasti, a je to tudi strategija z najvišjo stopnjo tveganja. Ta odločitev torej odraža stopnjo tveganosti in časovno dimenzijo po Tanovi in Litschertovi (1994) opredelitvi.
3. *V kolikšni meri izpolnjevati cilj zmanjševanja stroškov nasproti ambiciji po rasti organizacije?* Ta razmejitev pravzaprav odraža dve dimenziji Tanove in Litschertove (1994) segmentacije strategij, in sicer stopnji napadalnosti in proaktivnosti. Bolj napadalna in proaktivna vodstva namreč poskušajo izboljšati in povečati obseg delovanja organizacije, medtem ko tista z manjšo stopnjo proaktivnosti zavirajo spremembe in se ne spuščajo v nove projekte. Organizacija lahko raste na več načinov. Lahko namreč povečuje svoje članstvo ali povečuje obseg organizacijskih dejavnosti, vendar pa tudi povečevanje obsega organizacijskih sredstev oz. bilančne aktive pomeni organizacijsko rast. Ambicija po zmanjševanju stroškov ni povsem v nasprotju s slednjo možnostjo, vendar je običajno v neskladju s klasičnim razumevanjem rasti organizacije, ki se nanaša na povečevanje članstva in obsega dejavnosti. Tudi v primeru športnih klubov se vodstva soočajo z dilemo povečevanja članstva in posledično povečevanja aktivnosti na eni in konservativno politiko na drugi strani. Rast organizacije pomeni potencial tudi za večje prihodke, vendar je v to potrebno najprej določen obseg sredstev vložiti. To vključuje vlaganje v klubsko infrastrukturo, v trženjske dejavnosti za privabljanje mladih, investicije v trenerski in administrativni kader itd.

Hipoteze

Pri razpravi o učinkih javnega financiranja na strateške procese športnih klubov in upravičenosti njihove neprofitnosti se poraja tudi stalna dilema ekonomskih teoretikov, in sicer ali je bolje, da imajo na določen tip organizacij večji vpliv javne institucije ali zasebni subjekti s svojimi interesi. Dosedanja odkritja kažejo, da so vodstva zasebnih podjetij načeloma bolj nagnjena proaktivnosti, so bolj inovativna in so pripravljena sprejeti večje tveganje od organizacij, kjer ima večjo vlogo državna ali občinska oblast (Zahra et al., 2000; Cuervo in Villalonga. 2000; Megginson et al., 1994). V slednjih naj bi – ravno nasprotno – stil menedžmenta imel manjšo stopnjo podjetnosti, prizadeval naj bi si za opravljanje dejavnosti po ustaljenih tirih in sprejemal manj agresivne strategije (Brouthers et al., 2007) z manjšimi pritiski po hitrem doseganju rezultatov (Whitley in Czaban, 1998; Lioukas et al., 1993). Med vzroki za to se navajajo dejstva, da se zasebniki bolj prilagajajo trgu, njihove reakcije posledično morajo biti hitrejše, saj breme potencialnih izgub nosijo sami, medtem ko odločevalci v javni sferi, ki zastopajo državni ali občinski interes, breme izgub lahko porazdelijo na bistveno širši krog subjektov. Enak princip velja tudi v obratnem primeru; potencialni donosi v organizacijah, v katerih imajo večji vpliv zasebniki, se običajno delijo v ožjem krogu, kar povečuje njihovo motivacijo po učinkovitosti in inovativnosti. Tudi empirično je bila teza o hitrejših reakcijah, večji tržni orientiranosti in bolj učinkovitem delovanju večkrat potrjena v različnih kontekstih, tudi pri športnih organizacijah (Vos et al., 2011; Luo in Tan, 1998; Parker, 1995; Brouthers et al., 2007). Zaradi tega lahko sklepamo, da bodo tudi košarkarski klubi, v katerih je delež zasebnih sredstev v proračunu večji, bolj poudarjali nujnost hitrih rezultatov in stroškovne učinkovitosti. Obenem naj bi vodstva teh klubov v skladu z večjo tržno orientiranostjo dajala večji pomen športnim rezultatom kot razvoju lokalnega okolja, saj je ravno športni rezultat ključni vzvod do medijske izpostavljenosti, katera neprofitnim športnim organizacijam omogoča lažje ponovno pridobivanje sredstev iz zasebne sfere (Berrett in Slack, 2001). Športni rezultati so torej tudi ključni vzvod za doseganje boljših finančnih rezultatov, večje poudarjanje finančnih kriterijev uspešnosti v organizacijah z večjim vplivom zasebnikov pa so že potrdile nekatere študije (Estrin, 1994; Megginson et al., 1994). Obenem večje zanašanje na zunanje zasebne vire tudi nekoliko povečuje finančna tveganja za neprofitne športne klube (Wicker et al., 2013; Coates et al., 2014). Večji delež javnih sredstev v klubskem proračunu naj bi potemtakem imel ravno obraten učinek. Na osnovi tega postavljamo prvo hipotezo s sklopom treh podhipotez.

Hipoteza 1: Relativna vplivnost deležnikov iz javnega sektorja se neposredno odraža na strateški fokus neprofitnih košarkarskih klubov, tako da:

- *H 1a: Klubi z večjim deležem sredstev iz javnih virov sprejemajo nižjo stopnjo tveganja in bolj poudarjajo manjše tveganje kot hitre rezultate.*
- *H 1b: Klubi z večjim deležem sredstev iz javnih virov več poudarka dajejo zadovoljevanju potreb lokalnega okolja kot doseganju vrhunskih športnih rezultatov.*
- *H 1c: Klubi z večjim deležem sredstev iz javnih virov več poudarka dajejo rasti organizacije kot zmanjševanju stroškov.*

Literatura zadnjih treh desetletij ponuja veliko dokazov, da razlike v strateških odločitvah vodijo tudi do različnih organizacijskih rezultatov (Pearce et al., 1987; Berman et al.,1999; Prajogo in Sohal, 2006). Na primer, Dess in Davis (1984) trdita, da so podjetja, ki so se identificirala z eno izmed generičnih strategij, ki jih je opredelil Porter (1980), dosegla boljši rezultat od tistih, ki so se našla nekje med strategijo učinkovitosti in strategijo diferenciacije. Z ozirom na navedeno je vsekakor smotrno preučiti, kako se relativna vplivnost javnih deležnikov odraža na uspešnost preučevanih neprofitnih košarkarskih klubov. V kolikor zgoraj postavljene hipoteze držijo, bi se manjša tržna naravnanost, manjše tveganje in manjši pritisk na doseganje hitrih rezultatov morali odraziti tudi na tekmovalni in finančni uspešnosti preučevanih klubov. Klubi, ki so bolj tržno orientirani, namreč zasledujejo cilj vrhunskega športnega rezultata, saj je to za tržne subjekte, ki so za klube vir sredstev, veliko bolj privlačno, kot je razvoj lokalnega okolja. S tem klubi še povečajo interes ne le pri drugih sponzorjih, temveč svoje prilive lahko povečajo tudi zaradi večje konkurenčnosti na trgih športne delovne sile, kjer so drugi klubi pripravljeni plačati več za odkup pravic, ki jih klubi imajo v razmerju z obstoječimi člani svoje ekipe. Na drugi strani pritiski k hitrejšim rezultatom silijo k sprejemanju bolj agresivnih strategij, ki omogočajo višje donose, poudarek na stroškovni učinkovitosti pa implicira večji donos na vsako enoto vloženih finančnih sredstev v delovanje kluba. Slednje se lahko doseže tudi z bolj restriktivnim trošenjem. Nekatere raziskave, tudi tiste med športnimi organizacijami, kažejo, da zasebniki namreč veliko bolj nadzirajo trošenje lastnih sredstev, kot to počnejo predstavniki javnih institucij z javnim denarjem (Vos et al., 2011; Berg et al., 2005). Te predpostavke je mogoče utemeljiti tudi z empiričnimi ugotovitvami, ki kažejo, da imajo organizacije z bolj agresivnimi strategijami boljše finančne rezultate (Naman in Selvin, 1993), tisti z večjim vplivom države pa slabše (Brouthers et al., 2007). Za športne organizacije glede tega obstajajo le posredni dokazi, in sicer naj bi bile tiste z večjim vplivom zasebnikov fleksibilnejše in razpolagali naj bi z večjim obsegom profesionalnih znanj (Sharpe, 2005; Wicker in Breuer, 2012) ter širšim naborom menedžerskih ukrepov, ki na drugi strani, s perspektivne nosilcev javnega interesa, niso vedno sprejemljivi (Whitley in Czaban, 1998). Posledično lahko zastavimo tudi drugo hipotezo s pripadajočimi tremi podhipotezami.

Hipoteza 2: Relativna vplivnost deležnikov iz javnega sektorja se posredno prek strateškega fokusa odraža na tekmovalno-finančno uspešnost športnih klubov, tako da:

- *H 2a: Klubi, ki sprejemajo nižjo stopnjo tveganja, dosegajo slabši športni in finančni rezultat.*
- *H 2b: Klubi, ki poudarjajo zadovoljevanje potreb lokalnega okolja bolj kot doseganje vrhunskih športnih rezultatov, dosegajo slabši športni in finančni rezultat.*
- *H 2c: Klubi, ki poudarjajo rast organizacije bolj kot zmanjševanje stroškov, dosegajo slabši športni in finančni rezultat.*

Metodologija

V tej raziskavi so bili uporabljeni podatki, zbrani v letu 2014 med košarkarskimi klubi iz Bosne in Hercegovine (BIH), Hrvaške, Slovenije in Srbije. V času izvedbe študije je v vseh štirih državah v opazovanih kakovostnih rangih obstajalo 249 košarkarskih klubov. Na sodelovanje v raziskavi jih je pristalo 73, kar predstavlja 29,3 % in je glede na priporočila dovolj za izvedbo analize (Pološki-Vokić, 2004; Becker in Huselid, 1998). Izmed 73 sodelujočih klubov je bilo 27 prvoligašev, 31 drugoligašev in 15 nižjeligašev. Med 27 klubi, ki so sodelovali v prvih državnih ligah, je devet klubov delovalo tudi v regionalni ligi ABA (Adriatic Basketball Association) in drugih mednarodnih tekmovanjih. To so relativno majhne organizacije, ki imajo v povprečju 22,1 članov (brez otrok v šolah košarke) in s povprečnim letnim proračunom okoli 400.000 EUR. Konkretno je podatke posredovalo 73 članov ožjega vodstva (člani uprave oziroma upravnega odbora ali izvršni direktor). Osebe na omenjenih funkcijah imajo običajno najboljši pregled nad delovanjem klubov, njihovimi strateškimi cilji in vplivi različnih interesnih skupin. Anketiranci so imeli v povprečju 4,87 let izkušenj (SO = 3,70) z delom v sedanji organizaciji, na trenutnem položaju v klubu pa so bili v času anketiranja v povprečju 2,53 let (SO = 1,36).

Razmerje med javnimi in zasebnimi sredstvi v klubskem proračunu. Struktura letnega proračuna košarkarskih klubov – glede na delež javnih in zasebnih virov – implicira, ne glede na dejanski absolutni znesek finančnih sredstev, relativno pomembnost dveh skupin deležnikov za določen klub. Medtem ko relativni delež javnih sredstev v klubskem proračunu določa položaj oziroma moč in potencialni vpliv nosilcev javnega interesa, torej občinskih in državnih institucij ter institucij EU, delež zasebnih sredstev implicira moč vpliva zasebnikov, za katerimi so zasebni interesi. Deležniki, ki prispevajo v klubski proračun, svojo moč črpajo iz možnosti aktiviranja t.i. mehanizma »zadržanja sredstev«, ki ga po Froomanu (1999) deležniki uporabljajo, če organizacija ne zasleduje njihovih ciljev. V danem primeru

se je anketiranec opredelil glede razmerja med javnimi in zasebnimi viri financiranja, in sicer na 7-stopenjski Likertovi lestvici, pri čemer je vrednost 1 pomenila, da se klub v celoti financira samo iz javnih virov (100 % klubskega proračuna), medtem ko je delež zasebnih virov 0 % klubskega proračuna. Vrednost 7 je torej implicirala financiranje v celoti (100 %) iz zasebnih virov in 0 % iz javnih virov sredstev. Ocena 4 pa je potemtakem pomenila, da klub približno enak delež dobi iz zasebnih in javnih virov (po 50 % iz vsake skupine virov). Pri zbiranju podatkov smo se izognili določanju razmerja v odstotek natančno, saj bi to povzročilo težavo opredeljevanja pri tistih sponzorjih in donatorjih, ki so deloma v zasebni in deloma v državni lasti, kar bi obenem impliciralo bodisi razkrivanje vseh virov financiranja bodisi dodatno delo za anketirance, kar bi zmanjšalo odstotek odzivnosti in posledično veljavnost rezultatov študije.

Strateške usmeritve. Strateške usmeritve košarkarskih klubov so bile merjene s pomočjo opredeljevanja anketirancev glede treh ključnih strateških odločitev. Predstavniki vodstva preučevanih klubov so se namreč na 7-stopenjski lestvici opredeljevali, kaj je za klub pomembnejše[1]:

a. zmanjševanje stroškov ali rast organizacije;
b. vrhunski športni rezultat ali razvoj lokalnega okolja;
c. hitro doseganje rezultatov in večje tveganje ali delo na dolgi rok in manjše tveganje.

Uspešnost. V pričujoči raziskavi smo poskušali slediti Kaplanovemu (2001) priporočilu, da mora biti ocenjevanje uspešnosti neprofitnih organizacij večdimenzionalno. Seznam klubskih ciljev oziroma področij uspešnosti za primer obravnavanih neprofitnih košarkarskih klubov je pomagala sestaviti skupina dvanajstih oseb z vsaj 5-letnimi izkušnjami delovanja na vodstvenih položajih v neprofitnih košarkarskih klubih. Vsakega izmed članov strokovne skupine smo prosili, naj napiše pet razlogov, ki bi pojasnili, zakaj košarkarski klubi sploh obstajajo oziroma kaj naj bi bili po njihovem mnenju glavni strateški cilji, ki bi jih preučevani košarkarski klubi morali vključiti v svoje poslanstvo. Poleg normativnega opredeljevanja ciljev za košarkarske klube v neprofitnem okolju je bil vsak strokovnjak naprošen, naj opredeli še pet ciljev, ki jih po njegovih izkušnjah klubi tudi dejansko zasledujejo. Posledično je vsak izmed 12 strokovnjakov opredelil do 10

[1] *Pri prvem vprašanju je obkrožena vrednost »1« pomenila, da klubi praktično vso pozornost namenjajo zmanjševanju stroškov in povsem zanemarjajo cilje, ki se nanašajo na rast organizacije. Ocena »1« pri drugem vprašanju je cilje vrhunskih športnih rezultatov močno predpostavljala ciljem razvoja okolja, »1« pri tretjem vprašanju pa je pomenila izpostavljanje pomembnosti hitrega doseganja rezultatov. Popolno nasprotje so torej predstavljale ocene z vrednostjo »7«, in sicer poudarjanje rasti kluba, razvoja lokalnega okolja in dolgoročnega dela ter manjšega tveganja. Ocene z vrednostjo »4« pa so potemtakem predstavljale trditev, da klubsko vodstvo daje enak pomen obema strateškima usmeritvama pri vsaki strateški dilemi.*

ciljev (cilji iz prve in druge skupine so se namreč lahko podvajali), končni seznam ciljev pa je bil rezultat združevanja podobnih oziroma tistih, ki jih je opredelilo več strokovnjakov. Na tak način je bilo določenih sledečih 15 ciljev (promocija občine, vključevanje lokalnega prebivalstva v klub, spodbujanje lokalnega prebivalstva k ukvarjanju s športom, povečevanje števila članov kluba, razvoj športne infrastrukture v lokalnem okolju, športni rezultati mlajših starostnih kategorij, privabljanje gledalcev na tekmo, razvoj košarkarjev za nacionalno selekcijo, promocija sponzorjev, presežek prihodkov nad odhodki, razvoj vrhunskih košarkarjev, športni rezultat članske ekipe, rast proračuna, povečevanje tržne vrednosti košarkarjev, zmanjšanje stroškov za delovanje kluba). Ocenjevanje uspešnosti klubov je torej potekalo s pomočjo uspešnosti uresničevanja 15 opredeljenih parametrov. Člani vodstva so pri tem ocenjevali uspešnost konkretnega kluba na 7-stopenjski lestvici.[2] S ciljem preverjanja zanesljivosti teh subjektivnih ocen je bil izveden test korelacije med subjektivno in objektivno oceno uspešnosti na področju športnega rezultata članske ekipe. Slednji je namreč relativno enostavno merljiv objektivno, in sicer kot razmerje med številom zmag in številom odigranih tekem konkretnega kluba. Korelacijski koeficient med dvoletnim objektivnim pokazateljem športne uspešnosti in subjektivno oceno uspešnosti članske ekipe s strani vodstva je znašal 0,71 ($p < ,01$). Na temelju tega lahko sklepam, da so bili predstavniki vodstev relativno zanesljivi ocenjevalci ter da so njihove subjektivne ocene uspešnosti primeren odraz stvarne uspešnosti klubov na ocenjevanih področjih.

Obdelavo podatkov smo začeli s klasično statistično analizo ter analizo razlik med posameznimi skupinami klubov na različnih kakovostnih ravneh. Mera uspešnosti je bila pridobljena s pomočjo faktorske analize (explorative factor analysis – EFA). Končno je bilo izvedeno strukturno modeliranje enačb oziroma analiza SEM, s pomočjo katere je bilo ugotovljeno, kako razmerje med javnim in zasebnim financiranjem klubov vpliva na strateške odločitve vodstva ter posredno na uspešnost obravnavanih organizacij.

Rezultati

Tabela 1 prikazuje povprečne vrednosti subjektivne presoje članov vodstev klubov glede ključnih strateških odločitev. Iz slednje je mogoče razbrati, da so klubi na višji kakovostni ravni dosegali manjše vrednosti pri vseh treh postavkah, torej so večji pomen dajali zmanjševanju stroškov kot rasti organizacije, vrhunske športne rezultate so poudarjali bolj kot razvoj

[2] *Pri tem je ocena »1« predstavljala popoln neuspeh oziroma najmanjšo uspešnost določene organizacije v primerjavi z zaznanimi konkurenti, ocena »7« pa je torej predstavljala maksimalno percepcijo uspešnosti določenega kluba.*

lokalnega okolja, hkrati pa so tudi nekoliko bolj poudarjali hitro doseganje rezultatov in sprejemali višjo stopnjo tveganja od klubov, ki so v času izvedbe raziskave tekmovali v manj kakovostnih tekmovanjih. Slednji so bili torej bolj usmerjeni v rast, razvoj lokalnega okolja in v dolgoročno delovanje oz. manjše tveganje. Analiza variance (ANOVA) je potrdila, da je razlika pri vseh treh obravnavanih komponentah strateške usmeritve statistično značilna z zmerno dejansko razliko,[3] a teh razlik ni bilo mogoče statistično potrditi pri primerjavi klubov druge kakovostne ravni s tistimi iz nižjih lig.[4] Z vidika treh ključnih strateških odločitev se torej razlikujejo le prvoligaški klubi v primerjavi z ostalimi, medtem ko tega na osnovi danih rezultatov ne moremo trditi v primeru komparacije drugoligaških in nižjeligaških klubov. Do podobne ugotovitve smo prišli tudi z izvedbo t-testa, ki je potrdil statistično značilno in obenem zmerno do veliko dejansko razliko med klubi, ki sodelujejo v mednarodnih tekmovanjih ter ostalimi klubi, ki tekmujejo le v nacionalnih tekmovanjih.[5]

V naslednjem koraku smo za 15 subjektivnih ocen uspešnosti izvedli faktorsko analizo, ki je bila uspešna že v prvi iteraciji.[6] Rezultati so nakazali dva relativno čista faktorja. Opazimo lahko, da so se v prvi faktor močneje povezali cilji, ki so se nanašali na finančne in vrhunske športne rezultate, medtem ko je drugi faktor večinoma združeval cilje, ki so izhajali iz neprofitnega poslanstva in so bili usmerjeni k razvoju lokalnega okolja oziroma skupnosti. Prvi faktor je bil zato poimenovan »tekmovalno-finančni«, drugi pa »rekreativno-nefinančni« (Tabela 2). Za namen te raziskave smo uporabili faktor »tekmovalno-finančne« uspešnosti, saj je ta izkazoval višjo korelacijo s splošno percepcijo uspešnosti klubov (Ivašković, 2015: 108).

V nadaljevanju smo v skladu s priporočili (Podsakoff et al., 2013) izvedli še Harmanov test enega skupnega faktorja. Vzorec je pri tem pokazal šibko stopnjo ujemanja,[7] kar pomeni, da en faktor ni mogel biti vzrok za večino variance v pričujoči študiji. Po tem je bil s strukturnim modeliranjem enačb testiran hipotetični model. Opazimo lahko, da so le trije parametri kazali na primernost modela za dano bazo podatkov, dva pa sta to ovrgla.[8]

---

[3] *1. komponenta: F = 6,127; p = 0,004; ES = 0,149; 2. komponenta: F = 10,920; p = 0,000; ES = 0,238; 3. komponenta: F = 7,432; p = 0,001; ES = 0,175.*

[4] *»Post hoc« testa (LSD p = 0,906; 0,364; 0,250 in Tamhane p = 0,998; 0,556; 0,218) sta pri vseh treh komponentah pri primerjavi teh dveh skupin klubov pokazala, da je p-vrednost nad mejo statistične značilnosti (p > 0,05).*

[5] *1. komponenta t = –5,792; p = 0,000; ES = 0,321; 2. komponenta t = –8,579; p = 0,000; ES = 0,509; 3. komponenta t = –12,785; p = 0,000; ES = 0,374.*

[6] *Barlettov test: χ^2 (105) = 869,361, p = 0,000 in Kaiser-Meyer-Olkinova mera primernosti vzorca večja od 0,6, in sicer KMO = 0,796; vse MSA > 0,5.*

[7] *CFI < 0,5; RMSEA > 0,2.*

[8] *Vrednosti CFI (»comparative fit index«) in NFI (»normed fit index«) sta bili nad 0,9, medtem ko je bilo razmerje med hi-kvadratom in stopnjami prostosti (χ^2/df) manjše od 3, a sta NNFI (»non-normed fit*

Rezultati odkrivajo potencialno pomanjkljivost hipotetičnega modela, saj sta bili dve povezavi močno zunaj področja statistične značilnosti na ravni 0,5. Preverjanje strukturnega modela enačb je namreč pokazalo, da odločitvi o poudarjanju zmanjševanja stroškov v primerjavi z rastjo (= 0,07; p = 0,47) in poudarjanju hitrih rezultatov z višjo stopnjo tveganja nasproti dolgoročnemu delu in nižjemu tveganju (= 0,10; p = 0,33) ne vplivata na tekmovalno-finančno uspešnost neproftnih košarkarskih klubov. To je v določeni meri mogoče pojasniti z ambivalentnim vplivom posameznih ciljev, ki se nahajajo na obeh straneh omenjenih strateških dilem. Zmanjševanje stroškov ima namreč samo po sebi ob predpostavki »ceteris paribus« pozitiven vpliv na finančno uspešnost, vendar do zmanjševanja stroškov v praksi prihaja v obdobju kriz, ko vodstva zasledujejo strategije organizacijskega krčenja. To običajno implicira tudi manjša vlaganja v športno ekipo, kar pogosto vpliva na slabši športni oziroma tekmovalni rezultat. Na drugi strani je rast organizacije običajno odvisna tudi od rasti prihodkov, ki imajo ravno tako »ceteris paribus« pozitiven vpliv neposredno na finančno uspešnost in posredno tudi na tekmovalni rezultat. Kljub temu pa rast v praksi pogosto vključuje tudi rast »netekmovalnega« ali amaterskega dela organizacije, kar ima negativen vpliv na uspešnost s tekmovalnega in finančnega vidika. Statistično neznačilna vplivnost odločanja o drugi strateški dilemi je lahko pojasnjena tudi bolj eksplicitno. Vodstva, ki bolj poudarjajo hitre rezultate, tudi organizacijske cilje zastavljajo za krajši časovni rok. Ravno tako velja tudi obratno: vodstva, ki poudarjajo dolgoročno delo, organizacijske cilje postavljajo na daljši časovni rok. V tem kontekstu je treba znova spomniti, da je uspešnost organizacije odvisna od organizacijske sposobnosti doseganja ciljev. Glede na to da se uspešnost doseganja ciljev meri po koncu obdobja, za katerega so cilji postavljeni, je razumljivo, da odločanje o časovni dimenziji nima statistično značilnega vpliva na uspešnost, saj je tudi sama percepcija uspešnosti odvisna od meritev v različno dolgih obdobjih. Ponovni premislek in navedeni argumenti so vplivali na odločitev, da se v naslednjem koraku odstranita dve statistično neznačilni vzročno-posledični povezavi. Modifikacijo strukturnega modela z izločitvijo neznačilnih povezav predlagajo tudi Bowen in Guo (2011: 162) ter McCoach (2003). Ta ukrep je rezultiral z bistvenim izboljšanjem vseh treh parametrov, ki so spodbijali primernost prvotnega hipotetičnega modela. Na podlagi rezultatov ujemanja v Tabeli 3 lahko ugotovimo, da se model, ki ga prikazuje Slika 4, zadovoljivo ujema z zbranimi podatki v tem primeru. Rezultati SEM so torej ovrgli del zastavljenih hipotez, obenem pa so, kot kaže spodnja slika, potrdili neposredno vzročno-posledično zvezo med vplivnostjo javnega

index«) z vrednostjo pod 0,9 in RMSEA (»root mean square error of approximation«) z vrednostjo nad 0,1 ovrgla primernost.

financiranja in vsemi tremi merjenimi strateškimi odločitvami. Ravno tako je bila potrjena negativna vplivnost poudarjanja lokalne skupnosti nasproti športnim rezultatom na opazovani vidik uspešnosti.

Slika 4: REZULTATI STRUKTURNEGA MODELIRANJA ENAČB ZA KONČNI MODEL

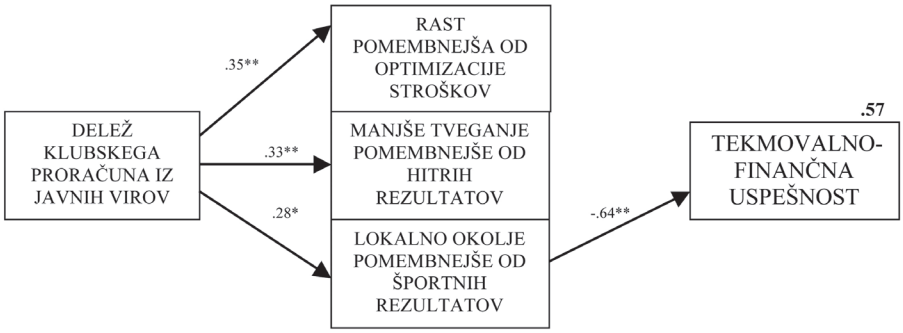

Legenda: ** – P < 0,01; * – P < 0,05.
Vir: lastni prikaz.

Da bi preverili posredovanje učinka med javnim financiranjem in uspešnostjo prek strateške odločitve večjega poudarjanja pomena lokalne skupnosti od vrhunskih športnih rezultatov, smo izvedli Sobelov test posredovanja učinka. V primeru obstoja popolnega posredovanja v povezavi X-M-Y (kjer je X neodvisna spremenljivka, M posrednik in Y odvisna spremenljivka) so poleg statistične značilnosti Sobelovega testa tudi vse bivariatne povezave (X-M, M-Y in X-Y) statistično značilne. Dodajanje povezav X-M in X-Y v model ne bi smelo izboljšati rezultatov ujemanja (Mach et al., 2010). Na drugi strani, v kolikor gre le za indirektni učinek, povezava X-Y ni statistično značilna. Rezultat (Sobelov test: z = 2.32, p = .02) je potrdil, da je statistično značilen posredniški učinek obstajal, pri čemer je šlo za indirektno posredovanje, saj regresija med vplivom javnega financiranja in kazalnikom uspešnosti, pri čemer je slednja imela vlogo odvisne spremenljivke, ni pokazala statistično značilne povezave.

Sklepi

Namen te raziskave je bil odkriti, kako javno financiranje vpliva na strateške odločitve, prek njih pa na športne in finančne rezultate neprofitnih športnih klubov. Prispevek najprej identificira ključne strateške dileme neprofitnih športnih klubov, pri čemer upošteva priporočila Paauweja in Boselieja (2008), da je v specifičnih kontekstih zaradi dejstva, da strategije ni mogoče vedno postaviti v kontekst delitve diferenciacija/nizki stroški/nišni fokus,

potrebno modificirati klasifikacijo. Rezultati kažejo, da večji relativni vpliv javnih institucij, ki se manifestira z relativno večjim deležem javnih sredstev v klubskih proračunih, negativno vpliva na končno tekmovalno-finančno uspešnost klubov, in sicer predvsem prek strateškega poudarjanja doseganja ciljev, ki so vezani na razvoj lokalnega okolja in na račun tega manjše pomembnosti vrhunskih športnih rezultatov. To je v skladu z domnevami in prejšnjimi ugotovitvami, da večji vpliv zasebnikov povečuje možnost finančnega uspeha organizacij. Raziskava je tudi potrdila, da se neprofitni športni klubi bistveno razlikujejo glede odločanja pri treh ključnih strateških vprašanjih, in sicer tisti z večjim relativnim vplivom zasebnikov bolj poudarjajo doseganje vrhunskih športnih rezultatov od skrbi za razvoj lokalnega okolja, sočasno pa tudi dajejo večji pomen zmanjševanju stroškov v primerjavi s cilji, ki bi bili vezani na rast organizacije. Ravno tako bolj poudarjajo hitre rezultate in sprejemajo višjo stopnjo tveganja od klubov, v katerih je večji relativni strateški vpliv javnih institucij. To se sklada z ugotovitvami, da so tiste organizacije, kjer je vpliv zasebnikov večji, bolj tržno orientirane, bolj stroškovno učinkovite, sprejemajo bolj agresivne strategije in so v skladu s tem pripravljene na večjo proaktivnost ter sprejem višje stopnje tveganja. Obenem je nekoliko presenetljiv rezultat, da poudarjanje hitrih rezultatov na račun višjega tveganja in nagnjenost k spodbujanju rasti namesto optimizaciji stroškov nimata pomembnega vpliva na športno in finančno uspešnost športnega kluba. Ključno strateško vprašanje je torej s tega vidika, ali se osredotočiti na vrhunske športne dosežke ali poudarjati cilje lokalne skupnosti.

Ugotovitve ponujajo empirično podporo za odločanje na zakonodajnem področju pri urejanju statusa športnih klubov. Z analizo razlik med klubi na različnih kakovostnih ravneh lahko pričujoča študija pomaga predvsem pri odločitvi, kje potegniti mejo med neprofitnostjo in profitnostjo športnih klubov. Ravno tako pričujoča študija z opredelitvami strateških alternativ in identifikacijo strateških dilem vodstvom neprofitnih športnih klubov ponuja novo orodje menedžmenta, ki lahko olajša proces odločanja, predvsem pa omogoča, da se vodstva ne zapletajo v začarane kroge konfliktnih strateških odločitev.

LITERATURA

Baroncelli, Alessandro in Umberto Lago (2006): Italian Football. Journal of Sport Economics, February: 13–28.

Becker, Brian. E. in Mark A. Huselid (1998): High performance work systems and firm performance: A synthesis of research and managerial implications. Research in Personnel and Human Resources Journal 16 (1): 53–101.

Ben-Ner, Avner in Theresa Van Hoomissen (1991): Nonprofits in the mixed economy: a demand and supply analysis. Annals of Public and Cooperative Economics 62 (4): 519–550.

Berg, Sanford, Chen Lin in Valery Tsaplin (2005): Regulation of State-Owned and Privatized Utilities: Ukraine Electricity Distribution Company Performance. Journal of Regulatory Economics, 28 (3): 259–287.

Bergant-Rakočević, Vesna (ur.) (2008). Šport & pravo. Ljubljana: Gospodarski vestnik.

Berman, Shawn L., Andrew C. Wicks, Suresh Kotha in Thomas M. Jones (1999): Does stakeholder orientation matter? The relationship between stakeholder management models and firm financial performance. Academy of Management Journal 42 (5): 488–506.

Berrett, Tim in Trevor Slack (2001): A Framework for the Analysis of Strategic Approaches Employed by Non-profit Sport Organisations in Seeking Corporate Sponsorship. Sport Management Review 4 (1): 21–45.

Bowen, Natasha K. in Shenyang Guo (2011): Structural equation modelling (pocket guides to social work research methods). Oxford University Press.

Brouthers, Keith D., Maarten Gelderman in Patrick Arensk (2007): The influence of ownership on performance: Stakeholder and strategic contingency perspectives. Schmalenbach Business Review 59 (3): 225–242.

Coates, Dennis, Pamela Wicker, Svenja Feiler in Cristoph Breuer (2014): A bivariate probit examination of financial and volunteer problems of non-profit sport clubs. International journal of sport finance 9 (3): 230–248.

Cuervo, Alvaro in Belen Villalonga (2000): Explaining the variance in the performance effects of privatisation. Academy of Management Journal 25 (3): 581–590.

Daft, Rirchard L. (1998): Organization theory and design (6th ed.). Cincinnati, OH: South-Western College Publishing.

Dess, Gregory G. in Peter S. Davis (1984): Porter's (1980) generic strategies as determinants of strategic group membership and organizational performance. Academy of Management Journal 27 (3): 467–488.

Estrin, Saul (1994): Privatization in Central and Eastern Europe. London: Longman.

Frooman, Jeff (1999): Stakeholder influence strategies, in: Academy of Management Review 24 (2): 191–205.

Ilešič, Marko (2004): Pravni status športnih organizacij. Podjetje in delo 30 (6–7): 1639–1644.

Ivašković, Igor (2015): Vpliv ravnanja z ljudmi pri delu na uspešnost profesionalnih športnih klubov z nedobičkovno tradicijo – študija košarkarskih klubov v Jugovzhodni Evropi. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.

Kaplan, Robert S. (2001): Strategic performance measurement and management in nonprofit organizations. Nonprofit Management and Leadership 11 (3): 353–370.

Keller, Kevin Lane (2008): Strategic brand management. Building, measuring, and managing brand equity (3rd ed.). Upper Saddle River (NJ): Pearson.

Kern, Alexander, Michael Schwarzmann in Armin Wiedenegger (2012): Measuring the efficiency of English Premier League football: A two stage data envelopment analysis approach. Sport, Business and Management: An International Journal 2 (3): 177–195.

LeRoux, Kelly (2009): Managing stakeholder demands. Balancing responsiveness to clients and funding agents in nonprofit social service organizations. Administration & Society 41 (2): 158–184.
Lioukas, Spyros, Bourantas, Dimitris in Vassilis Papadakis (1993): Managerial autonomy of state-owned enterprises: Determining factors. Organization Science 4 (4): 645–666.
Luo, Yadong in Justin J. Tan (1998): A comparison of multinational and domestic firms in an emerging market: A strategic choice perspective, in: Journal of International Management 4 (1): 21–40.
Mach, Merce, Simon Dolan in Shay Tzafrir (2010): The differential effect of team members' trust on team performance: The mediation role of team cohesion. Journal of Occupational and Organizational Psychology 83 (3): 771–794.
McCoach, D. Betsy (2003): SEM isn't just the schoolwide enrichment model anymore: structural equation modelling (SEM) in gifted education. Journal for the Education of the Gifted 27 (1): 36–61.
Megginson, William L., Robert C. Nash in Mathias van Randenborgh (1994): The financial and operating performance of newly privatized firms. Journal of Finance 49 (2): 403–452.
Naman, John L. in Dennis P. Slevin (1993): Entrepreneurship and the concept of fit: A model and empirical tests. Strategic Management Journal 14 (2): 137–153.
Parker, David (1995): Privatization and agency status: identifying the critical factors for performance improvement, in: British Journal of Management 6 (1): 29–43.
Prajogo, Daniel I. in Amrik S. Sohal (2006): The relationship between organization strategy, total quality management (TQM), and organization performance-the mediating role of TQM. European Journal of Operational Research 168 (1): 35–50.
Pearce, John A., Elizabeth B. Freeman in Richard B. Robinson (1987): The tenuous link between formal strategic planning and financial performance. Academy of Management Review 12 (4): 658–675.
Petry, Karen, Dirk Steinbach in Walter Tokarski (2004): Sport systems in the countries of the European Union: similarities and differences. European Journal for Sport and Society 1 (1): 15–21.
Podsakoff, Philip M., Scott B. MacKenzie, J.-Y. Lee in Nathan P. Podsakoff (2003): Common method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies. Journal of Applied Psychology 88 (5): 879–903.
Pološki-Vokić, Nina (2004). Menađament ljudskih potencijala u velikim hrvatskim poduzećima. Ekonomski pregled 55 (5–6): 455–478.
Porter, Michael (1980): Competitive Strategy. New York: Free Press.
Sharpe, Erin K. (2006): Resources at the Grassroots of Recreation: Organizational Capacity and Quality of Experience in a Community Sport Organization. Leisure Sciences 28 (4): 385–401.
Škorić, Sanela, Mato Bartoluci in Zrinko Čustonja (2012): Public financing in Croatian sport. Financial Theory & Practice 36 (2): 109–227.
Tan, Justin in Robert J. Litschert (1994): Environment-strategy relationship and its

performance implications: An empirical study of Chinese electronics industry, in: Strategic Management Journal 15 (1): 1–20.
Vos, Steven, Diane Breesch, Stefan Késenne, Jo Van Hoecke, Bart Vanreusel in Jeroen Scheerder (2011): Governmental subsidies and coercive pressures. Evidence from sport clubs and their resource dependencies. European Journal for Sport and Society 8 (4): 257–280.
Whitley, Richard in Laszlo Czaban (1998): Institutional transformation and enterprise change in an emergent capitalist economy: The case of Hungary. Organization Studies 19 (2): 259–280.
Wicker, Pamela in Cristoph Breuer (2012): Understanding the Importance of Organizational Resources to Explain Organizational Problems: Evidence from Nonprofit Sport Clubs in Germany. VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations 24 (2): 461–484.
Wicker, Pamela, Neil Longley in Cristoph Breuer (2013): Revenue Volatility in German Nonprofit Sports Clubs. Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly 44 (1): 5–24.
Zahra, Shaker A., Donald O. Neubaum in Morten Huse (2000): Entrepreneurship in medium-size companies: Exploring the effects of ownership and governance systems. Journal of Management 26 (5): 947–976.

VIRI

Paauwe, Jaap in Paul Boselie (2008): HRM and performance: What's next? Working paper. Ithaca, NY: Cornell University, School of Industrial and Labor Relations, Center for Advanced Human Resource Studies. Dostopno prek https://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1477&context=cahrswp, 16. 10. 2019.

Gregor CERINŠEK
Inovacijsko-razvojni inštitut
Univerze v Ljubljani

Clifford Geertz
Interpretacija kultur
Založba Aristej, Maribor 2019,
474 strani, 32,00 EUR
(ISBN 978-961-220-127-2)

»Tako kot človeška življenja tudi družbe vsebujejo svoje lastne interpretacije. Le naučiti se moramo, kako priti do njih.« (str. 452) S to mislijo ameriški kulturni antropolog Clifford Geertz sklene zadnje poglavje svojega znamenitega dela *Interpretacija kultur*; slovenski prevod je nedavno izšel v zbirki Dialogi založbe Aristej. Monografija, ki je prvič prišla na knjižne police leta 1973, njeni spisi pa so nastali v desetletju pred tem, je v dobršni meri preusmerila tok družboslovne misli in razgrnila alternativo takrat prevladujočim funkcionalističnim, marksističnim in strukturalističnim pogledom na kulturo. Kot se slikovito izrazi sam avtor: »Človek je žival, viseča v mrežah pomenov (angl. *webs of significance*). Te mreže so kultura. Njena analiza potemtakem ne more biti eksperimentalna znanost v iskanju zakona, temveč interpretacijska v iskanju pomena.« (str. 16) Kot glavni zagovornik hermenevtične oz. interpretativne metode je v antropološkem raziskovanju populariziral uporabo koncepta »zgoščenega opisa« (v angleškem izvirniku *thick description*), ki ga je kot način intelektualnega prizadevanja oz. »izpopolnjene znanstvene pustolovščine« prvi uporabil britanski filozof in lingvist Gilbert Ryle.

Zgoščeni opis je Geertzov slogan, stališče, vodilo, kot metodološki pripomoček pa predstavlja bistvo njegove etnografije. Kot pravi sam: »Etnografija je zgoščen opis.« (str. 21) Antropologu omogoči opisovanje in poglobljeno razumevanje ter osmišljanje človeškega življenja na način, da se osredotoča na njegove različne podrobnosti, partikularnosti, vsakdanjosti, mimobežnosti, banalnosti. Zato je potrebno narediti korak stran od uniformnega pogleda na človekovo naravo ter razumeti človečnost kot bistveno v svoji različnosti in svojem dejanskem in neposrednem izrazu. Večina v knjigi zbranih spisov so empirične raziskave, ki preučujejo družbeno življenje s perspektive simbolnih dejanj, torej takih, ki imajo določen pomen. Etnografija raziskuje simbolne sisteme in strukture pomenov kot bistvene elemente določene kulture; ti pa se med sabo prepletajo, dopolnjujejo, nalagajo eden na drugega ter so hkrati nenavadni, nejasni in nepravilni.

Geertz kulture ne razume kot univerzalne nadčloveške moči, torej kot nekaj, čemur je mogoče vzročno pripisati družbene dogodke, obnašanja, institucije in procese. Zato v nasprotju s pozitivistično tradicijo antropolog svojega raziskovanja ne začne z dovršenimi hipotezami, ki bi jih nato prenesel na oddaljen teren in preveril s sistematičnimi postopki. Namesto tega kulturo prepozna kot kontekst, znotraj katerega je mogoče analizirati in zgoščeno opisati prepletene

sisteme pomenov človeškega življenja. Na ta način pa se s polja družbene mehanike premaknemo na polje družbene semantike, antropologijo pa približamo humanističnemu polju vednosti. Antropološki spisi so interpretacija in so – kot pravi Geertz – fikcija v smislu, da so »nekaj narejenega«, »nekaj ukrojenega«, kar pa seveda ne pomeni, da so neresnični. Zato je kulture moč brati kot besedila, kot skupek tekstov, zgrajenih iz družbene snovi. Antropologova naloga je, da opazuje in poišče kulturne tekste, ki so ljudem te družbe pomembni, in da jih opiše, in to ne samo na način, kot jih razumejo oni, temveč da razgrne, kako ta besedila osvetljujejo različne družbene vidike. Kulturna analiza je ugibanje pomenov, ocenjevanje ugibanj in izpeljava pojasnjevalnih sklepov iz ugibanj. Tehtnosti razlag ne merimo po količini neinterpretiranih podatkov, temveč po moči znanstvene domišljije, ki nas pripelje v stik s tujimi življenji. Ali, kot pravi Geertz, namen interpretativnega pristopa h kulturi je, da nam pomaga pridobiti dostop do pojmovnega sveta, v katerem naši subjekti živijo, tako da se lahko, v razširjenem pomenu te besede, z njimi pogovarjamo.

Podobno kot je Bronislaw Malinowski svoje znanstvene temelje vzpostavil in poglobil na podlagi preučevanja življenja in kulture prebivalcev Trobriandskih otokov, je Clifford Geertz svoje poglobljene etnografske opise črpal predvsem iz Indonezije. Širši javnosti so sicer najbolj poznani njegovi zapiski o petelinjih bojih na Baliju (15. poglavje), sam pa bi za ponazoritev opisanih prvin Geertzove antropologije želel izpostaviti spektakularno kulturno predstavo, prav tako z Balija, ki jo zaznamuje ritualni boj med čarovnico Rangdo ter prikupno pošastjo, imenovano Barong (4. poglavje). Rangda, hudičevska ostudna podoba, prikazana kot stara vdova, pride v deželo, da bi razširila kugo in smrt. Barong, neke vrste križanec med nerodnim medvedom, bedastim kužkom in ošabnim kitajskim zmajem, ji nasprotuje. Njun prepir se med predstavo izraža kot spopad med hudobnim in komičnim z neodločenim izidom. Kontrast med zlobo in nizko komedijo ni vedno popoln in ravno odnosi med njima so srž drame, ki za Balijce ni samo spektakel, ki ga je treba gledati, temveč je obred, ki ga je potrebno izvesti. Gledalci se vanj ne ujamejo samo domišljijsko, temveč tudi telesno, z neposredno udeležbo. Obsedejo jih različni demoni in padejo v silovite in globoke transe, v katerih izvajajo izrazito nenavadna dejanja. Po približno petih minutah (ali pa včasih celo po več urah) se zbudijo in se sploh ne zavedajo, kaj so počeli, prepričani pa so, kljub amneziji, da so imeli najbolj izjemno in globoko zadovoljujočo izkušnjo, kar jo lahko ima človek. Velika bitka je končana, izid je vedno neodločen. Rangda ni bila premagana, vendar tudi ona ni osvojila ničesar.

Geertz se sprašuje, kaj se lahko naučimo o človekovi naravi in družbi iz tovrstne in iz tisoč podobnih posebnih izkušenj, ki jih odkrivajo antropologi. »Da so Balijci posebne vrste bitij, Marsovci iz Južnega morja? Da so

v osnovi ravno taki kot mi, vendar z nekaterimi posebnimi, dejansko postranskimi običaji, za katere se ni primerilo, da smo si jih prizadevali doseči? Da so prirojeno obdarjeni ali – celo – da jih instinkti vodijo v določene smeri, ne pa v nekatere druge? Ali da človeška narava dejansko ne obstaja in so ljudje čisto in preprosto tisto, kar iz njih naredi njihova kultura?« (str. 48) Tako kot petelinji boj ni zgolj gola zabava ali hazarderska izkušnja z materialnimi učinki, tako tudi pričujoči obred ne predstavlja zgolj določene verske ali estetske perspektive, temveč prežema življenja Balijcev onstran neposredno religioznega. Kot simbolna struktura jim vtiskuje pomene in omogoči, da lahko občutijo realnost na doumljiv način.

Opisani obred je umetniška oblika, njegova funkcija pa je interpretativna: je zgodba, ki si jo Balijci pripovedujejo o samih sebi. In kot vsaka umetniška oblika – in s slavnimi petelinjimi boji ni nič drugače – tudi ta omogoči prepoznavanje vsakdanjega izkustva tako, da ga izrazi z dejanji in predmeti, katerih praktične posledice so odstranjene, sami pa so dvignjeni na raven čistosti, v kateri je mogoče njihov pomen ostreje artikulirati, dojeti in interpretirati. Prepletanje hudobnega in komičnega, ki ga slika boj med Rangdo in Barongom, oživlja in daje pomen zelo širokemu področju vsakdanjega obnašanja Balijcev. Če sledimo Geertzovim opažanjem, se v običajnem življenju Balijci skorajda obsedeno izogibajo sporom. Množični trans pa omogoči prestop na drugo raven eksistence. Širi se kot nebrzdana panika in projicira posameznega Balijca iz vsakdanjega sveta, v katerem običajno živi, v tistega najbolj nevsakdanjega, v katerem živita Rangda in Barong. V transu pograbijo tradicionalna bodala in se pridružijo spopadu; raztogoteni in razočarani zaradi Rangdinega kasnejšega izginotja obrnejo bodala proti lastnim prsim in se pričnejo zabadati, goltati žive piščance in iztrebke, se v krčih valjajo v blatu, govorijo neznane jezike, posnemajo spolni odnos itd. Tako kot pri petelinjih bojih se prikažejo kot divji in morilsko nastrojeni, z maničnimi eksplozijami instinktivne krutosti in nebrzdane togote. In nenazadnje, kot pravi Geertz, petelinji boj je »zares resničen« samo za peteline. Kot kulturna podoba, fikcija, model, metafora je namreč izrazno sredstvo. Njegova vloga ni v tem, da gasi ali razvnema družbene strasti, temveč da jih prikaže. S tem ko poveže ponos z osebnostjo, osebnost s petelini in peteline z uničenjem, nazorno prikaže razsežnost balijskega izkustva, ki je navadno močno prikrita.

Geertz povzema Northopa Frya, ko pravi, da si Macbetha ne bomo ogledali zato, da bi se kaj naučili o zgodovini Škotske, temveč da bi izvedeli, kako se počuti človek, potem ko je dobil kraljestvo in izgubil svojo dušo. Ravno tako gredo Balijci na petelinji boj predvsem za to, da bi ugotovili, kako se počuti običajno zadržan in zbran človek (Balijec) po vseh napadih, izzivanju, žaljenju in ponižanju, ki ga na koncu privedejo bodisi do popolne zmage bodisi do popolnega poloma. Petelinji boj, prav tako kot

spopad med Rangdo in Barongom, je en od »paradigmatskih človeških dogodkov«, ki nam povedo, kaj bi se zgodilo, če bi bilo življenje umetnost. So simbolne reprezentacije, ki omogočajo spoznavanje etosa kulture in razsežnosti lastne subjektivnosti. Skupaj so zbrane teme s skoraj vseh ravni balijskega izkustva, npr. živalska okrutnost, moški narcizem, hazardiranje, rivalstvo med statusi, množična razvnetost, krvna žrtev.

Potrebno je poudariti, da ceremonialni obred »Rangda in Barong« – podobno kot petelinji boj – ne ponuja univerzalnega ključa za razumevanje življenja na Baliju, podobno kot na primer jurjevanje ali martinovanje ne dajeta celovitega vpogleda v razumevanje slovenske kulture. Zgodba morda poda zgolj en, nepopoln vidik življenja; včasih ji lahko drugi kulturni teksti celo oporekajo. Zato je po Geertzovem mnenju kulturo nekega ljudstva treba razumeti kot skupek tekstov in jih obravnavati, »kot da govorijo nekaj o nečem«. Interpretacijska antropologija vseskozi išče ravnovesje med tovrstnimi partikularnostmi kulture oz. posebnimi interpretacijami »človeka z malim č« ter med temeljno enotnostjo človeštva oz. »Človeka z velikim Č«.

Čeprav bomo čez tri leta praznovali že okroglo petdeseto obletnico izida Geertzove *Interpretacije kultur*, je njegovo delo še vedno aktualno kot primer ubesedenja znanosti, ki ne temelji toliko na iskanju univerzalnega in popolnega konsenza, temveč stremi k izčiščenju razprave in izboljšanju natančnosti, s katero antropologinje in antropologi nadgrajujejo dognanja drug drugega. Poleg strokovne javnosti je knjiga primerna tudi za širši krog bralcev, ki bi rad izvedeli več o indonezijski družbi v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, o različnih kulturnih podrobnostih in pripadajočih simbolnih formah. Rok ji ne bo potekel ravno zaradi Geertzove sposobnosti in večno aktualne etnografske drznosti opisovati in razlagati kulturne podrobnosti onkraj ustaljenih vzorcev, kar omogoča – kot pravi avtor sam – resnično srečati se s človečnostjo iz oči v oči.

Tanja BUDA
Fakulteta za socialno delo,
Univerza v Ljubljani

Darja Zaviršek, Natalija Djoković, Laura Radešič, Katerina Meden, Katja Đogić, Maruša Kožman
Romske družine: priročnik za razumevanje etične prakse v socialnem delu in drugih pomagajočih poklicih v podporo slovenskim Rominjam in Romom
Društvo Mozaik – društvo otrok, Ljubljana 2019, 122 strani, 0,00 EUR (ISBN 978-961-290-506-4)

Priročnik je prvo delo v slovenskem prostoru, ki obravnava tematiko prakse dela z romskimi družinami. Potrebo po tovrstnem delu avtorice prikažejo skozi zgodovino strukturne diskriminacije, katere posledice lahko opazimo tudi danes, saj nekateri slovenski Romi zaradi diskriminacije

v sistemu pomoči še vedno živijo v neprimernih bivanjskih, zdravstvenih in socialnih razmerah. Priročnik je težko pričakovano gradivo, saj so v njem navodila in priporočila za potrebno ukrepanje strokovnih služb, ki posegajo na vsa življenjska področja romske skupnosti, posebno kjer slovenske romske družine živijo brez osnovnih pogojev za življenje. Priročnik pa poleg bogate teoretične vsebine ponuja številne etnografske opise primerov, s katerimi se srečujejo strokovne delavke na terenu in so bistveni pri razumevanju teoretičnih konceptov ter dajejo vpogled v vsakdanja življenja slovenskih Romov in Rominj ter v dolgoletno prakso strokovnih delavk in delavcev na področju dela z romskimi družinami.

Priročnik je orodje za vse strokovne delavke in delavce, ki se pri svojem delu srečujejo z romskimi družinami, koristi pa tudi Rominjam in Romom, da se informirajo o svojem položaju in o problemih, ki jih zadevajo. Glavne prednosti priročnika so dostopen jezik in razumljiv način pisanja ter opremljenost z neposrednimi napotki za delo. Priročnik se sklicuje na številne znanstvene vire, mednarodne konvencije, etične kodekse različnih strok in je podlaga za razumevanje transgeneracijske prikrajšanosti romskih družin, rasizma in kulturalizacije Romov in Rominj ter ponuja priložnost za spremembo in izboljšanje vsakdanjih življenjskih praks pri delu z romskimi družinami.

Današnji družbeni položaj romske skupnosti je tesno povezan z njenim zgodovinskim kontekstom, zato se avtorice na začetku priročnika najprej osredotočijo na zgodovino evropskih in slovenskih Rominj ter Romov, da bi pojasnile izvore objektivizacije, etnizacije, kulturalizacije in patologizacije romske skupnosti. Sodobna pravno-formalna delitev Rominj in Romov na »avtohtone« in »neavtohtone« »omogoča hierarhizacijo ljudi in učinkovitejše upravljaje z njimi, saj se na posameznika gleda v prvi vrsti skozi prizmo časa bivanja na določenem ozemlju in ne iz perspektive pravic in potreb« (str. 11). Zgodovinski fenomen Romov kot grešnih kozlov se je ohranil vse do danes in je povezan z nastankom anticiganizma. Anticiganizem kot »ideologija, mentaliteta in politika, ki izhaja iz socialnih, religioznih, romantičnih in rasističnih elementov« ter številnih predsodkov o Romih in Rominjah (str. 15), je prisoten vse od prvega stika s tedanjimi evropskimi ljudstvi. Zgodovinsko gledano se anticiganizem kaže v sistemskemu rasizmu in diskriminatornih evropskih politikah do Rominj in Romov. Vrhunec anticiganizma beležimo v času nacizma s preganjanjem in genocidom (*porrajmos*) nad Rominjami in Romi. Rasizem nad Romi se je nadaljeval tudi v obdobju socializma in po njem, kar je vidno še danes v obliki diskriminatornih socialnih politik in drugih politik evropskih držav.

Diskriminacija in socialne norme, ki so se obdržale vse do danes, avtorice predstavijo v kontekstu slovenskih romskih družin. Opozarjajo na ekonomsko pomanjkanje, ki se med romskimi družinami spreminja

v kulturo revščine ter na pozitivne in škodljive socialne norme; slednje namreč povzročajo škodo romski skupnosti in se prenašajo iz generacije v generacijo. Avtorice teorijo dopolnjujejo tudi s praktičnimi primeri in etnografskimi zapisi strokovnih delavk, ki opisujejo zgodbe deklic in žensk, ki so doživljale nasilje, otroško delo in diskriminacijo na podlagi spola. V zapisih iz terena se osredotočijo tudi na vprašanje prehoda iz otroštva otrok v mladostništvo in pokažejo, da gre za prehod, ki je za mnoge deklice nevaren, saj ga lahko zaznamuje mladoletno materinstvo.

Različne oblike diskriminacije, predsodki in škodljive socialne norme so prisotne tudi, ko govorimo o slovenski Romih v šolah. Avtorice opozarjajo na mlade Rominje in Rome, ki v mladosti ne pridobijo osnovne izobrazbe. Razlogi za to so najpogosteje revščine, selitve in zanemarjanje otrok, ki povzročijo, da so otroci v šoli manj uspešni. Čeprav se romskim staršem očita, da imajo do šole neustrezen odnos, pa je takšno obsojanje pristransko. Avtorice pokažejo, da so razlogi za to, da otroci ne prihajajo v šolo, pogosto v tem, da starši ne zaupajo sovražnim okoljem in da je revščina ovira, da bi otroke na šolo pripravili. Poleg zgoraj naštetih razlogov so prisotni še številni strukturni problemi na področju izobraževanja Romov (zanikanje šolskega osebja, da so v šoli prisotni tudi romski otroci; premalo specifične podpore romskim otrokom; romski otroci so pogosto objekt vrstniškega nasilja). Romski otroci so v šoli deležni premalo spodbude s strani socialnih in drugih strokovnih delavk, posebno pri avtonomiji romskih deklet, kadar se te odločajo za izobraževanje, saj je podpora zunaj skupnosti zanje odločilnega pomena. Avtorice zato poudarjajo pomembno vlogo strokovnega osebja v šolah, centrih za socialno delo in drugih izobraževalnih ustanovah pri spreminjanju socialnih norm v romskih družinah (podpiranje deklic pri odločitvi za šolanje, upoštevanje etičnih načel pri delu z romsko družino).

V priročniku sta opisani zgodbi dveh romskih žensk, kjer se prepleta izkušnja zgodnje poroke, nasilja v družini in nasilja v partnerski zvezi. Avtorice navajajo, da je nasilje nad deklicami in ženskami rutinsko prezrto, normalizirano in kulturalizirano, ker večinska družba vidi Rome kot »drugačne«. Med drugim prikazujejo primere otroških porok romskih deklic in dečkov, ki so s strani številnih strokovnjakinj spregledane (str. 59). Prav tako avtorice opozarjajo na slabo duševno zdravje žensk, ki je posledica neučinkovite podpore za ženske z izkušnjo nasilja. Pri tem pojasnjujejo, da morajo biti strokovne delavke posebej pozorne na duševno zdravje Rominj, saj nanj vplivajo številni življenjski konteksti, kot so slab ekonomski položaj, neugodne bivanjske razmere, socialna izključenost, škodljive socialne in patriarhalne norme.

Reproduktivne pravice ter reproduktivno obnašanje so poleg patriarhalnih vzorcev in nadzora zaznamovale tudi zgodovinske izkušnje zlorab (prisilne sterilizacije) in socialna

distanca, katere posledici sta otežen dostop do zdravniških storitev ter neznanje med romskimi ženskami. Pomanjkanje reproduktivne avtonomije in neznanje ustvarjata posebno reproduktivno obnašanje in prakse, kot je večkratna umetna prekinitev nosečnosti, namesto uporaba kontracepcije. Avtorice zato naštevajo dejavnosti, ki naj bi jih izvajale socialne delavke, učiteljice, ginekologinje in drugo zdravstveno osebje pri podpori družinam na področju reproduktivnega zdravja in reproduktivnega obnašanja Rominj in Romov.

Avtorice se po pregledu in opisu dela strokovnih služb sprašujejo o etičnem ravnanju in delu strokovnjakinj in strokovnjakov glede romskih družin. Osredotočijo se na kodekse etike socialnih in drugih strokovnih delavk v socialnem varstvu, šolstvu, zdravstvu, sodstvu in policiji. Pri tem pa poudarijo nekatera etična ravnanja in standarde dela z romskimi družinami, kot so antidiskriminatorno delo, načelo obče dobrega, preprečevanje vseh vrst rasizma. Posebno pozornost avtorice namenijo odnosu, ki ga imajo strokovne službe do Romske kulture, saj kot opozarja Izjava o etičnih načelih globalnega socialnega dela, je beseda kultura »lahko včasih uporabljena kot krinka za kršenje človekovih pravic« (str. 84). Za bolj učinkovito etično prakso avtorice pozivajo k samorefleksiji lastnega dela vse strokovnjakinje in strokovnjake, ki pri prihajajo v stiku z romskimi družinami.

Ključno pri etičnem delu z otroki in romskimi družinami je razumevanje strukturne prikrajšanosti odraslih Romov in Rominj ter z njo povezanega transgeneracijskega prenosa prikrajšanosti na otroke. Opisani etnografski primeri v priročniku, pripovedujejo o osebah, ki jih strokovne službe težko dosežejo. Ob enem avtorice opozarjajo tudi na opustitev etičnega ravnanja strokovnih delavk v socialnem varstvu, ko govorimo o zaščiti romskih otrok. V skladu z etičnim načeli bi moralo delo socialnih in strokovnih delavk vsebovati na otroka usmerjeno perspektivo. Socialne in strokovne delavke morajo pri svoji praksi z romskimi družinami imeti spretnosti na področju medkulturnih kompetenc, dela v skupnosti, zagotavljanju prevajalca v pomembnih situacijah, zaščiti ogroženega otroka, dejavno spodbujati socialno vključevanje, šolanje in izobraževanje, krepiti odpornosti otrok in mater, medstrokovno sodelovati in izobraževati, opraviti intersekcijsko perspektivo za oceno ogroženosti otroka ter uveljaviti zagovorništvo kot etično prakso.

Poleg dela v skladu s kodeksi etike, avtorice pozivajo strokovne delavke in delavce k uporabi in sklicevanju na mednarodne dokumente in priporočila za delo na področju romskih družin. Avtorice so pri pregledu mednarodnih dokumentov namenile pozornost tudi zgodnjim porokam, ki se dogajajo znotraj nekaterih romskih skupnosti. Zgodnje poroke so predstavljene v kontekstu mednarodnih konvencij, mednarodne in nacionalne zakonodaje, prakse številnih mednarodnih organizacij ter iniciativ

za zaščito deklic pred zgodnjimi porokami.

Zdi se, da je prihodnost *Romani familije* tesno povezana z delom številnih strokovnjakinj in strokovnjakov, saj avtorice v priročniku ugotavljajo, da so romske družine, ki potrebujejo strokovno pomoč, v sistemu pomoči izpuščene in spregledane. V primeru nasilja nad romskimi ženskami in otroki se med strokovnimi delavkami in delavci pojavljajo predsodki v obliki etnizacije, kulturalizacije in patologizacije. Prav zato morajo strokovnjakinje in strokovnjaki razviti spretnosti ter slediti etičnim načelom »na otroka usmerjene perspektive«. Pri svojem delu potrebujejo medkulturne kompetence, s skupnostjo ter družinami, v katerih živijo Rominje in Romi, pa morajo razviti zaupen odnos.

Delo *Romske družine: priročnik za razumevanje etične prakse v socialnem delu in drugih pomagajočih poklicih v podporo slovenskim Rominjam in Romom* prikazuje primere dolgoletnih praks, ki so nastale na področju dela z romskimi družinami. Priročnik je v Sloveniji izredno pomembno gradivo, saj z napotki, opozorili in predlogi ponudi možnost za razvoj novih paradigm na področju dela z romskimi družinami. Govorimo o novih praksah, ki temeljijo na multidisciplinarnih in transdisciplinarnih strokovnih pristopih, kodeksu etike ter sistemskemu razumevanju položaja slovenskih Rominj in Romov. Posebna pozornost je namenjena odnosu do zaščite žensk in otrok pred revščino, nasiljem in škodljivimi socialnimi normami. Jasnost izražanja in opremljenost z etnografskimi primeri priročnik še bolj oplemeniti, zato ga priporočam v branje socialnim delavkam in delavcem ter vsem strokovnjakinjam in strokovnjakom, ki se pri svojem delu srečujejo z romskimi družinami, saj priročnik ponuja znanje za ravnanje, priporočila za delo v praksi in širše razumevanje položaja slovenskih romskih družin. Priporočam ga študentkam in študentom socialnega dela in drugim pomagajočim poklicem, ker bodo v njem našli teoretsko in praktično podlago za delo v praksi. Na koncu priročnik priporočam še vsem Rominjam in Romom, ki bodo v njem našli vire informacij o lastnem položaju in priložnost za opolnomočenje.

UDK 324:352-055.2(497.4)

Vlasta JALUŠIČ, Milica ANTIĆ GABER: ENAKOST ZA KOGA? OVIRE ZA DOSTOP ŽENSK DO POLITIKE NA LOKALNI RAVNI V SLOVENIJI
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, št. 2, str. 437–454

Članek na podlagi izvirnih empiričnih raziskav (analiza zakonodaje, intervjuji s kandidatkami in vratarji ter izvedba fokusnih skupin) analizira nekatere manj vidne ovire za sodelovanje žensk v lokalni politiki v Sloveniji. V letih 2014–2018 je bilo v Državnem zboru 35,6 odstotka žensk, v vladi Slovenije pa je bilo 50 odstotkov ministric. Veliko manj žensk je stopilo v politiko na lokalni ravni. V istem obdobju jih je bilo na županskem mestu le 7,6 odstotka, deset občinskih svetov pa je bilo brez ene same svetnice. Avtorici ugotavljata razloge za tako različno vključenost in zastopanost žensk med lokalno politiko in politiko na nacionalni ravni. Glavni zaključek njune analize je, da bi za spremembo nizke zastopanosti žensk v nekaterih lokalnih skupnostih morali zasnovati dobro premišljeno reformo volilnega sistema in ukrepe, ki se nanašajo na vključevanje razsežnosti spola v lokalne politike, družinsko življenje in partnerske vloge.

Ključni pojmi: enakost, zastopanost žensk, lokalna politika, kandidatke, politični vratarji, politične stranke

UDK 341.7:061.1EU

Erik PAJTINKA: ZAČETKI EVROPSKE DIPLOMATSKE SLUŽBE V OBDOBJU OD PETDESETIH DO OSEMDESETIH LET 20. STOLETJA
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, št. 2, str. 455–470

V članku obravnavam razvoj diplomatske službe Evropskih skupnosti v predlizbonskem obdobju. Natančneje mapiram obdobje od petdesetih let 20. stoletja, ko so se odprla prva nediplomatska predstavništva z omejeno močjo v tujih državah, do konca osemdesetih let, ko je mreža evropskih predstavništev s polnim diplomatskim statusom postala realnost. Sklenem, da diplomatska služba Evropskih skupnosti korenini v vzpostavitvi dveh tipov tujih predstavništev Evropskih skupnosti, ki se razlikujeta v primarnem namenu, statusu in nalogah. Razvoj teh dveh tipov predstavništev v okviru Evropskih skupnosti je zahteval njuno precej različno dinamiko, kakor se kaže v različnih hitrostih njune preobrazbe v današnji 'tradicionalni' obliki diplomatskega predstavništva.

Ključni pojmi: zgodovina delegacij Evropske komisije, zgodovina diplomatske službe Evropske komisije, contrôleurs techniques, contrôleurs délégués, delegacije Evropske komisije, diplomatska služba Evropske komisije

UDK 327:321.7(73:410)

Ognjen PRIBIĆEVIĆ: TRUMP, BREXIT IN KRIZA LIBERALNE SVETOVNE UREDITVE
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, št. 2, str. 471–488

Namen članka je analizirati razmerje med novimi politikami predsednika Trumpa, Brexitom in krizo liberalne mednarodne ureditve. Glavna avtorjeva hipoteza je, da je sedanja liberalna ureditev v hudi krizi. Medtem ko lahko Brexit opišemo kot največjo spremembo v evropski politiki po padcu berlinskega zidu, trdim, da je Trumpova nova zunanja politika najpomembnejša sprememba v svetovni politiki po drugi svetovni vojni. Predsednik Trump je prvi ameriški predsednik, ki: 1) se je odločil za zmerno izolacijo namesto sodelovanja in večstranskih odnosov; 2) ne spodbuja demokracije kot ključne lastnosti ameriške zunanje politike; 3) je dejavno sovražen do liberalnega internacionalizma; in 4) ki ima drugačne poglede od predhodnikov na trgovinska vprašanja, zavezništva, okolje in mednarodno pravo. Sklenem, da gre svet v smeri nove mednarodne ureditve, v kateri kot ključne akterke nastopajo ZDA, Kitajska in Rusija.

Ključni pojmi: liberalna mednarodna ureditev, kriza demokracije, mednarodni odnosi, ameriška zunanja politika, Trump, Brexit

UDK 2:32(497.6)

Anna JAGIEŁŁO-SZOSTAK, Joanna KULSKA: VLOGA VERSKIH INSTITUCIJ V PROCESU SPRAVE IN KREPITVE MIRU – ŠTUDIJA PRIMERA BOSNE IN HERCEGOVINE (AHMIĆI, TRUSINA IN BRADINA)
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, št. 2, str. 489–508

Bosna in Hercegovina je mlada, pokonfliktna in etnično razdeljena država v Evropi. Znana je kot prizorišče konflikta, osredotočenega na verske delitve. Raziskovalcu to postavi številna zanimiva vprašanja. Kakšna je vloga verskih institucij v konfliktu in krepitvi miru? Zakaj je religija politizirana? Ali lahko verski dialog razumemo kot dejavnik v procesu sprave nasprotujočih si etničnih skupnosti; v tem primeru Srbov, Hrvatov in Bošnjakov? Poseben razdelek v članku namenjava zgodbam preživelih iz bošnjaških, hrvaških in srbskih družin. Vsaka od teh treh etničnih skupnosti je utrpela žrtve v času pokolov v Ahmićih, Trusini in Bradini v prvi polovici devetdesetih let 20. stoletja. Poleg tega avtorici analizirava vlogo institucij, kot sta Medreligijski svet Bosne in Hercegovine v Sarajevu in Fundacija Maximilian Kolbe, z namenom oceniti njun prispevek k spravi in krepitvi miru. V tem oziru je namen

članka konceptualizirati vprašanje verske krepitve miru v širšem kontekstu mirovnih in konfliktnih študij ter opozoriti na vseprisotna neobjektivna in neuravnotežena dojemanja vloge religije v sodobnih konfliktih in njihovem reševanju.

Ključni pojmi: religija in politika, krepitev miru, sprava, etničnost, spomin, žrtve, Bosna in Hercegovina

UDK 316.612:613.86-053.4

Metka KUHAR, Gaja ZAGER KOCJAN: TRAUMA CONGLOMERATE: ADVERSE CHILDHOOD EXPERIENCES AND THEIR SOCIO-DEMOGRAPHIC BACKGROUNDS
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, No. 2, pp. 509–526

In Slovenia, the first study on adverse childhood experiences (ACEs) was conducted in 2019 with a large panel sample of adults. In this paper, the prevalence, interrelatedness and socio-demographic backgrounds of ACEs are presented. More than three-quarters of the participants had experienced at least one ACE while over one-quarter had four or more ACEs. The most frequently reported ACEs were emotional abuse and physical abuse. Consistent with previous studies, the results show that different ACEs often co-occur and are more common in families with a low socioeconomic status. Earlier studies reveal the significant impact of ACEs on people's physical, mental and social functioning throughout their lives, underlying the important need to address ACEs with a comprehensive national strategy and implementation plans in the relevant sectors.

Keywords: adverse childhood experiences, violence, neglect, addiction, mental health problems, poverty

UDK 331.1:004.738.5

Aleksandra KANJUO MRČELA, Klavdija ČRTALIČ: DECENT WORK IN THE PLATFORM ECONOMY: AN OXYMORON OF OUR TIME?
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, No. 2, pp. 527–560

Recent decades have witnessed the accelerated development of the platform economy characterised by the global presence of new forms of work organisation supported by information and telecommunications technology. The new economic system and related social changes have received mixed evaluations in social sciences. In this paper, we confront certain

positive evaluations and more critical analyses and evaluations of the phenomenon under study. Based on a meta-analysis of some more prominent work platforms and by applying the International Labor Organization's concept of decent work, we find that platform work does not help in achieving standards of decent work and is increasing the precarisation of labour.

Keywords: platform economy, platform work, decent work, ILO, precarious work

UDK 323.1:005.44

Marija JURIĆ PAHOR: NATIONAL IDENTITY IN THE LIGHT OF GLOBALISATION, GLOCALISATION AND TRANSCULTURATION
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, No. 2, pp. 561–580

The article supports the assumption that today national identity is also a firmly anchored, yet adaptable cultural bond based on the principle of inclusion and exclusion as a means for constituting unified and solid entities. Like its bearer, the nation state, national identity is also an important factor in contemporary globalisation processes as derived from the neoliberal doctrine of the free market and associated need to create glocal and transnational connections. Special analytical attention is paid to the observation that these processes undermine national identity as a unique and homogeneous narrative. Hence, the concepts of transculturation analysed and presented in more detail in the article call for a redefinition of national, including Slovenian, identity.

Keywords: national identity, nation sate, globalisation, glocalisation, transculturation, »Slovenianness«

UDK 81'246.2:37(497.4)

Mojca MEDVEŠEK: IS THE BILINGUAL SCHOOL IN PREKMURJE TRULY DIVISIVE? VIEWS OF PARENTS, STUDENTS AND PUPILS ON BILINGUAL EDUCATION
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, No. 2, pp. 581–599

The 60th anniversary of bilingual schooling in Prekmurje coincided with a fresh application for a constitutional review of the legislation on bilingual education. As a result, public criticism regained momentum, pointing out the shortcomings of bilingual education. The article presents the findings of empirical studies aimed at verifying whether parents, students and pupils

consider bilingual schooling an appropriate or quality option for education in the mother tongue for both the minority and the majority. The results show the majority of respondents still believe the existing bilingual education model is appropriate and high in quality, with pupils and students revealing slightly more positive attitudes to the current bilingual schooling than their parents, and that bilingual education is especially supported by pupils, students and parents who indicated Hungarian or both Slovenian and Hungarian as their mother tongues.

Keywords: bilingual education, Hungarian national community, Prekmurje, Hungarian language, bilingualism

UDK 81'27:305

Mojca ŠORLI: POSITION OF SCIENTIFIC NEUTRALITY IN THE DISCUSSION ON GENDER CATEGORIES IN LANGUAGE
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, No. 2, pp. 600–621

This text is based on reflections stimulated by a discussion on language and gender following adoption of a new strategy for gender-sensitive language use on 25 April 2018 that concerns official documents of the Faculty of Arts at the University of Ljubljana. I focus on the deployment of arguments claiming scientific objectivity/neutrality and their positioning within the existing power relations in academia. Using selected examples from the discussion on the (non)neutrality of the male grammatical gender in Slovenian, I show that seemingly scientific positions also depend on the perspective of the promotor/defender of a particular position. The levels discussed include: the language system and gender categories in the light of gender-sensitive language (understanding gender categories and the dissenting voices within the field) (3.1); forms of address for women (gender-marked adjective form of woman surnames) (3.2); and the linguistic conception of social categories (social gender) (3.3).

Keywords: gender-sensitive language use, androcentricity, discourse, scientific neutrality and objectivity

UDK 316.472.4:316.64(497.4)

Vasja VEHOVAR, Blaž POVŽ, Darja FIŠER, Nikola LJUBEŠIĆ, Ajda ŠULC and Dejan JONTES: SOCIALLY UNACCEPTABLE DISCOURSE ON THE FACEBOOK PAGES OF NEWS OUTLETS
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, No. 2, pp. 622–645

The paper examines the comments sections of the most visited Facebook news pages in Slovenia between 2010 and 2017. The research focuses on socially unacceptable discourse (SUD) concerning two topics then dividing the public; namely, the refugee crisis and the rights of LGBT people. The results show that the share of comments with SUD is high and stable, representing approximately half of all the comments on both topics and all three news pages. Surprisingly, there are few differences among the news outlets as regards the internal structure and characteristics of SUD, although significant differences were found in the extent of SUD among the portals. On the other hand, the results did not confirm the presence of organised hate campaigns or the connectedness of commentators. The results offer one of the first insights into the characteristics of the commenting culture in Slovenia, the timeframe of commenting and the connectedness of commentators.

Keywords: Facebook, news pages, comments, network analysis, refugees, LGBT

UDK 005.336.5:796.323.2

Nina KOLENC, Frane ERČULJ, Samo PAVLIN: CHALLENGES IN DEVELOPING COMPETENCIES GIVEN DIFFERENCES IN THE WORK ENVIRONMENT: THE CASE OF A BASKETBALL COACH
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, No. 2, pp. 646–663

In the article, we address the problem of the different ways various work environments impact the performance of tasks and development of competencies. The approach considers the case of basketball coaching where similarities and differences are examined with respect to being a basketball coach 'for all' and a professional one. The empirical part of the paper describes the acquisition and verification of information obtained in focus groups and workshops held with experts and practitioners at various stages of their career and from segments of the basketball coach labour market. We build on this to develop several models of basketball coach competencies and explore what impacts the dynamics among them. On this basis, we introduce an original methodological approach to the area of the

development of competencies which is particularly relevant for the areas of human resources development, the sociology of work, and professional groups.

Keywords: occupational professionalisation, human resources development, competencies, education, sport, basketball

UDK 347.471.8:796.323.2

Igor IVAŠKOVIĆ: IMPACTS OF PUBLIC FUNDING ON NON-PROFIT SPORT ASSOCIATIONS
Teorija in praksa, Ljubljana 2020, Vol. LVII, No. 2, pp. 664–680

The aim of this study is to analyse how the ratio between public and private funding is reflected in non-profit sport clubs in terms of their key strategic decisions and related perception of organisational performance. Based on data from 73 South-east European non-profit basketball clubs, the results show that a bigger share of budget funding coming from public resources may discourage clubs' management from accepting more aggressive strategies. Those clubs more inclined to satisfying local community aims are more risk-averse and seek ways and means to increase the number of their members. At the same time, the clubs largely funded by private sources emphasise cost-effectiveness, the achievement of top sports results, and set shorter deadlines for achieving organisational goals. Moreover, a greater share of private funding implies comparatively better sports and, in turn, financial results.

Keywords: public funding, non-profit organisations, basketball clubs, strategy, performance

Teorija in praksa sprejema v presojo za objavo izvirna znanstvena besedila, ki še niso bila objavljena drugje ali niso v recenzentskem postopku pri kateri drugi znanstveni reviji oziroma monografiji. Objava članka ali knjižne recenzije v Teoriji in praksi je brezplačna.

Besedilo pošljite na elektronski naslov teorija.praksa@fdv.uni-lj.si. Besedilo naj bo v formatu A4 z 1,5-vrstičnim razmikom, tip črk Times New Roman, velikost 12, obojestransko poravnano, z robovi 2,5 cm. Vse strani besedila morajo biti zaporedno oštevilčene. Ime in priimek avtorice/avtorja naj bo izpisano na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in trenutno zaposlitvijo, s polnim naslovom, telefonsko številko in naslovom elektronske pošte. Priimek avtorice oziroma avtorja naj bo izpisan z velikimi tiskanimi črkami. Prva oziroma začetna stran besedila naj vsebuje le naslov besedila in povzetek besedila. Besedilo mora spremljati izjava avtorice oziroma avtorja, da besedilo še ni bilo objavljeno oziroma ni v pripravi za tisk pri kateri drugi znanstveni reviji ali monografiji. Avtorica/avtor naj v izjavi navede svoj predlog uvrstitve besedila v skladu s tipologijo dokumentov/del (izvirni, pregledni članek ali knjižna recenzija) za vodenje bibliografij v sistemu COBISS. O končni uvrstitvi odloča uredništvo revije.

ČLANKI

Znanstveni članki v slovenskem ali angleškem jeziku naj ne presegajo 6.500 besed. V kolikor želi avtorica oziroma avtor objaviti daljše besedilo, naj se o tem predhodno posvetuje z glavnim urednikom. Članek naj bo opremljen s povzetkom v slovenskem in angleškem jeziku v obsegu do 100 besed. Povzetek naj vsebuje natančno opredelitev teme besedila, metodo argumentacije in zaključke. Avtorica/avtor naj navede tudi do sedem ključnih pojmov, tako v slovenskem kakor tudi v angleškem jeziku. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslov, izpisan s krepkimi velikimi tiskanimi črkami, ne sme presegati dolžine 100 znakov. Besedila, daljša od 1.500 besed, morajo vsebovati podnaslove, ki so lahko največ dvonivojski. Podnaslovi druge ravni naj bodo tiskani poševno.

Tabele, grafi in slike morajo biti izdelani kot priloge (in ne vključeni v besedilo) z jasnimi naslovi, pri čemer naj avtorica/avtor uporabi velike tiskane črke v poševnem tisku; biti morajo zaporedno oštevilčeni (Slika 1: NASLOV SLIKE, Graf 2: NASLOV GRAFA, Tabela 3: NASLOV TABELE). Vsaka tabela in slika mora biti izpisana na posebnem listu papirja. V besedilu naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodi. Avtorica/avtor naj pri vsaki tabeli, grafu in sliki opredeli, koliko prostora zavzema v besedilu. Tabele, grafe in slike naj avtorica/avtor šteje v obseg besedila bodisi kot 250 besed (pol strani) ali 500 besed (celotna stran). Pod tabelami in grafi je potrebno navesti vir. Navedba vira naj se zaključi s piko. Uporabljajte orodje za oblikovanje tabel v programu Word.

Tabela 1: UČINEK ODBOROV

Regulativni učinek	Mešani učinek	Distribucijski učinek
BUDG, TRAN, IMCO,	ECON, ENVI, ITRE, LIBE	EMPL, AGRI, PECH, REGI
JURI, AFET, DEVE, INTA	JURI, AFET, DEVE, INTA	JURI, AFET, DEVE, INTA

Vir: Yordanova, 2009: 256.

Opombe morajo biti v besedilu jasno označene z zaporednimi številkami od začetka do konca, napisane na ustreznem mestu v besedilu in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Število in dolžina opomb naj bo omejena. Opomba o avtorici/avtorju in morebitna zahvala naj vključujeta informacije o organizacijski pripadnosti avtorice/avtorja, ki so relevantne za obravnavano problematiko v besedilu, ter o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi besedila.

Dobesedni navedki, ki so dolgi tri ali več vrstic, naj bodo postavljeni v poseben odstavek, robovi odstavka naj bodo obojestransko zamaknjeni, besedilo naj bo v poševnem tisku in brez narekovajev.

> *Če so gibanja za pravice vložila svoja telesa v aktivizem in mobiliziranje novih oblik diskurza, da bi tako omajala njihovo marginalizacijo in zatiranje, so filozofske in teoretske kritike kartezijanstva na novo pretehtale subjekt in ga opredelile kot hkrati razsrediščenega (ki v sebi ni v celoti koherenten) In utelešenega (ne čisti "kogito").* (Jones, 2002: 239)

RECENZIJE KNJIG

TIP sprejema v objavo recenzije domačih in tujih znanstvenih del, ki niso starejša od dveh let. Recenzija naj ne bo daljša od 1.500 besed. V recenziji naj se avtorica/avtor dosledno izogiba navajanju literature in virov. Recenzija naj ne vsebuje naslova ali podnaslovov. Na začetku recenzije naj navede podatke o sebi in recenzirani knjigi v spodaj navedeni obliki:

Ime PRIIMEK
Institucionalna pripadnost

Ime in priimek avtorja knjige
Naslov knjige: podnaslov
Založnik, Kraj letnica objave, število strani, cena (ISBN številka)

Janez NOVAK
Fakulteta za družbene vede, UL

Eviatar Zerubavel
Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past
The University of Chicago Press, Chicago in London 2003, 184 str., 25.00 $
(ISBN 0-226-98152-5)

NAVAJANJE

Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak, 1994). Za navajanje strani naj avtorica oziroma avtor uporablja naslednjo obliko navajanja: (Novak, 1994: 27–29). Če sta avtorja reference dva, naj avtorica oziroma avtor navede oba: (Novak in Kosec, 2007). Če je avtorjev reference več, naj se v tekstu uporablja naslednja oblika navajanja: (Novak et al., 1994: 27), v seznamu LITERATURE pa naj se navedejo vsi avtorji. Če avtorica oziroma avtor besedila ne uporablja prve izdaje knjige, naj pri navajanju zabeleži tudi letnico prve izdaje: (Novak, 1953/1994: 7). Več referenc hkrati naj avtorica oziroma avtor loči s podpičjem: (Novak, 1994: 7; Kosec, 1998: 3–4; 2005: 58). Pri navajanju večjega števila referenc enega avtorja, objavljenih v istem letu, naj avtorica oziroma avtor reference med seboj loči s črkami a, b, c itd.: (Novak, 1994a: 27–29; Novak, 1994b: 1), in sicer v zaporedju, v kakršnem se prvič pojavijo v besedilu.

Seznam referenc sodi na konec besedila in naj ima podnaslov LITERATURA. V seznam referenc naj avtorica oziroma avtor vključi vso uporabljeno literaturo. Morebitne vire naj navede za seznamom referenc, in sicer s podnaslovom VIRI. Seznam referenc mora biti urejen po abecednem redu priimkov avtorjev referenc ter v primeru istega avtorja po časovnem zaporedju izdaj.

Knjige

Priimek, ime (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Podnaslov. Kraj: Založba.
Geertz, Clifford (1980): Negara: The Theatre State in Nineteenth Century Bali. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zborniki

Priimek, Ime (ur.) (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Podnaslov. Kraj: Založba.
Featherstone, Mike (ur.) in Mike Hepworth (ur.) (1991): The Body: Social Process and Cultural Theory. London: SAGE Publications.

Samostojni sestavek ali poglavje v monografiji

Priimek, Ime (letnica izdaje monografije): Naslov prispevka v zborniku. V: Ime Priimek urednika (ur.), Naslov zbornika, strani prispevka. Kraj: Založba.
Palan, Ronen (1999): Global Governance and Social Closure or Who is to Governed in an Era of Global Governance? V: Martin Hewson (ur.) in Thimothy J. Sinclar (ur.), Approaches to Global Governance Theory, 55–72. Albany: State University New York Press.

Članki

Priimek, Ime (letnica izida članka): Naslov članka. Ime revije letnik (številka): strani.
Bachrach, Peter in Morton S. Baratz (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. American Political Science Review 57 (3): 632–42.

Svetovni splet (WWW)
Priimek, Ime (letnica): Naslov. Dostopno prek Internetni naslov, datum dostopa.
Deluze, Gilles (1978): Spinoza. Dostopno prek http://www.imaginet.fr/deluze/TXT/420178.html, 10. 1. 2001.

Viri
Avtorica/avtor je sam odgovoren za spoštovanje materialnih in moralnih avtorskih pravic, povezanih z uporabo podatkov, datotek, reprodukcij in del (v nadaljevanju vir) drugih fizičnih in pravnih oseb v njegovem članku. Avtorstvo vira, ki ga avtorica oziroma avtor uporablja v članku in ki ni plod njegovega raziskovalnega dela, mora biti jasno razvidno v obliki ustreznega navajanja vira v seznamu VIROV in v navajanju vira v besedilu članka.

Avtorica oziroma avtor naj smiselno navede čim več podatkov o viru, kot so na primer avtor vira, mesto oziroma institucija, v kateri se vir nahaja, naslov, ime ali opis vira, evidenčna številka vira, naslov spletne strani, kraj in leto nastanka vira in podobno. Pri tem je smiselnost navajanja opredeljena kot zmožnost sledenja viru oziroma zmožnost intersubjektivne preverljivosti uporabljenega vira. Avtorica oziroma avtor naj navede tudi datum, ko je bil vir pridobljen, če gre za elektronski vir.

Priimek, Ime (letnica nastanka vira): Naslov/nosilec vira. Mesto hranjenja vira. Dostopno prek Internetni naslov, datum dostopa.
Koprivec, Daša (2005–2008): Avdio kasete. Kustodiat za slovenske izseljence in zamejce SEM. Dostopno prek http://www.imaginet.fr/deluze/TXT/420178.html, 10. 1. 2010.
ali
Luthar, Breda, Samo Kropivnik, Tanja Oblak, Blanka Tivadar, Mirjana Ule, Slavko Kurdija in Samo Uhan (2006): Življenjski stili v medijski družbi 2001. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov.

Če gre za vir iz zasebnega arhiva avtorja članka, kakega drugega raziskovalca ali posameznika, naj bo to jasno navedeno. Navajanje identitete lastnika vira iz zasebnega arhiva je zaželeno, vendar ne nujno, kadar gre za zaščito njegovih materialnih pravic ali varovanje njegove osebne identitete.

Priimek, Ime morebitnega avtorja (morebitna letnica nastanka vira): Ime ali opis vira/arhivska številka. Mesto hranjenja vira. Zasebni arhiv.

Zbirka navijaških šalov. Avtoštoparski muzej, Kanal ob Soči. Zasebni arhiv Mirana Ipavca.
ali
Zbirka pisem Janeza Novaka. 1953–1989. Privatni arhiv.
Avtorica oziroma avtor naj v primeru znanega avtorja in leta nastanka vira

uporabi enako določilo o navajanju v besedilu članka, kot je to v primeru navajanja članka, prispevka v monografiji ali monografije. Kadar avtor in leto nastanka vira nista znana, naj avtorica oziroma avtor v besedilu članka smiselno uporabi naslov, ime ali opis vira. V primeru, da so naslov, ime ali opis vira daljši od petih besed, naj avtorica oziroma avtor pri navajanju vira smiselno uporabi začetne besede iz naslova, imena ali opisa vira tako, da bo nedvoumno razpoznavno, kateri v seznamu literature navedeni vir navaja.

(Poročilo o delu državnega zbora, 2000)
ali

(Zbirka navijaških šalov)

Glede ostalih dodatnih oblik navajanja uporabljene literature ali virov naj se avtorica oziroma avtor obrne na uredništvo TIP.

RECENZENTSKI POSTOPEK

Uredništvo TIP uporablja za vse vrste člankov in za knjižne eseje obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke in knjižne eseje recenzirata vsaj dva recenzenta. Postopek recenziranja, od oddaje besedila do seznanitve avtorice/avtorja z recenzentskimi mnenji, traja dva meseca. Uredništvo TIP lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo besedila, če ugotovi, da avtorica oziroma avtor besedila ni pripravil v skladu z zgoraj navedenimi navodili, ali pa če oceni, da besedilo ne sodi na znanstveno področje, ki ga revija pokriva.

Uredništvo ima pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo merilom knjižne slovenščine (ali angleščine, če je članek oddan v angleščini; upošteva se British English) ne sprejme v recenzentski postopek. Stroški obveznega lektoriranja angleških besedil se avtorjem zaračunavajo po predhodnem dogovoru.

Avtorica/avtor ima od trenutka, ko je seznanjen z recenzentskimi mnenji, tri tedne časa, da v besedilo vnese popravke in popravljeno besedilo vrne v uredništvo TIP. V primeru, ko recenzenti zahtevajo temeljitejše popravke, se popravljeno besedilo ponovno vrne recenzentu v presojo. Avtorica/avtor naj popravljenemu besedilu priloži poseben obrazec "avtorjevo poročilo", ki ga dobi skupaj z recenzijama besedila, v katerem naj obrazloži, katere dele besedila je popravil in kako. Če avtorica/avtor oziroma avtor meni, da so pripombe recenzenta neutemeljene, pomanjkljive ali kakorkoli nerazumljive, naj neupoštevanje recenzentskih pripomb pojasni in utemelji v posebnem poročilu glavnemu uredniku.

Avtorica/avtor in soavtorji ob objavi dobijo po en brezplačen izvod številke revije, v kateri je bil objavljen njihov prispevek. Vsak dodaten izvod stane 10 evrov (plus poštnina). Na zahtevo lahko avtorici/avtorju pošljemo brezplačen izvod njegove objave v formatu pdf.

Avtorica/avtor prenese materiale avtorske pravice za objavljeni prispevek na izdajatelja revije.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Submitted texts should not be previously published or the subject of a peer-review procedure for another journal or book/monograph. The publishing of an article or a book review in *Teorija in praksa* is free of charge.

Texts should be sent to the e-mail address: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si. A text should be in A4 format with 1.5 spacing, Times New Roman of 12-point font size, and the centre aligned with 2.5 cm margins. All pages of the text should be numbered consecutively. The first and last name of the author/s should be placed on a separate cover sheet showing the title of the article, along with their academic title and current employment, full postal address, telephone number and e-mail address. The last name of the author/s should be printed in uppercase. The initial page of the text should only include the title of the text, and the abstract. The text should be accompanied by the author/s' statement that the text has not previously been published or is not in press with any other journal or monograph. In the statement, the author/s should also make a proposal for the article's classification in compliance with the typology of documents/works (an original article, a review article, or a book review). The Editorial Board shall decide on the final classification of a submitted text.

ARTICLES

Original or review articles written in the English language (British English) should not exceed 6,500 words. If the author wishes to publish a longer text, they should first consult the Editor. An article should be accompanied by an abstract of up to 100 words, written in both Slovenian and English, containing a definition of the subject under scrutiny, methods of argumentation, and conclusions. The author should also provide up to seven key words. The titles should be clear and indicative. The main title, printed in bold uppercase letters, should not exceed 100 characters. Texts longer than 1,500 words should contain subtitles of no more than two levels. The subtitles of the second level should be italicised.

Tables, graphs and figures should be designed as attachments (and not included in the text), with informative titles, in uppercase letters and italics; they should be numbered consecutively (Figure 1: TITLE OF FIGURE, Graph 2: TITLE OF GRAPH, Table 3: TITLE OF TABLE). Each table and figure should be on a separate sheet. Their approximate positions in the text should be marked in the text. The author should determine how much space each table, graph or figure will occupy in the text. The space required for tables, graphs and pictures should be included in the total text length, as either 250 words (1/2 page) or 500 words (1 page). The sources of tables and graphs should be written below the table and graph and should end with full-stop. Use the table feature in Word to create tables.

Table 1: COMMITTEE EFFECT

Relugative effect	Mixet effect	Distributional effect
BUDG, TRAN, IMCO,	ECON, ENVI, ITRE, LIBE	EMPL, AGRI, PECH, REGI
JURI, AFET, DEVE, INTA	JURI, AFET, DEVE, INTA	JURI, AFET, DEVE, INTA

Source: Yordanova, 2009: 256.

Footnotes should be clearly marked in the text with consecutive numbers from beginning to end; written in appropriate places in the text; and arranged in the same order under the text. Footnotes must be limited in both number and length. Notes about the author/s, as well as any acknowledgements, should include information on the organisation to which the author/s belongs when relevant to the subject addressed in the text, and should also include information regarding any financial or other assistance given for preparing the text.

Quotations of three or more lines in length should be placed in a separate centre-aligned paragraph, with the text appearing in italics and without inverted commas.

> *The fact that most of the posts have been liked is an evidence that citizens find the posts made by the local government interesting and useful, but they do not show any further interest by sharing the information with friends or by engaging in dialog commenting on them.* (Bonsón et al., 2013: 12)

BOOK REVIEWS

Book reviews not older than 2 years are accepted for publication in *Teorija in praksa* and should contain up to 1,500 words. In a book review, the author should strictly avoid making any references to any sources and literature. The book review should not include title or subtitles. Information about the author and the reviewed book should be given at the review's start in the form shown below:

First Name LAST NAME
Institutional affiliation

Author's First and Last Name
Title: Subtitle
Publisher, City Year of publication, number of pages, price (ISBN number)

John SMITH
Oxford University

Eviatar Zerubavel
Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past

University of Chicago Press, Chicago and London 2003, 184 pages, USD 25.00 (ISBN 0-226-98152-5)

REFERENCES

The basic form of an in-text reference is (Smith, 1994). To indicate the page, use the following form: (Smith, 1994: 27–28). If two authors are referred to, they should both be stated: (Smith and Doe, 2007). When there are three or more authors, the following form should be used: (Smith et al., 1994: 27), while all authors should be mentioned in the reference list. If the author does not use the first edition of the book, the year the first edition was published should also be given: (Smith, 1953/1994: 7). Several simultaneous references should be separated by a semicolon: (Smith, 1994: 7; Doe, 1998: 3–4; 2005: 58). When citing several references by the same author published in the same year, references should be separated by letters a, b, c etc.: (Smith, 1994a; 27–29; Smith 1994b: 1) in the order they first appear in the text.

The list of references should be placed at the end of the text, under the heading BIBLIOGRAPHY. It should only include units of literature used in the text. Sources should be listed after the list of references under the heading SOURCES. The bibliography should be arranged in alphabetical order of the last names of the authors and, in the case of multiple works by the same author, by the consecutive order of editions.

Books

Last Name, First Name (year of publication): Title of the Book: Subtitle. City: Publisher.

Geertz, Clifford (1980): Negara: The Theatre State in Nineteenth Century Bali. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Edited Books

Last Name, First Name (ed.) (year of publication): Title of the Book: Subtitle. City: Publisher.

Featherstone, Mike and Mike Hepworth, Bryan S. Turner (eds.) (1991): The Body: Social Process and Cultural Theory. London: SAGE Publications.

Chapters or Essays in Monographs

Last Name, First Name (year of publication): Title of the Chapter/essay in the Edited Book. In First Name Last Name of the editor (ed.), Title of the Edited Book, pages of the chapter/essay. City: Publisher.

Palan, Ronen (1999): Global Governance and Social Closure or Who is to Be Governed in an Era of Global Governance? In Martin Hewson and Timothy J. Sinclair (eds.), Approaches to Global Governance Theory, 55–72. Albany: State University New York Press.

Articles
Last Name, First Name (year of publication): Title of the Article: Subtitle. Name of Journal Volume (Number): pages.
Bachrach, Peter and Morton S. Baratz (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. American Political Science Review 57 (3): 632–642.

Internet (WWW)
Last Name, First Name (year of publication): Title. Accessible at Internet address, date of access.
Deluze, Gilles (1978): Spinoza. Accessible at http://www.imaginet.fr/deluze/TXT/420178.html, 10. 1. 2001.

Sources
It is the author's sole responsibility to respect the material and moral copyrights related to the use of data, files, reproductions and works (hereinafter: the source) of other natural and legal persons in his or her article. The authorship of a source an author uses which is not the outcome of their own research must be clearly identifiable by properly including the source in the list of SOURCES and by citing the source in the text.

The author should give as much data as reasonably necessary about the source such as its author, city or institution, address, name or description, evidence number, webpage address, place and year of its creation, and similar. Such details should allow the traceability or intersubjective verifiability of the source. With electronic sources, the author should also include the date the material was accessed.

Last name, First name (year of creation of the source): Address/holder of the source. Place of keeping the source. Accessible at Internet address, date of access.
Featherstone, Mike (2005–2008): Audio cassettes. National Museum of New Zealand. Available at http://www.imaginet.nz/deluxe/TXT/420178.html, 10. 1. 2010.
or
Activity Report of the National Assembly of Republic of Slovenia, 1996–2000. Ljubljana: National Assembly of the Republic of Slovenia, 2000.

If a source is the author's private archives or those of another person, this should be clearly stated. An indication of the identity of private archives' owner is recommended, but not necessary if this may affect the protection of their material rights or personal integrity.

Last name, First Name of any author (potential year of creation of the source): Source name or description. The place where the source is kept. Private archives.
Collection of supporters' scarves. Hitcheiker Museum, Richmond upon Thames. Private archives of James Longfield.
or
Collection of letters by Janez Novak. 1953–1989. Private archives.

When a source's author and year of creation are known, the same way of citing it in the article text applies as for the citation of articles, chapters in a book or books. When the source's author and year of creation are unknown, the source's title, name or description should be used sensibly in the article text. If the title, name or description of the source consist of more than five words, the initial wording of the source's address, name or description should be used when citing the source in the main text so that it will be clearly identifiable in the Bibliography.

(Activity Report of the National Assembly, 2000)
or
(Collection of supporters' scarves)
Concerning other ways of citing the literature or sources used in articles, please contact the Editorial Board of *Teorija in praksa*.

PEER-REVIEW PROCEDURE

All types of articles undergo a mutually anonymous peer-review procedure organised by the Editorial Board of the journal. Articles and book essays are to be reviewed by no fewer than two reviewers. As a rule, the review procedure takes 2 months from submission of a text to notification of the reviewers' opinions. The publication of a text can be rejected by the Editorial Board without any external review if the text does not follow the instructions given above, or falls outside of the scientific fields covered by *Teorija in praksa*.

The author shall improve the text and re-submit the improved text to the Editorial Board within 3 weeks of being notified of the reviews. When extensive improvements are required by the reviewers, the author should resubmit the improved text for the reviewers' reassessment. A special sheet, "Author's Report", sent to the author along with the reviews of the text, must be sent as an attachment to the improved text by the author, explaining which parts of the text have been improved, and how. If the author finds a reviewer's comment to be unfounded, deficient or unclear in any way, they should justify their potential disregard of the reviewer's comment in a special report to the Editor in Chief. The Editorial Board reserves the right

not to commence the review procedure of papers which failed to meet the standards of formal written language.

Every author is entitled to one free copy of the issue in which their article appeared. Each additional copy may be purchased for EUR 10, plus postage. Upon request, the author(s) may be provided with a pdf file of their article free of charge. The cost of mandatory language editing of English texts will be charged to authors on prior agreement. Published papers become the material copyright of the Journal's publisher.